

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

34. AASTAKÄIK 2022 NUMBER 10 (403)

Eesti statistikakeele areng erialases kirjasõnas	
<i>Ene-Margit Tiit</i>	1731
Uskumine	
<i>Donald S. Lopez jr</i>	1769
<i>Tõlkinud Lauri Liiders</i>	
Esimene Vepsa-retk, 1917–1918. III	
<i>Lauri Kettunen</i>	1791
<i>Tõlkinud ja kommenteerinud</i>	
<i>Jüri Valge</i>	
Luulet	
<i>Peeter Ilus</i>	1837
Upanišadide eestikeelsete tõlgete probleemid	
<i>Leho Lamus</i>	1844
“On ikka huvitav olla inimene, eks!”:	
Vestlus Elin Toonaga	
<i>Eve Pormeister</i>	1860
<i>Arvustus: Sissejuhatus saksakeelsesse kirjandusse edasijõud-</i>	
<i>nuile. Eve Pormeister. Näen, kuulan, tunnetan: Vaatlusi,</i>	
<i>mõtisklusi maailma tajumisest ja eneseotsingutest sõna</i>	
<i>abil. Tallinn: EKSA, 2021. 514 lk.</i>	
<i>Valner Valme</i>	1889
Abstracts	
.....	1895

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. L

Herbert Normann 1903

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Fotod lk 1768, 1790, 1836, 1843, 1859, 1888:

PEETER PAASMÄE (1963) on vabakutseline graafiline disainer
ja fotograaf.

EESTI STATISTIKAKEELE ARENG ERIALASES KIRJASÕNAS

Ene-Margit Tiit

MATEMAATIKA KEEL EESTIS

Aovalguse aeg

Et statistika on matemaatika haru, ei saa statistika sõnavarast rääkida enne, kui keeles on välja kujunenud kas või elementaarne matemaatika sõnavara. Selletõttu alustangi lugu ülevaatega matemaatika keele kujunemisest.

Loendamine ja mõõtmine

Statistika algab loendamisest. Loendamine on oskus, mille inimese omandas oma ajaloolise arengu võrdlemisi varases järgus; selle kinnituseks on arvsõnade iidsus. Eestikeelsete arvsõnade *iiks*, *kaks*, *kolm*, *neli*, *viis* ja *kuus* kohta märgib keeleteadlane Huno Rätsep, et kuna need on sarnasel kujul olemas kõigis soome-ugri keeltes, on nende vanus tõenäoliselt umbes kuus tuhat aastat.¹ Eestikeelsete arvsõnade ammust kasutust kinnitab ka folklorist Eduard Laugaste, öeldes, et peale arvude ühest kümneni on rahvaluules olemas ka sõnad *kaksteist*, *kolmteist*, *sada* ja *tuhat*.²

¹Huno Rätsep. "Arvsõnade päritolust eesti keeles". — *Matemaatika ja kaasaeg*, Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1965, nr 6, lk 67–75.

²Eduard Laugaste. "Arvud eesti rahvaluules". — *Matemaatika ja kaasaeg*, Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1964, nr 4, lk 82–89.

Loendamise kõrval tugineb statistika ka mõõtmise teel saadavatele andmetele. Eestikeelseid mõõtühikuid mainitakse rahvalauludes (*süld, vaks, küünar*),³ samuti annavad neist tunnistust materiaalsed muistised.⁴ Etnograaf Leonid Maistrovi artiklis kasutatakse muu hulgas toonase etnograafiamuuseumi rikkalikku pügalpulkade kogu.

Aritmeetilised tehted rahvapärimuses

Statistika tegemiseks on peale andmete kogumise (loendamise, mõõtmise) kindlasti vaja ka aritmeetiliste tehete sooritamise oskust. Neidki mõisteid kohtame rahvalauludes, vanasõnades ja mõistatustes, näiteks: *Aed seisab kolm aastat, koer kolme aia iga, hobune kolme koera iga, inimene kolme hobuse iga*.⁵ Kuigi rahvapärimuses on aritmeetiliste tehete sooritamist mainitud ja tulemusigi saadud, pole tehteid defineeritud ega üksikasjaliselt kirjeldatud, samuti pole neile eestikeelseid nimetusi antud. Tähelepanuväärne on, et ka pügalpulkadelt võib salkude paigutuse järgi näha aritmeetiliste tehete sooritamist nende abil, kuid sealtki pole võimalik välja lugeda, kuidas neid tehteid või tehete tulemusi eesti keeles nimetati.

Aritmeetika õpetus esimestes kooliraamatutes

Süsteemaatilisema aritmeetikakäsitluseni jõuavad koolidele mõeldud eestikeelsed õpikud, mida on uurinud ja kirjeldanud Leo

³Eduard Laugaste. "Rahvapärastest mõõtudest ja kaaludest". — *Matemaatika ja kaasaeg*, Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, nr 13, lk 109–116.

⁴Leonid Maistrov. "Pügalpulkadest ja vanimatest numbrimärkidest". Tlk Ülo Lumiste. — *Matemaatika ja kaasaeg*, Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1963, nr 1, lk 62–69.

⁵Laugaste. "Arvud eesti rahvaluules".

Võhandu⁶ ning tema juhendatavad Silvia Leppik⁷ ja Aino Hallik.⁸ Järgnevates lõikudes refereerimegi nende autorite uurimusi. Esimene raamat, milles matemaatilisi tehteid nimetatakse ja nende tegemist õpetatakse, oli Otto Wilhelm Masingu (1763–1832) *ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele*.⁹ *Luggemise-Ramatus* on peatükk “Numritest”, milles esimest korda seletatakse eesti keeles arvude esitamist kümnendsüsteemis.

Esimene arvestataval määral aritmeetika õpetamiseks koostatud kooliraamat ilmus Tartus kümme aastat hiljem. See oli Tüüringist pärit Georg Gottfried Marpurgi (1755–1835) koostatud *Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat*,¹⁰ mille osades “Arwo-kunsti Eenoppus” ja “Arwo-kunsti kige eddimänne Allustus” seletab autor nelja põhilist aritmeetikatehet 10 000 piires. Marpurgi rahvavalgustuslikku tegevust iseloomustab ka rõugete panemise soovitus; oma raamatus, milles eesti keele ladusus jätab küll pisut soovida, peab ta mõistlikuks õpetada matemaatikat (suurematele poistele) kaks korda nädalas ja põhjendab, miks oskus *rähhendada* on maamehele vajalik.

Järgmine õpik, mis oli nüüd juba spetsiaalselt matemaatika õpetamiseks koostatud, ilmus vaid aasta hiljem, 1806. See oli Erastveres sündinud vaimuliku Peter Heinrich von Frey (1757–1833) *Arropiddamisse ehk Arwamisse-Kunst*.¹¹ Raamat algab peatükiga “Arro tähhed” (s.t numbrid), milles õpetust alustatakse

⁶Leo Võhandu. “Vanemast eestikeelsest matemaatilisest kirjandusest”. — *Matemaatika ja kaasaeg*, Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1964, nr 3, lk 62–67.

⁷Silvia Leppik. “XIX sajandi esimesel poolel ilmunud eestikeelsed matemaatikad sisaldavad raamatud”. Tartu ülikool, diplomitöö, 1957.

⁸Aino Hallik. “XIX sajandi teisel poolel ilmunud eestikeelsed matemaatikad sisaldavad raamatud”. Tartu ülikool, diplomitöö, 1957.

⁹Otto Wilhelm Masing. *ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele kes tahawad luggema õppida*. Tartu: M. G. Grenzius, 1795.

¹⁰Georg Gottfried Marpurg. *Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat Tarto ma-rahwa kooli laste tarbis*. Tartu: M. G. Grenzius, 1805.

¹¹Peter Heinrich von Frey. *Arropiddamisse ehk Arwamisse-Kunst: Katseks õppetud Eesti-Ma Rahwa heaks ja kassuks*. Tartu: M. G. Grenzius, 1806.

se loendamisega, pöördudes õpilase poole ülesandega “Mittuks sõrmet on sul, mo Laps?” Sõrmede loendamise järel nimetatakse raamatus ka suuremaid arve: *üks ning kümme* ehk lühidalt *üks-teistkümmend* jne, seejärel niihästi kümned, sajad kui ka tuhanded tänini tuntud sõnastuses, kuigi kohati praegusest pisut erinevas kirja-pildis.

Järgmistel aastatel ilmus matemaatikaraamatuid võrdlemisi suurte vahedega: 1823. aastal Masingu *Arwamise-ramat*¹² ja Pärnumaalt pärit koolmeistri Abram Holteri (1798–1851) *Arwo ehk Rehkendamise eksemplid*.¹³ Järgmine matemaatika sisaldav õpik ilmus 1852. aastal Johann Georg Schwartzi (1793–1874) *Koli-Ramatu* seeria teise raamatuna. Selle *Arwamise ehk rehkendamisse Ramatu* olid kokku pannud Jõhvi kirikuõpetaja Friedrich Ferdinand Meyer (1799–1871) ja maamõõtja J. R. Brasch.¹⁴

Kõigi loetletud raamatute autorid püüavad leida kasutatavatele mõistetele eestikeelseid vasteid, mis neil suurema või väiksema tulemuslikkusega ka õnnestub, kusjuures ükski kirjamees oma eelkäijate leide ei kasuta. Nii pruugib jagamise tähenduses Mar-purg sõna *ärräjaggama*, Frey mitto *kord maha arwama* ja Masing *jagama* ehk *jautama*; lahutamine on neil autoritel vastavalt *Subtratszion* ehk *mahhatombamine*, *äravõtmine* ehk *Subtraktion* ja *mahaarvamine*.

¹²Otto Wilhelm Masing. *Arwamise-ramat. 1 Tük / mis Otto Wil-lem Masing koolmeistrite ja kolilaste kassuks wäljaandnud*. Tartu: J. C. Schünmann, 1823.

¹³Abram Holter. *Arwo ehk Rehkendamise eksemplid*. Tallinn: P. C. G. Dullo, 1823.

¹⁴Friedrich Ferdinand Meyer. *Arwamise ehk rehkendamisse ramat; Katsumiste selletus ehk ärra-arwatud numrid, mis arwamise ramato eksemplid peawad rehkendamisse läbbi wälja andma*. Johann Georg Schwartz, J. R. Brasch. *Arwamise-ramato lissa: Wälja mõödost ehk Ma-moõtmisest ja Ma-arwust*. Tartu: H. Laakmann, [1852–]1853.

Esimeste akadeemilise haridusega eesti matemaatikute sihipärane terminitöö

Matemaatika oskussõnad esimeses Eesti sõnastikus ja entsüklopeedias

Tekkinud olukorras kerkis esile vajadus eestikeelset terminoloogiat ühtlustada, eriti arvestades tõsiasja, et Eestis veel 19. sajandil kõneldi ja mõnevõrra ka kirjutati kahes keeles: lõunaeesti keel erines märgatavalt kirjakeele aluseks saanud põhjaeesti keelest. 1884. aastal ilmus põhiliselt uudissõnu — niihästi soovitatavaid kui ka “kahtlasi” — tutvustav Ado Grenzsteini (1849–1916) sõnastik, milles on 1600 sõna koos saksakeelsete vastete ja seletustega.¹⁵ Sõnastikust leiame näiteks sõnad *Algõpetus* (*Axiom*) — *niisugune lause, mis ilma tõendamata õige ja selge on, mida tõendada ei saagi*; *arv* (*numerus*) — *ajasõna*¹⁶ *ainsus ja mitmus*; *arve* (*Hypothese*) — *mõiste, mõte, mis veel mitte kindel ei ole*; *arvusõna* (*Zahlwort*) — *sõna, mis asjade paljust, arvu üles annab*; *arvustik* (*Statistik*) — *asjade üleskirjutus arvude varal*.

Esimese eestikeelse entsüklopeedia väljaandmise katse tegi Karl August Hermann (1851–1909).¹⁷ *Eesti Üleüldise teaduse raamatust* ilmus valminud kujul esimene köide (täht A) 12 vihul 748 leheküljel.¹⁸ Teine köide¹⁹ katkeb poolelt sõnalt 64. leheküljel.

¹⁵Ado Grenzstein. *Eesti Sõnaraamat: 1600 uut ja wõerast sõna / korjanud ja (Saksa sõna lisandusega) Eesti keeles selgitanud A. Grenzstein*. Tartu: [A. Grenzstein], 1884. Autor on tänulik Soome kolleegile Esa Lääräle näpunäite eest.

¹⁶S.t tegusõna ehk verbi. *Toim*.

¹⁷“Esimesest eestikeelsest entsüklopeediast”. — *Matemaatika ja kaasaeg*, Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1966, nr 10, lk 89–90.

¹⁸Karl August Hermann. *Eesti Üleüldise teaduse raamat ehk encyklopädia konversationi-lexikon, see on kõige inimlise teadmise haridusline sõnakiri hulga kujutustega kaunistatud*. 1. köide. Täht A. Jurev: Hermann—Schnakenburg; Revel: A. Busch, 1900–1903.

¹⁹Hermann. *Eesti Üleüldise teaduse raamat [---]*. 2. köide. Tähed B, C, D, E. Tallinn: Valgus, 1906.

Hermanni entsüklopeedia iseloomustamiseks esitame osa artiklist “Arithmetik”:

“arvamine, rehkendamine numbri-õpetus” on nimelt võidus lihtnumbrite täiel arvudel summasid ja otsusi välja saada. Selleks tarvitatakse waljul kombel kõigest 12 nummert, need on 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 100, 1000. Kõik teised arvud on neist kokku pandud ja pääle nende tuleb kõigest miljon, biljon, triljon jm. mis ka õieti esimestest 12-st on sünnitatud.

[---] üksikuid arvamisi [---] kõige päält neli on, need on 1. kokkuarvamine, 2. mahaarvamine, 3. kasvamine, 4. jagamine nii hästi nimega kui nimeta numbritel; nimeta numbrid on paljad arvud, nimega numbrid on iga sugu mõõdud ja kaalud. [---] saadus tähendatakse ikka märgi = järel päris eksemplites ehk näitustes.

Toodud tekstinäide demonstreerib, kui keerukas on ka keelt täielikult valdaval inimesel sõnastada abstraktseid mõisteid ja esitada üldmõistetavaid definitsioone alles intensiivse arengu faasis olevas keeles.

Matemaatikasõnastike loomine 20. sajandi algaastail

20. sajandi algusaastatel elavnes koolide rajamine ja töö õppekavadega. Kuigi venestamine jätkus ja õppetöö koolides toimus vene keeles, peeti vajalikuks eestikeelsete õpikute avaldamist ja terminoloogia ühtlustamist. Sellest tööst on ülevaate andnud Aita Vassil.²⁰ Selgub, et edumeelsed õpetajad ja ülikooli juures töötanud eesti soost matemaatikud olid jõudnud arusaamisele matemaatika oskuskeele arendamise vajalikkusest, mis realiseerus sõnastikkude avaldamises. Nii ilmuski 20. sajandi alguses kolm matemaatika sõnastikku (aastail 1909, 1917 ja 1922), mis ilmekalt kajastavad eesti matemaatikakeele arengut. Nende juures on tähelepanuväärsed veel kaks asjaolu: esiteks, nende koostamises osales väga suur osa toonaseid Eesti matemaatikuid ja innukaid

²⁰ Aita Vassil. “Eesti koolimatemaatika ühest arenguetapist”. — *Matemaatika ja kaasaeg*, Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1975, nr 20, lk 93–99.

matemaatikaõpetajaid (kusjuures suur osa tööst tehti ära vabatahtlikult), ning teiseks, oskussõnu loodi kindlatest põhimõtetest lähtudes, milles enne oli kokku lepitud ja mis olid ka dokumenteeritud. Suur osa neist põhimõtetest sobib ka tänase keelekorralduse aluseks.

Nagu öeldud, olid sõnastike loomisse kaasatud paljud tolle aja Eesti aktiivsed matemaatikud, sealhulgas need, kes Eestis ei viibinudki. Esimese matemaatikasõnastiku eessõnast loeme:²¹

Et matemaatika oskussõnade järele tärganud vajadust täita, nimetas Eesti Kirjanduseselts oma keeleteoimekonnale iseäralise ala-toimekonna, kes senini tarvitatud arvamise- ja mõõtmiseõpetuse oskussõnadest sündsamad pidi välja valima ning veel puuduvate nimetuste jaoks kohaseid uusi sõnu otsima, mis kõlbaksivad tarvitada.

Toimekond pidas 21 koosolekut ära. Töötamas olivad: O. Kallas, H. Walk, J. Kurrik, J. Tammemägi ning pärastpoole ka veel J. Jurkatam ja J. Kool. Ettenäidatud sihil väljatöötatud oskussõnad avaldati toimekonna poolt "Eesti Kirjanduses" (1908. a. nr. VIII. ja 1909. a. nr. I.) ühes üleskutsega, et neid arvustataks. Üleskutse leidis elavat vastukõla.

Edasi on ära toodud 12 kirjasaatja nimed, nende seas David Rootsmann (Taavet Rootsmäe), Oskar Perli ("Doni kasakate maalt") ja Jaan Sarv ("Velishist"). Eessõna jätkub:

Käesoleva aasta aprilli, mai ja augusti kuu jooksul pidas toimekond 14 koosolekut ära, kus toimekonna tööd sissesaadetud arvustuste valgel läbi harutati: mitmed sõnad ära heideti, teised muudeti ja mõned uued, mis arvustajate poolt soovitatud, vastu võeti. Nendest koosolekutest [---] võtsivad osa: O. Kallas, J. Jõgever, M. Kampmann, J. Kurrik, H. Walk, J. Jurkatam ja J. Tammemägi.

Enneseda aga, kui üksikuid sõnu sõeluma hakati, võeti järgmised põhjused [---] juhtnööriks vastu:

1. Oskussõnad peavad matemaatika alguskursuse tarvidusi täitma [---].
2. Oskussõnad ei tarvitse mitte just sõnasõnalised ümberpanekud võõraist keelist olla [---].

²¹ *Matematika sõnastik*. Tartu: Eesti Kirjandus, 1909, lk 3.

3. Kus juba tarvituselolev sõna ei näi küllalt kohane olevat, ehk koguni puudub, sääal tuleb uus eestikeelne sõna luua ehk mõnele keelesolevale sõnale matemaatiline tähendus anda.

4. Kui mõni rahvusvaheline sõna on Eesti keeles juba käidavaks saanud ja kindla tähenduse omandanud, siis peetakse temast kinni; kuid soovitavaks tuleb siiski eestikeelne sõna juure lisada.²²

Esimene matemaatikasõnastik sisaldas ligemale 600 sõna koos saksa- ja venekeelsete vastetega. Statistikasõnu on nende hulgas vähe.

Töö matemaatika oskuskeele kallal sõnastiku ilmumisega ei lõppenud. 1917. aastal toimus Tartus esimene matemaatikakongress, mille kirjeldust saab lugeda kümme aastat hiljem ilmunud kogumikust,²³ kus on öeldud: “Tarviduse selleks lõi eeskätt matemaatika ja füüsika oskussõnade vajadus eesti õppekeelele üleminekuks.” Kongressi esimest istungit juhatas Jaan Sarv (1877–1954) ja sellel sõnastati oskussõnade loomise üldised juhtmõtted, mis mõnevõrra täpsustasid 1909. aasta sõnastiku koostamisel väljendatud põhimõtteid:

1) loodavad oskussõnad ei tarvitse olla sõnasõnalised ümberpanekud võõrkeelseist; tuleb kinni pidada mõiste sisust;

2) tuleb loobuda erisõnade loomisest sääal, kus on võimalik tuttavaid sõnu ajakohaselt tarvitada;

3) oskussõnad peavad teravalt ja tabavalt mõisteid väljendama;

4) nad peavad oma kujuga aitama sisu mõistatada ja sarnastest mõistetest lahutada;

5) sõnad ei tohi olla umbmäärasemad kui valitsevas teaduskeeles kasutatavad; ei tohi olla oma mahu poolest neist kitsamad ega laiemad;

6) tuleb arvestada keelelisi nõudeid lühiduse, lihtsuse ja hõlpsuse suhtes;

7) kui tarvitatavatest sõnadest mõnele tarvilikule mõistele nime luua ei saa, tuleb tarvitusele võtta vastav rahvusvaheline sõna;

²²Samas, lk 4.

²³“Ülemaalsed matemaatika, füüsika ja kosmograafia õpetajate kongressid Eestis 1917–1927”. — *Füüsika Õpetamise Komisjoni Toimetised*, Tartu: Füüsika Õpetamiskomisjon, 1928, nr 4, lk 4.

8) juba tarvitusel oleva mitte küllalt kohase sõna asemele tuleb luua uus;

9) rahvusvahelistele sõnadele lisatakse ainult küllalt täpsad ja tabavad eestikeelsed sõnad juure;

10) ajastjäänud ajaloolised, skolastilised sõnad tuleb täiesti välja jätta.

1921. aasta kevadel toimunud teisel matemaatika, füüsika ja kosmograafia õpetajate kongressil tutvustas Jaan Sarv matemaatika oskussõnade loomise alal tehtud tööd, mida Tartu ülikooli matemaatikaprofessori Kalle Väisälä (1893–1968) juhatusel olid vabatahtlikult teinud ülikooli õppejõud: 135 tunniga oli loodud 1200 sõna, lähtudes järgmistest kõige üldisematest põhimõtetest:

1) mitte hoiduda revolutsioonilistest sammudest vanade sõnastikkude muutmise osas;

2) võimalikult vähe tarvitada võõrkeelseid sõnu;

3) tarvitada võimalikult lühikesi sõnu, mitte liitsõnu.²⁴

Aktiivset sõnaloomealast tegevust Eesti Vabariigi loomisele vahetult eelnenud perioodil kinnitab tõsiasi, et aastail 1909–1922 ilmus, nagu öeldud, koguni kolm matemaatika oskussõnu sisaldavat sõnastikku.²⁵ Viimane neist sisaldab üle kahe korra rohkem oskussõnu kui esimene. Märkimisväärselt on suurenenud ülikoolikursusse kuuluvate kõrgema matemaatika terminite arv ja paljud sõnad on omandanud tänapäevase kuju, kuigi on ka erinevusi, nt *integrima*, *summima*, *konstruima*, *klassitama*, *kuube* (kuupimise tulemus, arvu kolmas aste).

Loodud sõnavara kinnistus arvukates eesti autorite kirjutatud kooliõpikutes, samuti ülikoolides peetud loengutes ning teaduslikes ja populaarteaduslikes raamatutes ja artiklites. Matemaatika-keel oli saavutanud tollele ajale vastava arenenud keele taseme.

²⁴Ülemaalsed matemaatika, füüsika ja kosmograafia õpetajate kongressid Eestis 1917–1927. ("Füüsika Õpetamise Komisjoni Toime-
tised nr. 4".) Tartu: Füüsika Õpetamise Komisjoni kirjastus, 1928, lk 10.

²⁵Nimetamata on *Matemaatika sõnastik*. Tartu: Hermann, 1917 ja *Matemaatika sõnastik*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1922.

Eesti matemaatika keel 20. sajandi teisel poolel

Entsüklopeediad matemaatika mõistete ja oskussõnade jäädvustajatena

Oluliseks edusammuks eestikeelse teadusterminoloogia arendamisel oli Eesti entsüklopeedia ilmumine 1930. aastatel.²⁶ Selles fikseeriti põhilised matemaatika mõisted, lühiartiklite autoriteks olid enamasti varemgi keeleuuenduses osalenud asjatundjad.

Ka sõjajärgsel perioodil oli eestikeelse matemaatikasõnavaara arendamises ja kinnistamises tähtis osa entsüklopeediatel.²⁷

Töö matemaatika oskussõnavaara kallal jätkus sõjast ja okupatsioonidest hoolimata. Seda tõendab Arnold Humala (1936. aastani Tudeberg; 1908–1987) pärandmaterjali hulgast leitud mahukas matemaatikaterminite kartoteek kolmes keeles (eesti, saksa ja vene).²⁸ Trükki see ei jõudnud, kuid ilmselt töötasid selle materjaliga edasi Humala endised töökaaslased ülikoolist ning koolimatemaatikud ja õpikute autorid Elmar Etverk (1899–1977), Ott Rünk (1914–1968) ja Arnold Vihman (1899–1975), kes koostasid sõnastiku esialgse variandi, mis sisaldas 2750 märksõna eesti, saksa ja vene keeles. Ka see sõnastik jäi trükkimisvõimalused olid nõukogude ajal teadagi üsna ahtad), kuid sai aluseks järgmisele, trükitud sõnaraamatule.

Matemaatika oskussõnavaara probleemistik tuli taas päevakorda sõjajärgsel perioodil, kui matemaatilisi aineid hakati õpetama nii Tartu ülikoolis (tollal Tartu Riiklik Ülikool — TRÜ), Tallinna Tehnikaülikoolis (Tallinna Polütehniline Instituut — TPI) kui ka

²⁶Richard Kleis (peatoim.). *Eesti Entsüklopeedia*. 8 kd. Tartu: Loodus, 1932–1937.

²⁷Gustav Naan (peatoim.). *Eesti nõukogude entsüklopeedia*. 8 kd. Tallinn: Valgus, 1968–1976. Gustav Naan, Ülo Kaevats, Toomas Varrak, Hardo Aasmäe (peatoim.). *Eesti nõukogude entsüklopeedia / Eesti entsüklopeedia*. 10 põhikõidet, viis lisakõidet, üks kaardikõide. Tallinn: Valgus — Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1985–2007.

²⁸Marju Unt (toim.). *Matemaatik Arnold Humal: 90ndale sünniaastapäevale pühendatud materjalide ja mälestuste kogumik*. Tartu: Eesti Statistikaselts, 1998.

Maaülikoolis (Eesti Põllumajanduse Akadeemia — EPA), samuti kutse- ja üldhariduskoolides. Arvukalt kasutusse võetud, sageli uusloomingulisi oskussõnu jäädvustati nii õpikutes kui ka muudes, tihti rotaprindil valmistatud õppevahendites.

Ülo Kaasik eesti matemaatikakeele korrastaja ja jäädvustajana

Oskussõnade süstematiseerimise ja ühtlustamisega hakkas tegelema Tartu ülikooli õppejõud Ülo Kaasik (1926–2017), kasutades muu hulgas avalikuks aruteluks aastail 1963–1984 ilmunud väljaandes *Matemaatika ja kaasaeg* sisaldunud rubriiki “Keelenurk”. Sellealase töö tulemused avaldas ta sõnastike ja leksikonide kujul, mida ilmus kokku viis järjest täienenud versiooni.

Koos EPA matemaatikaõppejõu Harry Espenbergiga (1931–1987) töötas Kaasik läbi Tallinna matemaatikute koostatud kolmekeelse sõnastiku, tõmbas sellest maha u 500 sõna ja lisas 2200 sõna ning kõigi sõnade ingliskeelsed vasted. 1978. aastal ilmuski 56-aastase vaheaja järel viie autori ühisloominguna *Matemaatika oskussõnastik*.²⁹ Teose autoritest kolm olid selleks ajaks küll juba siitilmast lahkunud.

1982. aastal ilmus Kaasikult *Matemaatikaleksikon*³⁰ mis sisaldab u 3600 märksõna, millest igauhe kohta on antud lühike määratlus. Kaasiku leksikon paistab silma lühikeste ja täpsete, hea keeletajuga loodud tekstide poolest. Leksikoni teine, täiendatud trükk,³¹ mis sisaldab juba 5000 märksõna, ilmus 1992. aastal ja kolmas, samuti täiendatud trükk 2003. aastal.³² Kõik need leksikonid sisaldavad lisadena isikunimede ja tähistuste registrit. Ka sõnastikust kirjutas Kaasik uue versiooni, sedapuhku kahasse

²⁹Ülo Kaasik, Harry Espenberg, Elmar Etverk, Ott Rünk, Arnold Vihman. *Matemaatika oskussõnastik*. Tallinn: Valgus, 1978.

³⁰Ülo Kaasik. *Matemaatikaleksikon*. Tallinn: Valgus, 1982.

³¹Ülo Kaasik. *Matemaatikaleksikon*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1992.

³²Ülo Kaasik. *Matemaatikaleksikon*. Tartu: Atlex, 2003.

Mati Abeliga (1942).³³ See kolmekeelne sõnastik sisaldab 6500 märksõna.

Eesti matemaatikakeel jäädvustus kooliõpikutes, mis ka okupatsiooniajal olid valdavalt originaalid, mitte tõlked, samuti paljudes algupärastes kõrgkooliõpikutes ja õppevahendites, mis eeldasid nüüdisaegse matemaatika oskussõnade olemasolu.

Seega võib öelda, et 20. sajandi viimase veerandi jooksul ja ka 21. sajandi algaastail arendati matemaatika oskussõnavara võrdlemisi intensiivselt ja tulemused jäädvustati trükisõnas. See lõi tugeva alusmüüri statistika sõnavara arendamisele, seda enam, et kõigis üldentsüklopeediates, sõnaraamatutes ning matemaatika-sõnastikes ja -leksikonides on esitatud ka põhilised tõenäosusteooria ja matemaatilise statistika terminid.

STATISTIKAKEEL — MATEMAATIKAKEELE HARU, MIS SEOB MATEMAATIKAT TEADUS- JA REAALMAAILMAGA

Statistikasõnad matemaatika leksikonides ja erialases õppekirjanduses

Spetsiaalseid statistikasõnu kohtame esimestes matemaatikasõnastikes võrdlemisi vähe ja kuigi palju ei lisandu neid ka sõnastike ümbertöötamise ja täiendamise käigus. Esimesest, 1909. aastal ilmunud sõnastikust leiame järgmised statistika valdkonda kuuluvad sõnad: *andmed*, *juhuslik* ehk *juhusline*, *tõenäone* ja *tõenäosus*, *olenema* ehk *rippuma* ning *kesksuurus* ja *keskarv*, mille alaliikideks on *jaond-keskarv* (aritmeetiline keskmine) ja *juurkeskarv* (geomeetiline keskmine). Võrreldes esimese raamatuga on 1922. aastal ilmunud kolmandasse raamatusse lisandunud vähimruutude meetod (*tasandusarvutuse viis*), *äärmine väärtus* e. *ekstreemum*, *juhus* ja *mediaan*. Et matemaatikakeel 20. sajandi algusveerandi jooksul märgatavalt rikastus, muutus ka statistiliste tekstide esitamine tunduvalt lihtsamaks ja selgemaks. Ent kuna

³³Ülo Kaasik, Mati Abel. *Eesti-inglise-vene matemaatikasõnastik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995.

statistika polnud koolimatemaatikasse jõudnud, ei pälvinud selle sõnavara matemaatikute ega keelekorraldajate erilist tähelepanu. Kahjuks polnud sel perioodil statistiline kirjaoskus kuigi levinud ja selle järele polnud ka ilmset vajadust.

Tartu ülikooli statistikaprofessor Mihhail Kurtšinski. Tema õpik ja aineprogramm

Vene keiserliku Tartu ülikooli statistikaõpetust ja Eesti Vabariigi Tartu ülikooli statistikaõpetust ühendas Mihhail Kurtšinski (1876–1939), kes oli nii Vene majandusteadlane kui ka Tartu ülikooli statistikaõppejõud ja Eesti poliitik (III Riigikogu ja Rahvuskogu liige). Aastatel 1915–1918 oli ta Tartu ülikooli finantsõiguse professor ja aastatel 1921–1939 poliitilise ökonomia ja statistika professor. Kurtšinskil oli 1932. aastani õigus pidada Tartu ülikoolis loenguid saksa keeles, seejärel pidi ta õppetööd jätkama eesti keeles.

Kurtšinski sulest on ilmunud teadaolevalt esimene eestikeelne statistikaõpik *Statistika põhijooned*.³⁴ Selle 422-leheküljelise teose tõlkis eesti keelde Eduard Poom (1902–1986). Kurtšinski statistikakursusest annab ülevaate tema eksamikavale vastav mimeograafiliselt paljundatud eestikeelne statistikakonspekt,³⁵ mis pärineb 1932. aastast, kuid selle autori nime pole kahjuks teada.

Kurtšinski käsitab statistikat võrdlemisi avaralt, arvates statistika hulka nii ajaloolised rahvaloendused kui ka filosoofide arutlused juhuslikkuse mõiste üle. Statistikat näeb ta suurel määral sotsiaalteaduslike probleemide käsitlejana. Tema statistikaajaloo käsitlus on kaunis põhjalik ja asjatundlik. Statistika praktikast (uuringutest, mõõtmistest) rääkides on Kurtšinski seisukohad võrdlemisi heas kooskõlas tänapäevaste arusaamadega andmeanalüüsist, kuigi võrreldamatult algelisemates tingimustes.

³⁴Mihhail Kurtšinski. *Statistika põhijooned: teooria, tehnika, ajalugu*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv, 1934.

³⁵*Statistika konspekt*. Koostatud vastavalt prof. Kurtšinski eksamikavale. Tartu: Stateist, 1932, mimeograafpaljundus. www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:40472/27657.

MIHHAIL KURTŠINSKI (1876–1939)

Seevastu matemaatilise statistika mõisteteni ta peaaegu ei jõua. Kuigi kursuses süsteemselt valimist ega esindavusest ei räägita, soovitab ta olukorras, kus kõikne uuring pole võimalik, valida uuringusse iga kümnes pere, mitte eksperdi soovitatud perede kogum. Tõenäosusteooria käsitlus, millest mainitakse küll suurte arvude seadust, jääb võrdlemisi primitiivsele ja napile tasemele, tipnendes juhuslike vigade seaduse ehk binoomi kõverjoonega, mida autor nimetab *chapeau de gendarme*'i³⁶ seaduseks.

Matemaatiline statistika jõuab Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ja Eesti koolide õppekavasse

Statistika tähtsust matemaatika õpetuses mõistis Eesti matemaatikutest esimesena Tartu ülikooli matemaatikaprofessor Gerhard Rägo (1892–1968), kes hakkas 1920. aastate alguses matemaatika üliõpilastele lugema erikursusi tõenäosusteooriast ja matemaatilisest statistikast, selleks vajalikke oskussõnu ilmselt tõlkides või ise luues. Nendest loengutest on säilinud mõned tudengite käsikirjalised üleskirjutised: 1921. aastast “Tõenäosusteooria”, järgmistest aastatest “Statistika” ja “Statistilised meetodid rakendusmatemaatikas”. Statistika tähtsust tunnetades pidas Rägo matemaatika, füüsika ja kosmograafia õpetajate kongressil 1921. aastal ettekande “Statistilisest maailmavaatest”, mille teksti pole kahjuks säilinud. Ilmselt Rägo õhutusel ja suunamisel võeti Tartu ülikooli õppekavva ka finantsmatemaatika kursus, mida 1930ndate lõpuaastatel luges Rägo õpilane, noor adjunktprofessor Arnold Humal matemaatika ja majanduse eriala üliõpilastele. Loetud kursuse võttis Humal kokku õpikusse,³⁷ mis jäi pikaks ajaks ainsaks eestikeelseks finantsmatemaatika õppevahendiks. Nii jõudis teatud osa eestikeelsest statistika terminoloogiast

³⁶“Sandarmi müts” (pr), nimetatud ka *bicorne*’iks (“kakssarv”; pr). Kolmnurkse kujuga müts või kübar, muutus eriti populaarseks Napoleon I aegsel Prantsusmaal. *Toim.*

³⁷Arnold Humal. *Finantsmatemaatika*. Tartu—Tallinn: Loodus, 1940.

ka Tartu ülikooli, kuid dokumentaalset materjali selle kohta napib.

1930. aastate teisel poolel tõusis päevakorda statistika elementide lisamine gümnaasiumi matemaatikakursusse. Matemaatika, füüsika ja kosmograafia õpetajate VII kongressil 1939. aastal pidasid Arnold Humal ja Boris Tiikma (1908–1969) ettekande statistikast ja selle aine õpetamisest; seda temaatikat käsitleti samal aastal ka veel õpetajate suvekursusel. Mõned mõtted Humala ettekande jaoks koostatud märkmetest:³⁸

“Koolikavas on statistika alles lühikest aega, 1930. ja 1938. a., ülikoolis aga õpetajatele kohustuslik alles 1938. aastast [---] selle ala kirjandus on üsna mitmekesise ilmega ja väärtuselt “kirju”. Konspektis esinevad statistika oskussõnad: *statistiline vaatlus*, andmete võtmine mingi kindla tunnuse kohta, [---] *mõõtlmine*, loendamine või tunnuse kindlakstegemine mingi menetlusega, *statistiline rida*, *kvantitatiivne rida*, *kvalitatiivne rida*, *geograafiline rida*, *aegrida*; *kollektiiv* ja *indiviid*, *tunnuse väärtuste rivi* (variatsioonrida), *hajuvusvahemik* ja *mediaan*.

Statistika sõnavara puhul valmistaski muret selle “kirjusus”, mille põhjuseks oli selle kasutamine väga erinevates valdkondades. Et ühtset leksikoni, mis sisaldaks kõiki vajalikke sõnu, ei olnud, siis leiutasid eri valdkondade esindajad ise vajalikke sõnu, pööramata tähelepanu sellele, et paljudele mõistetele olid eesti keeles vasted juba olemas.

1950. aastatel kirjutas Rägo mahuka õppematerjali “Statistika õpik bioloogidele” (195 lk masinakirjas),³⁹ kuid trükkis seda ei avaldatud. Matemaatikateaduskonna üliõpilaste uurimistöödeks andis Rägo teemasid rahvastikustatistikast (nt *suremustabelite*, praeguses terminoloogias *elutabelite* arvutamine).

³⁸Marju Unt (toim.). *Matemaatik Arnold Humal*.

³⁹Sisaldub Gerhard Rägo arhiivis TÜ raamatukogus.

Eesti keeles kirjutatud tõenäosusteooria ja statistika õpikud ning nende statistikakeel

Albert Borkvelli tõenäosusteooria õpik

Esimene eesti keeles kirjutatud ja trükkis avaldatud raamat tõenäosusteooriast näib olevat TPI õppejõu Albert Borkvelli (1890–1963) *Tõenäosusteooria põhijooni*,⁴⁰ mis ilmus 1958. aastal. Selle 130-leheküljelise raamatu aluseks on Vene tõenäosusteooria koolkonna uurimused; kirjanduse loetelus on 14 teost, nende hulgas Pafnuti Tšebõševi, Andrei Kolmogorovi ja Andrei Markovi põhjapanevad käsitlused, samuti Boriss Gnedenko ülipopulaarne tõenäosusteooria õpik. Borkvelli õpikus on kasutusele võetud suur osa tõenäosusteooria põhilistest terminitest ja üle kolmveerandi neist on ka tänapäeval kasutusel: *hajuvus, hälve, juhuslik muutuja, jaotus, sündmus, vastandsündmus, tinglik tõenäosus, sõltuvus*.

Enamik muudatusi, mida näeme, kui võrdleme Borkvelli kasutatud termineid tänapäeval pruugitavatega, on seotud nende lihtsustumise ja lühenemisega; mõnel juhul on võõrkeelne sõna asendunud eestikeelsega:

- matemaatiline tõenäosus, teoreetiline tõenäosus → tõenäosus;
- matemaatiline ootus → keskväärtus, ka ooteväärtus;
- tõenäosuse normaalne jaotus → normaaljaotus;
- tõenäosuse binomiaalne jaotus → binoomjaotus;
- relatiivne sagedus → suhteline sagedus;
- polügonaalne graafik e tõenäosuste polügoon → jaotushulknurk;
- tõenäosuse sagedus → tõenäosusfunktsioon;
- tõenäosuse tihedus → tihedusfunktsioon.

⁴⁰Albert Borkvell. *Tõenäosusteooria põhijooni*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958.

Ivar Peterseni katsete planeerimise raamat

Järgmine eestikeelne statistikaraamat, Ivar Peterseni (1929–2007) *Katsete planeerimine*, ilmus alles 1966. aastal.⁴¹ Selles on erinevalt eelmisest esitatud ka matemaatilise statistika põhimõisteid, nagu *juhuslik suurus*, *keskmine*, *dispersioon*, *standardhälve*, *variatsioon*, *Studenti t-kriteerium*, *vabadusaste* jt. Ka selles raamatus kasutatud oskussõnadest on osa aja jooksul teisenenud:

statistiline usaldatavus → usaldatavus;
peaefekt → peamõju;
faktorite interaktsioon → faktorite koosmõju;
normaalne jaotusseadus → normaaljaotus;
usaldatavuse tase → usaldusnivoo.

Matemaatika ja kaasaeg ning TRÜ õppevahendid

Samal, 1966. aastal ilmus *Matemaatika ja kaasaja* keelenurgas poleemiline artikkel “Töenäosusteooria ja matemaatilise statistika terminitest”.⁴² Autori soovitustest suurem osa on tänapäevani sobivaks osutunud, nt *jaotus* (*jaotumuse* asemel), *jaotusfunktsioon* ja *tihedusfunktsioon*, *korrelatsioonikordaja*, *üldkogum*, kuid on ka ebaõnnestunud soovitusi, nt *tsentraalmoment* pro *keskmoment*. Tänapäeval tavalist sõna *valim* siis veel ei kasutatud, olemasolevatest leiti sobivaim olevat *väljavõte* (pro *väljavõtt*, *kogum*, *võend* ja *väljavõtukogum*).

1960. aastatest alates hakkas Tartu ülikooli kirjastus välja andma rotaprindil paljundatud õppevahendeid. Selle tulemusena ilmus 1960. aastate lõpus ja 1970ndate alguses hulk statistikakursust sisaldavaid tekste, nagu majandusteadlastele suunatud Uno Mereste (1936–2009) raamat statistilistest näitarvudest,⁴³ Kalju

⁴¹Ivar Petersen. *Katsete planeerimine*. Tallinn: Valgus, 1966.

⁴²Ene Tiit. “Töenäosusteooria ja matemaatilise statistika terminitest”. — *Matemaatika ja kaasaeg*, Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1966, nr 11, lk 102–104.

⁴³Uno Mereste. *Keskmiised ja variatsiooninäitarvud*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1965.

Soonetsi (1935–2012) raamat *Tõenäosusteooria ja matemaatiline statistika*⁴⁴ ning ka siinkirjutaja *Tõenäosusteooria I*⁴⁵ ja edasi järjepanu *Tõenäosusteooria II*,⁴⁶ *Matemaatiline statistika I*⁴⁷ ning hüpoteeside kontrollimise näpunäiteid ja juhendeid sisaldav *Matemaatilise statistika tabelid* (I ja II osa).⁴⁸ Kõik need raamatukesed olid välimuselt ühtviisi haldid ja kehval paberil, ent võrdlemisi suure trükiarvuga. Säilinud eksemplarid on enamasti aktiivse kasutamise tulemusena täiesti “kapsastunud”.

Majandusteadlane, akadeemik Uno Mereste avaldas statistika üldteooria õppevahendid samuti kõigepealt rotaprinttrükistena.⁴⁹

Esimesed kõvade kaantega algupärased eestikeelsed statistika ja tõenäosusteooria õpikud

1975. aastal ilmus Uno Mereste sulest ligi 500-leheküljeline *Statistika üldteooria*.⁵⁰ Kaks aastat hiljem järgnes sellele TRÜ matemaatikute Ene-Margit Tiidu (1934), Anne-Mai Parringu (1940) ja Tõnu Mölsi (1939–2019) ühisloominguna tõenäosusteooria ja matemaatilise statistika õpik ülikooli matemaatika eriala üliõpilastele 470 leheküljel.⁵¹ See talletas Tartu ülikoolis tol ajal kasutatud tõenäosusteooria ja matemaatilise statistika sõnavara ning jäi oluliseks õppe- ja käsiraamatuks mitmeks aastakümneks. Uuemat

⁴⁴Kaljo Soonets. *Tõenäosusteooria ja matemaatiline statistika*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1968.

⁴⁵Ene Tiit. *Tõenäosusteooria I*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1968 (kordustrükk 1970).

⁴⁶Ene Tiit. *Tõenäosusteooria II*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1969

⁴⁷Ene Tiit. *Matemaatiline statistika I*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1971.

⁴⁸Ene Tiit. *Matemaatilise statistika tabelid*. I ja II. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1972.

⁴⁹Uno Mereste. *Statistika üldteooria I. Statistiline vaatlus. Vaatlusandmete kokkuvõtt. Suhtarvud; Statistika üldteooria II. Keskmised variatsiooni näitajad*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1971.

⁵⁰Uno Mereste. *Statistika üldteooria*. Tallinn: Valgus, 1975.

⁵¹Ene-Margit Tiit, Anne-Mai Parring, Tõnu Möls. *Tõenäosusteooria ja matemaatiline statistika*. Tallinn: Valgus, 1977.

tõenäosusteooria sõnavara sisaldab Tartu ülikooli tõenäosusteooria professori Kalev Pärna (1950) ülikooliõpik.⁵² Nende kolme raamatuga jäädvustati eestikeelne tõenäosusteooria ja statistika terminoloogia enam-vähem tänapäevasel kujul.

Matemaatilise statistika teaduskeel. Eesti Statistikaalts ja selle *Teabevihikud*

Omaette kategooria moodustab Rein Tammeste (1939–1973) erikursuse konsept,⁵³ mis sisult oli tema väitekirj ja näitas, et eesti matemaatika- ja statistikakeel võimaldas juba 1960. aastate lõpul esitada matemaatilisi mõttekäike, mis ulatusid märksa kaugemale elementaarsest statistikast.

Eesti statistikakeele arengule aitas oluliselt kaasa 1992. aastal asutatud Eesti Statistikaaltsi tegevus, mille oluliseks eesmärgiks oli Eesti eri paigus tegutsevate ning erinevaid erialasid ja suundumusi esindavate statistikute kokkutoomine ja ühendamine. Seda eesmärki teenisid enam-vähem igal aastal toimunud ESSi eestikeelsed konverentsid, mille tase küll enamasti süvateadusse ei ulatunud, kuid mille haare esindatud valdkondade mõttes oli muljet avaldav. Eri teadusvaldkondades kasutatava statistikasõnavara ühtlustamisele on tublisti kaasa aidanud konverentsiettekannete tekstide avaldamine *Eesti Statistikaaltsi teabevihikutes*, mida on seni trükitis ilmunud üle 20.

Statistikakeel teistes teadusharudes ja eluvaldkondades

Eri teadusvaldkondades kasutatava statistikakeele alus pannakse ülikoolis õpetatavas statistikakursuses. Mitme ülikoolis õpetatava eriala õppuritele koostasid matemaatikud spetsiaalseid statistikaõppevahendeid juba 1960. aastatel. Näiteks keemikutele kir-

⁵²Kalev Pärna. *Tõenäosusteooria algkursus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013.

⁵³Rein Tammeste. *Tõenäosused Hilberti ruumides*, Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1969.

jutasid Ülo Lepik (1921–2022) ja Kalju Soonets 1970ndate algupoolel tõenäosusteooria ja matemaatilise statistika õpiku.⁵⁴ Väga häid õpikuid kirjutasid matemaatiku-statistiku taustaga teistel erialadel töötavad õppejõud, näiteks Tõnu Möls bioloogidele⁵⁵ ja Liina-Mai Tooding (1944) sotsiaalteadlastele.⁵⁶ Ühtse eesti statistikakeele kujunemisele aitas kaasa tõsiasi, et ka teiste kõrgkoolide statistikaõppejõud, nt Andres Kiviste (1953) EPAst ning Arvo Lepamaa (1913–1975)⁵⁷ ja Ivar Tammeraid (1941)⁵⁸ TPIst ja TTÜst aktsepteerisid ja kasutasid oma kirjutistes üldiselt Tartu statistikutel loodud oskussõnavara. Vaatleme järgnevalt statistika sõnavara arengu seisukohast kõige määravaid teadusvaldkondi.

Statistika majandusteaduses. Uno Mereste

Üks esimesi statistika kasutusvaldkondi oli majandusteadus. 19. sajandi Euroopa ülikoolides, sh Tartu ülikoolis, õpetatigi statistika nime all sageli peamiselt majandusstatistikat, hiljem lisandus ökonomeetria ja finantsmatemaatika. Selle eriala töötajatele vajalike oskussõnade loomise ja tutvustamise eest seisis hea akadeemik Uno Mereste, kes sellega jätkas ja arendas oluliselt edasi oma eelkäija Arnold Humala tegevust. Mereste süvenes oskusele loomise peensustesse nii majandus- (sh statistika-) kui ka õiguskeele varal. Märgilise tähendusega oli Mereste loodud kaheköiteline *Majandusleksikon* ilmumine.⁵⁹ See sisaldab 30 000 märksõna inglise- ja saksa keelsete vastetega kokku 1248 lehekül-

⁵⁴Ülo Lepik, Kalju Soonets *Tõenäosusteooria ja matemaatiline statistika keemikutele*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1975.

⁵⁵Tõnu Möls. *Matemaatika bioloogidele 1*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1978.

⁵⁶Liina-Mai Tooding. *Andmete analüüs ja tõlgendamine sotsiaalteadustes*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007 (2., täiendatud trükk 2015).

⁵⁷Arvo Lepamaa. *Tõenäosusteooria ja matemaatilise statistika põhijooni*. Tallinn: Tallinna Polütehniline Instituut, 1966.

⁵⁸Ivar Tammeraid. *Tõenäosusteooria ja matemaatiline statistika*. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus, 2004.

⁵⁹Uno Mereste. *Majandusleksikon*. I ja II kd. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003.

jel ning on tõeline suurteos, mis mõjutas ka statistika sõnavara edasist arengut.

Päris kõigis üksikasjades ei lange Mereste soovitatav terminoloogia kokku sellega, mida kasutavad Tartu ülikooli statistikud, kuid erinevused on võrdlemisi väikesed. Näiteks Mereste *jaotumus* on TÜ statistikutel *jaotus*. Aegrida eelistab Mereste *tasandada*, TÜ statistikud aga *siluda*. Aritmeetilist keskmist mõistab Mereste erinevalt matemaatikutest ka *mahukeskmisena*. Siiski ei hägusta need erinevused eesti statistikakeelt, vaid pigem rikastavad.

Rahvastikustatistika

Rahvastikustatistika on statistika vanim valdkond, mis sai alguse rahvaloendustest. Seega oli rahvastikustatistikaalaseid eestikeelseid oskussõnu vaja juba 19. sajandi keskel, mil hakati kavandama esimesi rahvaloenduste prooviloendusi. Oli ju tarvis sõnastada küsimused elukoha, isiku- ja leibkonna andmete kohta nii, et need inimestele arusaadavad oleksid. Kuigi 1881. aasta loenduse ametlik aruanne koostati saksa ja 1897. aasta oma vene keeles, kirjutati loendusest ajalehtedes ka eesti keeles, kus varemgi oli populaarsetes kirjutistes rahvastiku temaatikat käsitletud. Eestis laialt levinud ja innukalt loetud ajalehed olidki peamiseks kanaliks, mille kaudu maarahvast kavandatavast rahvaloendusest teavitati. Esi-mene teade *rahva luggemise* kohta ilmus juba enne nn prooviloendust 1866. aastal.⁶⁰ Selles artiklis seletatakse, mille poolest rahvaloendus erineb seni toimunud revisjonidest: “Kõik lugemine sünnib ühe päevaga igas paigas ja iga inimene loetakse seal kohas, kus ta viimast ööd on maganud.” Tegelikult, ainult kolmes Balti kubermangus 1881. aastal toimunud rahvaloenduse eel kirjutas *Eesti Postimees* 1880. aastal, et see

pidi eestuleval aastal käsile võetama, aga pärast ei arvatud sellega nii pea valmis saavat ja taheti hiljemaks jätta; on nüüd aga uuesti

⁶⁰“Rahva luggemine”. — *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 26. oktoober 1866.

jälle kuulda, et mitte üsna maha jäetud ei pea olema. Võib olla, et eestuleval aastal siiski veel kätte tuleb.⁶¹

Loenduse kohta ilmus ajalehes artikleid ka vahetult pärast selle toimumist. Ühes neist muretsetakse näiteks, et eestlased, kes saksa keelt mõistavad, kipuvad end sakslastena kirja panema, pidades eestlasi vaid maarahvaks ning põllumeesteks ja oma rahvust häbenedes.⁶²

Ajaloolisi rahvaloendusi käsitleb üpris põhjalikult oma õpikus Kurtšinski, märkides seejuures ära ja kommenteerides rahvusvahelisi statistikute kongresse ja neil vastu võetud loendusreeglitikke. Muu hulgas kirjeldab ja hindab Kurtšinski ka 1922. aasta Eesti rahvaloendust.

Üks esimesi süstemaatilisi rahvastikustatistika käsitlusi sisaldub Uno Mereste 1969. aastal ilmunud raamatus rahvastikuteadusest ja rahvaloendustest.⁶³ Statistika sõnavara seisukohast on väga oluline omaaegse esidemograafi Kalev Katuse (1955–2008) toimetatud demograafiasõnastik.⁶⁴ Selle aluseks oli ÜRO rahvastikukomisjoni egiidi all rahvusvahelise töörühma koostatud mitmekeelse demograafiasõnastiku teise trüki ingliskeelne versioon.⁶⁵ Üldiselt õnnestunud eestikeelsete sõnade seas on üksikuid selliseid, mis erinevad teistes allikates kasutatavatest, näiteks “astmeline väljavõtt” *pro* “astmeline valik”.

Eestikeelne riigistatistika

Rahvastikustatistika oskussõnad moodustavad olulise osa riiklikes statistikaväljaannetes kasutatavast statistika terminoloogiast.

⁶¹“Üleüldisest rahva ülelugemisest”. — *Eesti Postimees*, 15. oktoober 1880.

⁶²“Kes on Eestlased?” — *Eesti Postimees*, 13. jaanuar 1882.

⁶³Uno Mereste. *Rahvastikuteadus ja rahvaloendus*. Tallinn: Eesti Raamat, 1969.

⁶⁴Kalev Katus (toim.). *Mitmekeelne demograafiasõnastik*. Tallinn: Eesti Demograafia Assotsiatsioon, 1993.

⁶⁵Louis Henry, Etienne van de Walle (eds.). *Multilingual Demographic Dictionary*. Second edition. Liège: Ordina Editions, 1982.

Eestikeelne riigistatistika hakkas arenema iseseisvunud Eesti Vabariigis pärast Riigi Statistika Keskbüroo loomist 1921. aastal. Kohe hakati avaldama eestikeelseid riigi statistikat tutvustavaid trükiseid ja 1922. aastal alustas ilmumist *Eesti Statistika Kuukiri*, mis jäi paljudeks aastateks ühiskonda regulaarselt teavitama riigi jooksvast statistikast.

Seoses sellega tekkis vajadus võtta kasutusele uusi mõisteid ja oskussõnu. Päris kõik neist ei ühtinud samal ajal matemaatikute soovitatutega, kuid kahtlemata rikastasid arenevat eesti statistika-keelt. Toome näiteks paar lauset kuukirja sissejuhatavast artiklist:

Nii on riigi produktsiooni võime otsekoheses suhetises tema rahvaarvuga, viimase sugulise ja vanaduslise koosseisu ja tihedusega. Rahvamajanduslised nähtused on seotises seltskondlise elu nähtustega.⁶⁶

Riigi Statistika Keskbüroo (Statistikaameti eelkäija) avaldas toona võrdlemisi rohkesti trükiseid, peale regulaarselt ilmuva *Kuukirja* ka sisukaid kogumikke, millest üks väärtuslikemaid on *Eesti arvudes 1920–1935*.⁶⁷ Selles kasutatav statistikakeel erineb tänapäevasest riigistatistika keelest peamiselt lihtsuse ja lakoonilisuse poolest. Nii on raamatus peatükkide pealkirjadeks “Maksustus”, “Ühistegevus”, “Tööolud”, “Tarvitus”. Kogu raamatu keel on toonaste tõekspidamiste kohaselt lakooniline, kasutatakse kõikvõimalikke lühivorme: maavarasid mõõdetakse *tonnes* ja rahvastikku vaadeldakse eraldi *linnus* ja *aleveis*. Rahvastiku *vanuslikku koostist* esitatakse *osituse* kaudu; see sõna asendab matemaatikute kasutatavat *jaotust*. Veel räägitakse *vigasustest*, *tööjõu tööolulust* ja märgitakse ka *enesetappeid*.

⁶⁶Albert Pullerits. “Riiklisest statistika korraldusest”. — *Eesti Statistika Kuukiri. Recueil mensuel du Bureau Central Statistique de l'Estonie*, Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1922, nr 1–2, lk 9.

⁶⁷*Eesti arvudes 1920–1935. Estonie en chiffres: résumé rétrospectif de 1920–1935*. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1937.

Arvutustehnika mõju statistikakeele arengule. Andmeanalüüs

Üks valdkondi, mis on arvutustehnika arengule väga olulist mõju avaldanud, on statistika. Moodsaid arvutusmasinaid on kogu ajaloo vältel konstrueeritud nimelt rahvaloendusandmete töötlemiseks. Loomulikult on mõju vastastikune: arvutivõimaluste kasv on stimuleerinud ka töömahukate statistikameetodite arengut ja eriti nende rakendamist empiiriliste teadusandmete analüüsimisel.

Juba 1963. aastal avaldas Leo Võhandu (1929) Looduseuurijate Seltsi väljaandes programmilise artikli matemaatika rakendamisest bioloogiaalastes uuringutes⁶⁸ ja alustas statistikameetodeid (faktoranalüüsi) tutvustavat loengusarja, mis oli suunatud paljude erialade teadlastele ja õppejõududele ning kujunes väga populaarseks.

Niisuguseid vabatahtlikke loenguid pidasid hiljem veel Sven Veldre (1934–2001), Tiina Veldre (1939–2019), Tõnu Möls ja Ene-Margit Tiit. Tänapäeval kuuluvad sellised kursused doktoriõppe programmi. Andmeanalüüsi teemadega tegeldi ka Teaduste Akadeemias. Küberneetika Instituudis juhendas seda valdkonda Ivar Petersen, Tõravere arvutuskeskuses EPA taustaga Artur Nilson (1931–2022).⁶⁹

Selline koostöö avaldus ka statistikakeele arengus. Üksteist pidid vastastikku mõistma statistik, erialateadlane ja arvuti — loomulikult arvutispetsialisti vahendusel. Selle tulemusena kujunes uus statistika haru, andmeanalüüs, millest sai alus tänapäevasele andmeteadusele. Möödunud sajandi kolmandal veerandil vaieldi rahvusvaheliseltki selle üle, kas andmeanalüüsi on alust pidada iseseisvaks valdkonnaks või on see vaid rakendusstatistika haru. Tartu ülikooli statistikud pooldasid esimest seisukohta ja käsitasid andmeanalüüsi statistika iseseisva valdkonnana, mil-

⁶⁸Leo Võhandu. "Matemaatilise uurimismeetodi rakendusvõimalustest bioloogias". — *Loodus ja matemaatika* (Eesti Looduseuurijate Seltsi täppisteaduste sektsiooni toimetised), nr 3, lk 96–100.

⁶⁹Vt nt Artur Nilson. "Tõenäosuste ruutude summade mõnedest omadustest ja nende matemaatilis-statistilisest rakendusest". — *ENSV TA Toimetised*, 1965, 14. kd, nr 1, lk 79–93.

le eesmärk on teha andmete põhjal pädevaid järeldusi ning luua ja tõlgendada sisukaid mudeleid. Eesmärgiks oli võimalikult ühtse meetodika loomine, mis võimaldaks optimaalselt kasutada eri tüüpi andmeid ja leida lahendusi eri valdkondades püstitatud ülesannetele. Kõige selle juures oli üheks võtmesõnaks “ühine keel”, mida mõistaksid ühtviisi nii ülesande püstitanud erialainimesed kui ka lahendust pakkuvad statistikud.

Sel eesmärgil avaldas Tartu ülikooli arvutuskeskus alates 1970. aastatest regulaarselt kogumikke *Programme kõigile*. Neis seletatakse arvutuskeskuses suurarvutitele loodud tarkvara kasutamist tarbijate tasemel. Statistikarühma üllitatud vihikud nr VII (1974), IX (1975), XI (1976) ja XIV (1978) ning kaks järjekorranumbrit viihikut (1978 ja 1987) sisaldavad näpunäiteid statistikameetodite rakendamiseks ja arvutiväljundite tõlgendamiseks, teenides ühtlasi eestikeelse statistikaterminoloogia juurutamise eesmärki. Nii jõudis laiemale ringi tarbijatele mõeldud õpematerjalide tekstidesse traditsiooniliste statistikamõistete kõrval ka andmeanalüüsile iseloomulikke sõnu, nagu *andmestik*, *tunnuste tüübid*, *andmestiku korrastamine*, *puuduvate väärtuste asendamine* ehk *imputeerimine* jt. Alates 1980. aastatest avaldati ka andmeanalüüsi õppevahendeid ja juhendmaterjale,⁷⁰ sh konkreetsete statistikapakettide (Statgraphics,⁷¹ SAISI⁷² jt) juhendmaterjale rõhuasetusega analüüsitulemuste statistilisel ja sisulisel tõlgendamisel.

⁷⁰Nt Ene Tiit. *Andmeanalüüs: õppevahend matemaatikateaduskonnale üliõpilastele*. I ja II osa Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1982.

⁷¹Ene-Margit Tiit. *Andmeanalüüs personaalarvutil programmpaki Statgraphics abil*. I osa. *Põhimõisted. SC andmekäsitus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1991; Ene-Margit Tiit, Martin Viil. *Andmeanalüüs personaalarvutil programmpaki Statgraphics abil*. II osa. *Statistika-protseduurid*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1992.

⁷²Ene-Margit Tiit, Anne-Mai Parring. *Meetodiline juhend andmeanalüüsiks programmpaki “SAISI” abil*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1984 (I osa), 1985 (II osa), 1986 (III osa).

Arvuti Juku.

Koolistatistika

Statistika õpetamine Eesti üldhariduskoolides, mis polnud küll ette nähtud üleliidulistes kooliprogrammides, kerkis taas päevakorda 1960. aastatel. 1965. aastal esitas Kalle Velsker (1935) teaduslik-pedagoogilisel konverentsil ettekande tõenäosusteooria ja statistika vajalikkusest koolis.⁷³ Tosin aastat hiljem avaldas

⁷³Kalle Velsker. "Tõenäosusteooria ja statistika elementide käsitlemise vajalikkusest koolis". — *Eesti NSV 25-ndale aastapäevale pühendatud III teaduslik-pedagoogiline konverents "Täppisteaduste arengu ja meetodika põhiküsimusi Eesti NSV-s": ettekannete resümeed*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1965.

koolimatemaatika suurkuju Olaf Prinit (1924–2006) matemaatilise statistika fakultatiivkursuse õpiku.⁷⁴ Kohe liikus mõte ka statistika arvutirakendustele. 1990. aastate keskel koostasid Tartu ülikooli tudengid Ain Rääbis (1969) ja Kadri Hiob (1970) Ene-Margit Tiidu juhendamisel statistika õppekomplekti, mis koosnes eeskätt õpetajatele mõeldud tõenäosusteooria õpikust,⁷⁵ matemaatilise statistika ja andmeanalüüsi aluseid tutvustavast õppevahendist,⁷⁶ võrdlemisi lihtsale personaalarvutile (nt Jukule⁷⁷) koostatud programmipaketist STATKOOL 2.0 ja selle kasutusjuhendist.⁷⁸ See komplekt leidis mõne aasta jooksul koolides kasutamist, kuid arvutitehnika kiire arengu tõttu olid Jukud koolides vaid lühikest aega. Siiski jõudsid tõenäosusteooria ja matemaatiline statistika Eesti Vabariigis kooliprogrammi ja eestikeelsetesse kooliõpikutesse. Järgmine samm — statistika õpetamine arvutite abil — edeneb visalt, kuigi juba 2012. aastal alustati Ülle Kikase (1949) juhtimisel arvutipõhise statistikaõppe (APS) programmi.

Statistika sõnavara jäädvustamine sõnastikes ja leksikonides

Eestikeelsed statistikasõnastikud paberkandjal ja virtuaalilmas

Eestikeelne tõenäosusteooria ja statistika sõnavara on praeguseks jäädvustatud erialastes ja populaarteaduslikes raamatutes ja artiklites niihästi trükitud kui ka elektroonsel kujul. Olulisem osa statistikakeelest on esitatud entsüklopeediates ja sõnaraamatutes — peale trükitute ka eestikeelses Vikipeedias ja sõnaveebis. Kui

⁷⁴Olaf Prinit. *Matemaatilise statistika ja tõenäosusteooria elemente keskkoolile*. Tallinn: Valgus, 1977.

⁷⁵Ene-Margit Tiit. *Tõenäosusteooria lühikursus*. Tallinn: Avita, 1995.

⁷⁶Kadri Hiob. *Matemaatiline statistika*. Tallinn: Avita, 1995.

⁷⁷Juku oli Eestis 1980. aastate lõpul ja 1990ndate algul toodetud personaalarvuti.

⁷⁸Ain Rääbis. *STATKOOL 2.0. Programmipaketi kasutusjuhend*. Tallinn: Avita, 1995.

varem võis statistika oskussõnu leida vaid matemaatika, majanduse ja demograafia sõnastikest ja leksikonidest, siis 25 aasta eest ilmus esimene statistikasõnastik, autoriks Liina-Mai Tooding.⁷⁹ 2019. aastal järgnes sellele *Statistikaleksikon*.⁸⁰ Statistika oskussõnavara on esitatud ka sõnaveebis andmeanalüüsi ja statistika oskussõnastikus.⁸¹

Eesti statistikakeel rahvusvahelises kasutuses

Eesti statistikakeele teeb rahvusvaheliselt kasutatavaks selle osalus Rahvusvahelise Statistikainstituudi (ISI) virtuaalses mitmekeelses statistikasõnastikus,⁸² mis seob eesti statistikakeele 30 teise statistikakeelega maailmas. Euroopa Komisjoni tellimusele on loodud eesti-inglise statistikasõnastik, mis sisaldab eeskätt riigistatistika sõnavara ja on kasutusel Euroopa Liidu dokumentide eestindamisel.

EESTIKEELSE STATISTIKA SÕNAVARA ARENGULUGU

Arengusuundumused

Rääkides statistika sõnavara arengust, käsitleme siin mitut suundumust.

Esimene on seotud oskussõna tähendusega, talle antava määratlusega. Tihti on mõiste esialgu võrdlemisi lihtsalt defineeritud, kuid aegapidi definitsioon täieneb; see tähendab kas sõna tähendusvälja laienemist, uue sisu lisandumist või ka tähenduse täpsustumist, mille tulemusena sõna tähendusväli aheneb. Selle arengu

⁷⁹Liina-Mai Tooding. *Statistikasõnastik. Eesti-inglise-saksa-vene*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996.

⁸⁰Ene-Margit Tiit, Liina-Mai Tooding. *Statistikaleksikon*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019.

⁸¹<https://sonaveeb.ee/ds/aso>.

⁸²ISI multilingual glossary of statistical terms.

märkamiseks on tarvis võrrelda definitsioone sõnastikes, leksikonides, entsüklopeediates ja õpikutes.

Teine suundumus on oskussõna enese teisenemine. Mõnikord asendatakse võõrkeelest laenatud sõna omakeelsega, kuid vahel juhtub ka vastupidi: omakeelne sõna ei juurdu ja kasutusele jääb võõrtüveline või koguni võõrsõna. Nii on (pisut kurioosselt) olukord sõnaga *statistika*, millele juba 1884. aastal pakutud eestikeelset vastet *arvustik* pole kuulnud ega näinud isegi suur osa statistikuid. Paljudel mõistetel on ka mitu sõnalist vastet, mis pärinevad eri autoritelt, eri koolkondadest, eri kasutusvaldkondadest. Sageli on nende seas ka eelisvariant, mida kõige sagedamini kirjasõnas kasutatakse, kuid seegi võib ajas muutuda.

Kolmas, kõige ootuspärasem ja loomulikum suundumus on uute mõistete ja neile vastavate oskussõnade lisandumine. See toimub igas eluvaldkonnas ja siin on kõige olulisem küsimus: kust saadakse uued sõnad? Tihti mõtlevad need sõnad välja õppejõud, kel on loengukursuses tekkinud vajadus neid kasutada, või ka mõne populaarse eestikeelse artikli autor. Niisuguste n-ö käigu pealt kasutusele võetud sõnade puhul ei järgita enamasti sõnaloomes kehtestatud reegleid ja soovitusi, kuid ometi on ka sel äkilisel viisil loodud sõnade seas sobivaid leide. Lihtsaim tee on võtta laenude või tõkelaenudena kasutusele võõrsõnad, kuid tihti püüavad autorid pigem leida sobivat ja suupärast eesti sõna. Näiteks soome keelega võrreldes on eesti teaduskeeles omasõnu vähem,⁸³ kuid see ei kehti eesti keele võrdlemisel mõne teise keelega, mille kõnelejate arv on väike.

Kõik ülalkirjeldatud nähtused kuuluvad igati loomulikult areneva oskuskeele juurde. Võiks küsida: kas eesti statistikakeel on nüüd valmis? Vastus on jah ja ei. Ei, sest ükski arenev teaduskeel (ega üldse ükski elav keel) ei saa kunagi päris valmis; uute teadmistega lisandub paratamatult uusi mõisteid ja neile tuleb leida ka sõnalised vasted — uued oskussõnad. Jah, sest eesti statistikakeel on piisavalt rikas ja valmis selleks, et kõigest vajalikust

⁸³Esa Läärä. “Words of statistics: Close comparisons between Estonian and Finnish”. Ettekanne konverentsil “NatAcLang2021 Conference”, University of Tallinn, 8 October, 2021.

rääkida ja muu hulgas ka uusi mõisteid selgitada. See on nii iga oskuskeelega igas arenenud keeles. Järgnevalt toome näiteid kõigi nimetatud suundumuste kohta eesti statistikakeeles.

Oskussõna sisu areng ja teisenemine ajas

Statistika

1) Esimene teadaolev definitsioon sõnale *statistika* on antud 1884. aastal ilmunud Ado Grenzsteini sõnastikus: “arvustik (Statistik), asjade üleskirjutus arvude varal”.⁸⁴

2) Oma statistikakursuse sissejuhatuses (1932) püüab Mihhail Kurtšinski statistika mõistet avada järgmiselt: statistika on “teadus, mis teeb tegemist poliitiliste ja sotsiaalsete nähtuste mõõtmisega”.⁸⁵ Sellega jätkab ta sisuliselt 19. sajandi Tartu ülikooli traditsiooni, mida on kandnud terve plejaad nimekaid statistikaprofessoreid. Kurtšinski näitab enda hinnangul statistika kahetist iseloomu: mõned uurijad käsitlevad seda iseseisva teadusena, teiste järgi on see pelgalt meetod, “metoodiline induktiivne ühiskonna ja looduse nähtuste vaatlemine — teiste sõnadega — reaalse ilma käsitus”.⁸⁶

3) Aastail 1932–1937 ilmunud *Eesti Entsüklopeedia* annab järgmise definitsiooni: statistika — massnähtuste arvuline kinnistamine ja uurimine. Massnähtustega seostati statistikat veel mitme järgnenud aastakümne vältel.

4) *Eesti nõukogude entsüklopeedia* (1968–1976) defineerib: statistika — massnähtuste omadusi (arvukust, suurst, levikut, struktuuri jms) ning massnähtuste vallas toimivaid seaduspärasusi käsitlev teadus.

5) Järgmine, *Eesti nõukogude entsüklopeedia / Eesti entsüklopeedia* (1985–2007): statistika — teadus, mis käsitleb kogumina modelleeritud massnähtuste vaatlust, nende kohta

⁸⁴Grenzstein. *Eesti Sõnaraamat*, lk 12.

⁸⁵*Statistika konspekt*, lk 3.

⁸⁶Samas.

andmete kogumist ja analüüsimist ning selle põhjal järelduste tegemist.

6) Ülo Kaasiku *Matemaatikaleksikon* (1982, 2003) on stabiilselt lakooniline: statistika — massnähtuste seaduspärasusi käsitlev teadusharu.

7) *Statistikaleksikoni* (2019) määratluses läheneb statistika andmeteadusele: statistika — matemaatika osa, mis tegeleb andmete kogumise, organiseerimise, analüüsimise, tõlgendamise ning esitamise ja selleks vajaliku teooria ning meetodika arendamisega.

8) Vikipeedia (2021) selgitus on sarnane, kuid lakoonilisem. Lisaks üllatab see lugejat uue terminiga: statistika ehk arvustikuteadus on teadus, mis käsitleb andmete kogumist, töötlemist ja analüüsi.

Näeme rõhuasetuste muutumist ajaloo vältel. Esimestes definitsioonides pööratakse tähelepanu nähtuste mõõtmisele ja kirjeldamisele arvude abil, seejärel saab keskse tähenduse mõõdetavate nähtuste massilisus ning uusimates määratlustes keskendutakse andmetele ja nendega teostatavatele protseduuridele.

Juhuslik suurus

Juhuslik suurus ehk *juhuslik muutuja* on keskne mõiste nii tõenäosusteoorias kui ka statistikas. See koosneb kahest mõistest: *juhuslikkusest* ja *muutujast* ehk *suurusest*. Juhuslikkust kui pigem filosoofilist mõistet matemaatilise sisuga leksikonides ja sõnaraamatutes käsitletud ei ole, kuid on seletatud suurt hulka sellega seotud mõisteid.

Kurtšinski on jälginud juhuslikkuse mõiste arengut, sh juhuslikkuse seletamist niihästi põhjuslikkuse puudumise kui ka põhjusliku seose mitteteadmisega. Statistikaleksikonis defineeritakse juhuslikkust seaduspära, ettemääratuse ja põhjuslikkuse puudumisena. Vikipeedia järgi on juhuslikkus korduvuse mustri ja ennustatavuse puudumine.

Muutuja ja suuruse vahetõrge on matemaatikas seotud võimalike väärtuste hulgaga: suurus on kindlasti arvuline, muutuja võib

olla ka mittearvuline, nt vektor; kuid sageli ei peeta sellest vahe-
tegemisest kinni.

Kaasik määratleb juhuslikku suurust (ja juhuslikku muutujat)
kui suurust, mille konkreetne väärtus sõltub juhusest. Samasugu-
se definitsiooni annab ENE: juhuslik suurus — suurus X , mis sõl-
tuvalt juhusest võib omandada mitmesuguseid arvulisi väärtusi.

Järgmises entsüklopeedias on juhusliku suuruse definitsioon
mõnevõrra abstraktsem: juhuslik suurus — suurus, mille väärtu-
se määrab juhusliku katse tulemus; mõõtuv funktsioon katsetule-
muste hulgal. Ka Kaasik esitab paralleelselt üldisema definitsioo-
ni: juhuslik suurus on antud katse elementaarsündmuste hulgal
määratud funktsionaal. Statistikaleksikonis on piiratud elemen-
taarse, kuid täpsustatud definitsiooniga: juhuslik suurus, juhuslik
muutuja on juhusliku katse tulemustega määratud muutuja, funkt-
sioon, mis seab igale katsetulemusele vastavusse kindla väärtuse.
Mõned allikad on kasutanud ka lühivormi *juhumuutuja*, kuid see
ei ole kuigi levinud.

Andmeanalüüsis kasutatakse juhusliku suuruse sünonüümina
sõna *tunnus*, mis esineb selles tähenduses ka Kurtšinskil. Statis-
tikaleksikonis öeldakse: tunnus, muutuja, tähistab üldiselt variee-
ruvate väärtustega suurust, statistikas — juhuslik suurus.

Oluline on eristada pidevat ja diskreetset juhuslikku suurust,
mille erinevus tundub küll olevat lausa käega katsutav. Ometi po-
le nende mõistete korrektne matemaatiline määratlemine lihtne.
Esitame siin nende statistikaleksikonis toodud määratlused: disk-
reetne juhuslik suurus ehk mittepidev juhuslik suurus on katse-
tulemuse funktsioon, mis omandab lõpliku või loenduva hulga
üksteisest eristuvaid väärtusi. Pidev juhuslik suurus on juhuslik
suurus, mis teatud lõplikul või lõpmatul lõigul võib omandada
mis tahes väärtuse.

Jaotus

Juhusliku suuruse iseloomustamisel on põhilise tähtsusega mõiste
jaotus. *Eesti Entsüklopeedias* on juhusliku suuruse iseloomusta-
jana defineeritud jaotuskõverat. Kogumikus *Eesti arvudes 1920–*

1935 (1937) esitatakse statistilised andmed jaotustabelitena, kuid kasutatakse nende puhul terminit *ositis*.

ENEs defineeritakse jaotusseadust nii: “Jaotusseadus, seadus, mis määrab tõenäosused, millega juhuslik suurus võib omandada väärtused mistahes antud hulgast.” Seejuures eristatakse integraalset ja diferentsiaalset jaotusseadust. Integraalne jaotusseadus on tänapäeva mõistes jaotusfunktsioon (ka kumulatiivne jaotus), mis näitab iga arvu puhul tõenäosust, et juhuslik suurus on sellest arvust väiksem (statistikaleksikon). Pideva ja diskreetse juhusliku suuruse jaotust kirjeldavad erinevad funktsioonid, mida varasemas kirjanduses nimetatakse ka diferentsiaalseteks jaotusseadusteks.

Diskreetse juhusliku suuruse jaotust iseloomustab tõenäosusfunktsioon, s.o eeskiri, mis määrab juhusliku suuruse väärtuste esinemise tõenäosuse. Tõenäosusfunktsiooni esitatakse kas valemi, tabeli või graafiku kujul (histogramm, tulpdiagramm).

Pideva juhusliku suuruse jaotust iseloomustab tihedusfunktsioon ehk tõenäosuse tihedus. Tihedusfunktsioon on esitatav valemiga või graafiliselt kõverana, mis on üks vanimaid jaotuse kujutamise viise.

Oskussõnade erinevad kujud ja vormid

Jaotus

Sõna *jaotus* kõrval võib tänapäevalgi kohata Uno Mereste pakutud vormi *jaotumus*, kuid 1930. aastatel riigistatistikas esinenud *ositis* on nüüdseks kõrvale jäänud ja unustatud. *Jaotuse* kõrval esineb ka vorm *jaotusseadus*, mida kasutatakse peamiselt valemi abil defineeritud teoreetilise jaotuse puhul. Empiirilise andmestiku korral eristatakse *sagedusjaotust* (absoluutarvudes) ja *tõenäosusjaotust* (suhtarvudes). Teoreetilises käsituses on tõenäosusjaotus tõenäosusmõõt.

Keskmine

Üks esimesi statistikamõisteid, mis kasutusele võeti ja endale ka nimetuse sai, on keskmine, s.o kogumi elementide väärtuste ühe arvuna antud iseloomustus. Määratluse järgi võib see olla kas aritmeetiline, geomeetriline või harmooniline keskmine, mediaan või mood (varasem moodus). Keskmise kohta on kasutatud paljusid erinevaid nimetusi: *kese*, *keskmine väärtus*, *keskarv*, *kesksuurus*.

Täpselt on defineeritud tõenäosusteooriast tuttav keskvääratus, mida varasemas kirjanduses on nimetatud ka ooteväärtuseks või matemaatiliseks ootuseks (matemaatiline oode). 20. sajandi alguses avaldatud matemaatikasõnastikes kohtame sõnu *jaond-keskarv* (aritmeetiline keskmine) ja *juur-keskarv* (geomeetriline keskmine). Mereste kasutatud mõisted on vastavalt *asendikeskmine* ja *mahukeskmine*.

Üldkogum ja valim

Valikuuringute kasutuselevõtmine tähendas, et uuritavale osakogumile oli tarvis leida sobiv nimetus.

Esialgu oli neid kasutusel terve hulk — *väljavõtukogum*, *väljavõtt*, *võend*, *statistiline kogum* —, kuni Tartu ülikoolis kasutusele võetud *valim* probleemi lahendas. Tõsi, esialgu tekitas kahtlusi ja vastuväiteid mulje, et tegemist on spetsiaalselt valitud, mitte juhusliku osakogumiga, kuid juhusliku valikueeskirja määratlemine selgitas olukorra. Paralleelselt *valimiga* läks populatsiooni eestikeelse sünonüümina käibele *üldkogum* ning kadus käibelt harva kasutatud *universum*.

Sõltuvus

Statistilise sõltuvuse mõistet on varasemas kirjanduses tähistatud üsna värvikate sõnadega, nagu *olenevus*, *rippuvus* ja *ära rippumine*.

Areng ajas

Statistikakeele algaastail olid määratlused võrdlemisi algelised. See oli tingitud toonase matemaatikakeele ja ka üldkeele arengutasemest: puudusid sõnad keerukamate matemaatiliste seoste ja tingimuste väljendamiseks. See probleem lahenes möödunud sajandi algusveerandil, mil algas tähelepanuväärselt süstemaatiline töö matemaatika oskuskeele rajamisel.

Statistika oskuskeele kujunemisel ilmnes teinegi probleem: kuna seda kasutati paljudes valdkondades, nii teaduses, õppetöös kui ka riigistatistikas, siis loodi samadele mõistetele rohkesti paralleelseid termineid. Mõistete sisukas defineerimine ja täpsustamine toimus valdavalt entsüklopeediates ja leksikonides, mida on viimase sajandi jooksul ilmunud kokku kümnekond erinevat nimetust. Seejuures on tähelepanuväärne, et esialgu muutusid definitsioonid täpsemaks, abstraktsemaks ja keerukamaks, kuid viimase aja suundumuseks on olnud taas määratluste lihtsustumine. Tähelepanuväärselt lühikesed ja selged on enamik Ülo Kaasiku leksikonis esitatud määratlusi.

Eesti oskuskeeltele on ikka olnud omane taotlus luua pigem omakeelseid termineid. Kaugeltki alati pole see õnnestunud, sest märksa lihtsam on kasutusele võtta rahvusvaheliselt levinud sõna. Siiski tuleb tõdeda, et enamik põhitermineid — *tõenäosus*, *juhuslikkus*, *jaotus*, *muutuja* jpt — on meil omakeelsed ja aja jooksul on nii mõnedki võõrsõnalised terminid asendatud omakeelsetega, nagu näiteks *eel-* ja *järeljaotus aprioorse* ja *aposterioorse jaotuse* asemel.

ENE-MARGIT TIIT (1934) on lõpetanud Tartu Ülikooli matemaatikuna 1957, füüsika-matemaatikakandidaat 1963. Eesti Põllumajanduse Akadeemia assistent ja vanemõpetaja 1957–1959, Füüsika ja Astronoomia Instituudi teadur 1961–1962; TÜ matemaatikateaduskonna lektor 1962–1967, dotsent 1967–1989, matemaatilise statistika professor 1992–1999, emeriitprofessor a-st 1999, arstiteaduskonna sisekliiniku erakorraline vanemteadur 2003–2006; Statistikaameti vanemmetoodik a-st 1999. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Eesti rah-

vastik ja selle probleemid” (1993, nr 8, lk 1654–1679; nr 9, lk 1847–1866; nr 10, lk 2112–2132), “Teadus juhuslikus maailmas” (1997, nr 4, lk 754–761), “Matemaatika ja kunst” (1999, nr 10, lk 2122–2133), “Eesti kooliõpilaste väärtushinnanguist ja huvialadest” (koos Ingrid Rüütliga; 2005, nr 11, lk 2401–2441), “Eestile on tarvis statistikat, statistika vajab andmeid” (2006, nr 5, lk 993–1001), “Muutuv Eesti pere” (2008, nr 4, lk 801–818), “Eesti rahvastikust 21. sajandi algusaastail” (2008, nr 12, lk 2563–2593), “Rahva- ja eluruumide loendus” (2010, nr 2, lk 206–226), “Rahvaloendused Eestis” (2011, nr 12, lk 2276–2312), “2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse lugu” (2013, nr 6, lk 1050–1074; nr 7, lk 1235–1268), “Eesti rahvaarvu muutused minevikus ja tulevikus” (2015, nr 3, lk 387–419), “Loenduseta loendus loendusmeeskonna pilgu läbi” (koos Kristi Lehtoga; 2015, nr 12, lk 2197–2218), “Paiksete ja hargmaiste eestlaste arvukuse hindamine” (koos Mare Vähi ja Pille Kooliga; 2018, nr 2, lk 231–253); “Eestlased Eestis” (2018, nr 7, lk 1169–1181), “Leibkond ja perekond statistikas” (2020, nr 2, lk 237–266), “Eestlased koroonakriisis: Eesti elanike kohanemine koroonakriisist tingitud piirangutega ja hoiakute muutumine kriisiperioodil” (koos Marianna Makarovaga; 2020, nr 9, lk 1539–1567) ja “Järjekordne rahva ja eluruumide loendus: Milleks ja kuidas?” (koos Helle Viski, Ethel Maasingu, Vassili Levenko ja Kristi Lehtoga; 2021, nr 11, lk 2009–2063).

PEETER PAASMÄE. *Paphiopedilum leeanum* (2022)

USKUMINE

Donald S. Lopez jr

Tõlkinud Lauri Liiders

Milanos Castello Sforzescos asub Giovanni Battista Moroni (1520/24–1578/79) maal nimega “Martirio di San Pietro da Verona” [Verona püha Petruse märtrisurm]. See kujutab võtmehetke Verona Petruse (paremini tuntud kui märter Petrus) märtriiks saamises — tegu on dominiiklaste orduusse kuulunud pühakuga, keda Itaalia renessansiaja maalidel vahel kujutatakse verise haavaga paljaksagetud lagipeal, ning mõnikord on ka selle tekitanud lihunikunuga veel kolba küljes kinni. Sel maalil on Petruse ründaja talle juba ühe hoobi andnud, sest Petrus on maas põlvili. Näha on esimesest löögist jäänud haava, ning tema hukkaja on noa kõrgele tõstnud, valmistudes andma surmahoopi, mis teeb Petrustest pühaku, nagu annavad mõista tema kohal lendlevad keerubid, kellest üks kannab krooni ja teine liiliat. Vaataja pilk liigub Petruse pea juurest tema sõrmeni, millega ta on just sooritanud oma viimse teo. Ta on maapinnale oma verega kirjutanud (täiuslike suurtähtedega) üheainsa sõna, CREDO, “Usun”.

Sel kuulutusel, mis on nii lihtne ja tuttavlik, on pikk ja keeruline ajalugu nii kristlikus teoloogias, filosoofias kui religioonialastes kirjatöodes. Selles mõttesuunas on ajapikku jõutud eelduseni, mida üldiselt kahtluse alla ei seata: nimelt et iga religioo-

Belief. — *Critical Terms for Religious Studies*. Ed. by Mark C. Taylor. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1998, pp. 21–35.

© 1998 by The University of Chicago.

Avaldame The University of Chicago Pressi loal.

ni järgijad mõistavad selle järgimist uskumise kaudu. Tõepoolest näib uskumine (erinevalt näiteks rituaalist) olevat see kese, millest lähtuvalt kristlased omaenda ajaloost räägivad. Kristliku Euroopa domineerimise tõttu 19. sajandil on kristlased ka “maailmareligioonidena” tuntuks saanud nähtusi hakanud kirjeldama uskumise perspektiivist. Usundiuurijad ja antropoloogid on pea-aegu alati religiooni defineerinud *uskumise* või vahest *uskumuste ja kommete* ehk uskumisest motiveeritud tegude kaudu. Paljude keerukate mõjutegurite tõttu on ka mittekristlike religioonide esindajad hakanud end kirjeldama uskumise kaudu. “Uskumine” on või on saanud vahest kõige levinumaks terminiks, mida kasutame üksteisele religiooni kirjeldades, hoolimata Max Mülleri sajandivanusest tähelepanekust: “[E]t ideed uskumisest erinevalt nägemisest, teadmisest, eitamisest või kahtlemisest polnud sama kerge sõnadesse panna, tõestab kõige paremini tõsiasi, et me otsime asjatult seda paljude tsiviliseerimata rahvaste sõnastikest” (Müller 1897, 2: 448).

Peale väga lühikest ülevaadet mõnedest selle terminiga seotud filosoofilistest küsimustest keskendub käesolev essee kahele ajaloolisele juhtumile (esimene pärineb keskaja Euroopast, teine koloniaalaja Sri Lankalt), mille puhul termin “uskumine” oluline näib. Esimesel juhul oli uskumine asendajaks, tabamatuks siseisundiks, mis maskeeris tervet hulka märksa ainelisemaid tingimusi. Teisel juhul oli uskumine nagu nõguspeegel, mis üsnagi sunniviisiliselt asiaadist subjekti ette seati, kuigi see laiendas vaatepildi ääri ja kahandas keset.

Ingliseelse sõna *belief* juured peituvad vanas kõrgsaksa sõnas *gilouben*, mis tähendab ‘kalliks pidama, hindama, usaldama’. Germaani *laub* on seotud indoeuroopa tüvega *leubh-*, mis tähendab armastust või iha; sellest tulenevad ingliskeelsed *libidinous* (ihar), *love* (armastus), *believe* (uskuma); ladinakeelne *lubet* (nauding); itaaliakeelne *libito* (tahe, iha); saksakeelsed *lieb* (armas), *lieben* (armastama), *loben* (kiitma), *glauben* (uskuma) (vt Needham 1972: 41–43). Tüve paljutähenduslikkust ületab aga veelgi sellest tuletatud termini *belief* oma. Näiteks tundub võimalik uskuda seda, millest teatakse, et see pole tõsi (“Ma usun, et igast vihmapiisast tärkab lill”), ja mitte uskuda seda, mil-

lest teatakse, et see on tõsi (“Ma ei suuda uskuda, et ma suutsin taldriku tühjaks süüa”).

Neis aruteludes, mille käigus valisime käesolevas köites* käsitletud terminid, soovitas üks toimetaja kaasata lühikesed sõnad, mis siiski on end tõestanud kõige problemaatilisematena: “ja” väljendites “religioon ja loodus” või “religioon ja kirjan-dus”; ning *of* ingliskeelsetes väljendites *Philosophy of Religion* (religioonifilosoofia) ja *Psychology of Religion* (religioonipsüh-holoogia). Neile võib lisaks pakkuda millessegi uskumise nõnda kardinaalselt erinevates väidetes nagu “Ma usun sinusse”, mida öeldakse julgustuseks, “Ma usun tontidesse”, mida Arg Lõvi üt-leb *Ozi võluri* filmiversioonis, ja “Ma usun ainsasse Jumalasse, kõigeväelisesse Isasse, Taeva ja maa, kõige nähtava ja nähtamatu Loojasse” Nikaia usutunnistuse alguses.

Traditsiooniliselt on Euroopa religioonides ja filosoofias us-kumise üle harva eraldi arutletud, sest harilikult on see paari pan-dud mõne muu terminiga, millest see tugevam või nõrgem näib. Kui seda sõna otsida *Filosoofiaentsüklopeediast*, juhatatakse sind “teadmine ja uskumine” juurde. Kui seda otsida *Religioonient-süklopeediast*, on soovitusel: “vt kahtlemine”. Mujal peetakse seda vaid mõne võimsama termini nõrgaks sünonüümiks, nt *Uues katoliku entsüklopeedias* soovitatakse “uskumise” puhul: “vt usk” [*faith*].**

Hume, kes vahest mõtiskles uskumise üle rohkem kui ükski teine filosoof enne 20. sajandit, kirjeldas seda 1739. aastal “ühe suurima mõistatusena kogu filosoofias: kuigi keegi pole seni isegi kahtlustanud, et seda oleks raske seletada” (1967: 628). Filosoofi-lises kirjanduses on uskumist sageli kirjeldatud vaimuseisundina,

* Autor peab silmas teost *Critical Terms for Religious Studies* (The University of Chicago Press, 1998), kus siin tõlgitud tekst algselt ilmus. Toim.

** Viidatud on järgmisile väljaandeile: *The Encyclopedia of Philo-sophy*, ed. P. Edwards, Macmillan, 8 vols., 1967 / 4 vols., 1972; *The Encyclopedia of Religion*, ed. M. Eliade, 16 vols., Macmillan, 1987; *The New Catholic Encyclopedia*, ed. W. McDonald, 15 vols., McGraw-Hill, 1967. Toim.

mille puhul nõustutakse juba vaimus sisalduva propositsiooniga, kuigi sellise nõustumise olemuse üle on tuliselt vaieldud. Hume'i jaoks pole uskumine "midagi muud kui ükskõik millise idee selgem ja intensiivsem teadvustamine" (samas: 119–120). Uskumist kujutatakse sageli teadmisesest nõrgemana, sest uskuda saab midagi, mis on faktiliselt tõene või väär, aga teadmine teab vaid tõde. Kanti *Puhta mõistuse kriitikas* on uskumus otsustus, mis on subjektiivselt piisav, ent objektiivselt ebapiisav (1968: 648–650). Seega on teadmist vahel määratletud "õigustatud tõese uskumuseks", kuigi Platon oma *Theaitetoses* sellele vastu vaidleb. Filosoofid on arutlenud ka uskumise ja tegutsemise võimalike seoste üle.

Kristlikus teoloogias on uskumise üle enamasti arutletud seoses küsimustega Jumala ja imede, eriti just ülestõusmise olemasolust. Muidugi on korduvalt üritatud näidata, et Jumala olemasolu saab filosoofiliselt tõestada, või kui ei saagi, siis oleks vähemalt mõistlik Jumalasse uskuda. Kuulsaim näide selle kohta on Pascali "kihlvedu" (1998: 130–137), kus ta väidab, et kui Jumal on olemas, siis tema olemasolu on käsitamatu; võimatu on kindlalt teada, kas Jumal on olemas või ei ole. Kui Jumal on olemas, siis uskumisel või mitteuskumisel on väga tõsised tagajärjed nii oleviku kui igaviku seisukohalt. Seega on ettevaatusest lähtudes mõistlik uskuda, et Jumal on olemas, sest sellisel juhul sa ei kaota midagi, aga võid võita kõik.

Võtnud omaks Pascali eelduse, et Jumal jääb alati lõplikult tunnetamatuks, on mõned filosoofid ja teoloogid väitnud, et religioosne uskumine erineb kvalitatiivselt muudest uskumise vormidest, sest me nõustume millegagi, mida ei saa kunagi tavapärastel viisidel õigustada. Lisaks jääb religioosne uskumine sageli kurdiks vastupidist kinnitavatele tõenditele ega hooli negatiivsetest tagajärgedest. Tertullianuse paradoksiks on *Credo quia absurdum*, "Ma usun, sest see on absurdne". Aquino Thomas väitis, et uskumine (või usk) on mõistusest üle, sest tunnistab transtsendentset tõde, ja juba definitsiooni kohaselt tähendab uskumine (*credere*) selle uskumist, mis on tõsi: kui ta objekt pole tõene, siis ei saa see olla usk (*fides*) (vt Smith 1977: 63).

Usundiurijad on mõtisklenud ka võimalike põhjuslike seoste üle tõe uskumise ja tõe teadmise vahel. Mõned peavad uskumist teadmise esialgseks etapiks, mis õigete tingimuste korral võib teadmiseks edasi areneda. Teised, nagu William James, annavad uskumisele rohkem autonoomiat; uskumine ei vaja tõendeid, vaid pigem need tuletatakse uskumisest teiste tarbeks. *Usulise kogemuse mitmekesisuses* kinnitab James:

Tegelikult on metafüüsika ning religiooni valdkonnas artikuleeritud põhjendused meie jaoks veenvad vaid siis, kui meie artikuleerimata reaalsustunne juba eelnevalt seda järeldust pooldab. Siis käivad meie intuitsioon ja mõistus tõesti käsikäes ning sellest võivad kasvada suured süsteemid nagu budism või katoliiklik filosoofia. Tõe tegeliku aluse moodustab alati meie impulsiivne usk, meie artikuleeritud filosoofia on vaid selle formuleeringutest koosnev uhkeldav rüü. Vahetu tõsikindlus peitub meie hinge sügavuses, argumentid on vaid selle väljanäitus. (James 2013: 86.)

Uskumine on Jamesi jaoks seega intuiitiivne ja fundamentaalne algseisund, mille peale ehitatakse üles teoloogia teised struktuurid. Kui uskumise vundamenti pole paika pandud, on loogistel argumentidel vähe veenmisjõudu. Seda leidis ka Wittgenstein, kelle arvamusi uskumise kohta leiab paljudest trükis ilmunud loengutest ja vestlustest. Näiteks küsib ta oma teoses *Märkusi psühholoogia filosoofia kohta* (1980, 1. kd: § 62–64): “Kuidas tuli üldse kasutusele väljend “Ma usun. . .”? Kas seda nähtust, nimelt uskumist, pandi äkitselt tähele? Kas me jälgisime end ja märkasime niiviisi seda nähtust? Kas me jälgisime end ja teisi inimesi ja avastasime nii uskumise kui nähtuse?” Ka Wittgensteini arust erineb religioosne uskumine teistest uskumise vormidest, sest seda ei saa toetada tavaliste tõenditega: “Mõte on selles, et kui tõendeid leiduks, teeks see kogu asjale lõpu” (1966: 56). Seega ei saa uskumisel põhinevaid väiteid hinnata tavaliste kriteeriumide kohaselt, mida rakendatakse muud tüüpi lausungite puhul, vaid neil on teine, kasutusest tulenev tähendus, ja seda mitte semantikas, vaid omaenda elus.

Oma uurimuses terminist “uskumine” filosoofias ja sotsiaalanthropoloogias võtab Rodney Needham (1972) lõpuosas asja kokku järgmiselt:

Uskumisel kui mõistel, millele lääne traditsioon nii väga toetub, näis kindlasti olevat ilmselge ja vaieldamatu tähendus, mis on formuleeritud sajandite vältel teoloogilise eksegeesi, filosoofilise analüüsi ja selle paljude rakendusviiside kaudu tavadiskursuses. Aga mida sügavamalt ja üksikasjalikumalt me tungime “uskumise” tähendusse, seda raskem on sellele omistada mingit eraldiseivat iseloomu või mingit empiirilist väärtust inimese siseelu indeksina. (Needham 1972: 234.)

See ei tähenda küll, et käsitlusel uskumisest puuduksid ajaloolised mõjud või et uskumine poleks välise elu indeks. Võtmaks arvesse uskumise välisemaid väljendusvorme, tasub meil naasta maali juurde märter Petrustest. Kui loeme martüroloogiaid, siis saame aru, et kunstnik on teda kujutanud hetkel, mil ta on kirja pannud oma testamendi esimese sõna, mitte viimase. Me saame teada, et lihunikunoaga mees, kes kannab uhkeid Itaalia velvet-rõivaid, on katar, manihheist, selle kuulsa dualistliku koolkonna pooldaja, mis väidab, et olemas on kaks jumalat, hea vaimu jumal ja õel mateeria jumal. Ja me saame teada, et vahest polegi kunstnik katarit kujutanud vahetult enne surmahoobi andmist, vaid et ta võis veidi viivitada, võib-olla uudishimust, sest ta tahtis näha, mida Petrus veel kirjutab. Mõnede kirjelduste kohaselt ei kirjutanud Petrus lihtsalt *Credo*, “Usun”, vaid *Credo in deum*, “Usun Jumalasse”. Harvemini väidetakse, et ta kirjutas *Credo in unum deum*, “Usun ainsasse Jumalasse”. Võimalik, et just see omadussõna sundis dualistist katarit surmahoopi andma.

Petruse elulugu martüroloogiates räägib meile, et ta sündis Veronas 1206. aasta paiku ja tema vanemad olid katarid, kuid ta saadeti kristlikku kooli, kus ta õppis ütlema apostellikku usutunnistust, mis teatavasti algab nii: “Ma usun Jumalasse, kõigeväelisesse Isasse, taeva ja maa loojasse.” Nähtavasti polnud tema pere sellega kuigi rahul, kuna katarid usuvad, et maailma loojaks oli õel jumal. Püha Dominicuse pealekäimisel liitus Petrus 1221. aastal Jutlustajate Vendade Ordu ehk dominiiklastega ja pühendas end ordu rajamiseesmärgile ehk võitlusele ketserlusega: selleks olid seisukohad, mida kirik ei toetanud. 13. sajandil oli levinuimaks ketserlusvormiks just katarite (ehk “puhaste”, tuntud ka kui albilased) oma. Katarid võisid olla mõjutusi saanud kaupmees-

te ja naasvate ristisõdijate poolt Ida-Euroopast toodud doktriinidest, ning nad uskusid, et materiaalne maailm, sealhulgas keha, on loodud õela jumala poolt. Seega vältisid nad maiseid sidemeid ning hoidusid abielust ja toidust, mis oli tekkinud paljunemise tõttu (liha, munad, piimatooted). Kuigi nad pidasid end kristlasteks, eitasid katarid neitsist sündimise, kehalise ülestõusmise ja sakramentide doktriine. Rangema askeetluse järgimist, mis nende doktriinis sisaldus, ei nõutud kõigilt, vaid ainult valitud vooruslike rühmalt (*perfecti*). Katarite eluviis vastandus teravalt nende põlatud roomakatoliku vaimulike omale, mida iseloomustas jõukus ja priiskamine. Katoliku munk Pierre des Vaux de Cernay kirjeldas 1218. aastal neid väljakutseid, mida katarid esitasid roomakatoliiklaste uskumustele:

Nad ütlesid, et pea kogu Rooma kirik on vargapesa ja et see on hoor, kellest me loeme Ilmutusraamatust. Seni ei hooli nad kiriku sakramentidest ja õpetavad avalikult, et ristimisvesi ei erine jõeveest ja et Kristuse kõige pühama keha hostia ei erine tavalisest leivast, ning levitavad lihtsameelsete seas seda jumalasalgamist, et Kristuse keha, mis küll oli sama suur kui Alpid, oleks juba ammu otsas, ära söödud osaduse saajate poolt. (Peters 1980: 124.)

12. sajandi lõpuks peeti katareid juba kõige ohtlikumateks ketseriteks, kes järgivad doktriini, mis ei lähe üldse kokku paavstliku ortodoksiaga.

Inkvisiitorite käsiraamat aastast 1248 määratleb ketserluse kuritegu uskumise kaudu:

Meie, inkvisiitorid [---] peame [selle- või tollanimelist isikut] ketseriks, kuna ta uskus ketserite väärdõpetustesse ja on tõestatud, et ta usub neid endiselt, ja kuna siis, kui teda küsitleti, või ta oli juba süüdi mõistetud ja tunnistanud, keeldus ta kiriku rüppe naasmast ja täielikult kuuletumast selle mandaatidele (samas: 205).

Karistuseks oli aga midagi märksa maisemat:

Me peame õigustatuks ketserite, süüdimõistetute ja vangistatute varade konfiskeerimist, ja me nõuame, et seda tehtaks, ja me oleme kohustatud seda tegema [---]. Kui süüdimõistetute ja tagasilangenute osas õiglus jalule seatakse, kui nende omand kahtlusteta konfiskeeritakse, ja kui vangide põhivajadused piisaval määral

täidetakse, siis Issand saab uhkelt ja imeliselt ilmnema inkvisitsiooni viljades” (samas: 206).

Petrus Veronast oli endale juba nime teinud tulihingelise jutlustajana katarite vastu ja ta oli üks esimesi, kelle paavst Gregorius IX nimetas uude inkvisiitoriametisse. Ta oli jõudnud juhtida ketserluse vastu võitlemise püha tööd Milanos, kus 1231. aastal põletati arvukalt ketsereid. Tema kirklik jutlustamine Firenzes 1244. aastal viis aga välja selleni, et dominiiklaste ja inkvisitsiooni kaitseks loodi sõjaväeline ordu. Petrus mängis Põhja-Itaalia inkvisitsioonis juhtivat rolli, rünnates tuliselt oma perekonna usku ja kiusates taga neid, kes seda järgisid. Tema tegevus viis paljude katarite vangistamiseni ja nende vara konfiskeerimiseni. Kaks tema ohvrit, mõlemad Veneetsia ülikud, olevat talle palgamõrvarid kallale saatnud, et kätte tasuda. Need ründasid Petrust ja tema teenrit inimtühjas metsas 6. aprillil 1252. Lugu räägib, et palgamõrvar Carino andis esmalt Petrusele hoobi vastu pead ja asus siis tema teenrit taga ajama. Kui ta Petruse juurde naasis, oli too veel elus. Ühe versiooni kohaselt kordas ta apostellikku usutunnistust. (*Oxfordi inglise keele sõnaraamatu* järgi on apostellik usutunnistus sõna “uskumine” üheks arhailiseks tähenduseks. Nagu 1377. aastast toodud näites “I [---] sat softly adown and seide my believe” [Ma [---] istusin tasa maha ja ütlesin oma usutunnistuse].) Teise versiooni kohaselt pani ta esimesi sõnu oma verrega maapinnale kirja. Carino tappis ta, torgates talle pistoda rindu. Järgmisel aastal Petrus kanoniseeriti Innocentius IV poolt (“teadaolevalt kõige kärmem pühakuks tegemine”; Lea 1888: 216) üsna varsti pärast seda, kui paavst andis välja oma kuulsa bulla *Ad extirpanda*, milles nõuti, et ketserid hukataks viie päeva jooksul peale kinnivõtmist, ja lubati piinamise kasutamist inkvisitsioonikohtutes. Märter Petrusest sai dominiiklaste esimene märter ja inkvisitsiooni kaitsepühak.

Märter Petruse surma on nii maalidel kui hagiograafiates kujutatud uskumise musternäitena. Ainujumalasse uskuv Petrus saadetakse märtrisurma katarite poolt, kes usuvad kahte jumalasse. Aga nagu oleme näinud, on tema CREDO verega kirjutatud maapinnale konkreetsel ajal ja konkreetses paigas; sõna “usun” näib varjavat tema surma tegelikke ajaloolisi asjaolusid. Kätte-

saadavad tõendid viitavadki sellele, et ta polnud märter ega surnud oma uskumuste eest. Roomakatoliku doktriini kohaselt on märtrid need, kes surevad kiriku tagakiusajate käes, kuulutades oma usku Kristusesse. Ent Petruse surm, nagu mõned on märkinud, oli palgamõrv, mitte märtrisurm, ja tema usu tunnistuseks oli vaid verega kirjapandu, traditsioon, milles *Butleri pühakute eludes** kaheldakse. Petrust ei tapetud mitte ta uskumuste, vaid tegude pärast, täpsemalt seetõttu, et ta oli konfiskeerinud kahe katarri üliku varad. Kuid uskumisideoloogia on nii võimas, et “märtrist” on sisuliselt saanud tema eesnimi. Lisaks tundub, et inkvisitsioonini viinud konflikt Põhja-Itaalias ei seisnenud nii väga usuküsimustes, vaid pigem selles, kes kontrollib võimsat Lombardia Liigat — kas paavst või Püha Rooma keiser. Inkvisitsioon saavutas edu alles pärast Friedrich II surma, mis viitab samuti sellele, et konflikt toimus kahe jumala vahel, kes aga polnud absolutistidest katarite jumalad. Kui ajendid olid eelkõige poliitilised, siis sama kehtis ka tagajärgede kohta — meeste ja naiste vaimusisu kasutati õigustusena nii vara kui elude võtmiseks. Inimese puhul, kes oli surnud enne süüdimõistmist, kirjutas inkvisiitorite käsiraamat ette, et “tema luud tuleb surnuaialt välja kaevata, kui neid on võimalik teiste omadest eristada, ja põletada selle jõleda eksimuse hukkamõistu märgina” (Peters 1980: 206).

Nii et selle uskumisujuhtumi puhul ei eristata inimest teistest mitte keele loodud helide ja keha sooritatud tegude, vaid nähtamatu vaimusisu põhjal. Kui on kindlaks tehtud, et tema vaimusisu on ekslik, siis tema keha tuleb karistada ka siis, kui tema teod polegi laidetavad. Kui üks piiskop küsis kohalikult rüütlist, miks valdeslastest lahusulisi pole kirikust välja heidetud ja hukka mõistatud, vastas too: “Me ei saa seda teha, sest me kasvasime üles koos nendega, meil on nende seas sugulasi, ja me teame, et nad elavad ausat ja korralikku elu.” Selle mõttevahetuse kirja pannud katoliiklasest kroonik märkis: “Nii võib vää mulje ausast elust inimesi tõest eemale juhtida” (samas: 107). Vahest võiks Petruse märtriiks saamise loost öppida, et ohutum viis oleks uskumist,

*Vt Alban Butler, *The Lives of the Fathers, Martyrs, and Other Principal Saints*, 4 vols., London, 1756–1759. Toim.

kuni see ei ilmne sõnas või teos, näha just selle ebamäärase vaimse nähtusena, milleks Hume seda pidas. Märter Petrustest on tehtud ka üks kuulsam maal, autoriks Fra Angelico, ning sel seisab ta sirge seljaga, näoga vaataja poole, kirves pähe löödud, pistoda rinnus, ja sõrm huultel.

Kolm sajandit pärast Petruse surma olid katoliku mungad taas asunud evangeeliumi kuulutama, sedapuhku mitte ketserlusega võitlemiseks, vaid paganate usku pööramiseks. Ent kristlike misjonite (nii katoliiklike kui protestantlike) kirjeldused näivad siiski viitavat sellele, et uskumine kui sisemine seisund sai taas nähtavamate mureküsimumste aseaineks. Kui üks Hispaania kaubalaev 1596. aastal Jaapani rannikul karile sõitis, konfiskeeris kohalik šogun kogu lasti. Nii jesuiidi kui frantsiskaani misjonärid nõudsid äravõetud lasti endale ning puhkes kibe tüli, mis lõppes kuue frantsislaanlase, kolme jesuiidi ja 17 ilmiku hukkamisega (ristilöömise teel). Neid tuntakse Jaapani 26 märtrina.

Säärased juhtumid näivad viitavat sellele, et kui Pascal tuli mõnikümme aastat hiljem välja oma kihlveoga, siis selle elu mured olid uskumisele panustamise puhul vähemalt sama olulised kui igavese elu omad. Aga 17. sajandil olid eurooplaste võimalused piiratud kristlikusse Jumalasse uskumise või mitteuskumisega; teistes religioonides puudus täielik ilmutus Jumala tõest. Ent 19. sajandi lõpuks oli olukord juba muutunud. William James kirjutas 1896. aastal:

On selge, et kui pole olemas mingit eelnevat kalduvust uskuda missadesse ja pühitsetud veesse, siis Pascali väljapakutud variant pole ellurakendatav. Kindlasti ei leidu ühtegi türklast, kes oleks vaid seetõttu käinud missadel või joonud pühitsetud vett; ning isegi meile, protestantidele, tunduvad sellised pääsemisviisid nõnda ilmselgelt võimatud, et Pascali loogika rakendamine nende puhul ei liiguta meid. Ja Mahdi võiks meile kirjutada, öeldes: “Mina olen Kauaoodatu, kelle Jumal on oma kiirgusest loonud. Sulle langeb osaks igavene õnn, kui sa mind tunnistad; vastasel juhul sind lõigatakse päikesevalgusest ära. Kaalu siis oma igavest kasu minu ehtsuse puhul oma igavese hukatuse vastu, kui ma seda pole!” (James 1956: 6.)

Jamesi meelest oli uskumine seega nõrgalt loogikaga seotud, seda vähemalt tänapäeva inimese jaoks. Türklast (pagana musterkuju) ei veenaks Pascali argument kristlusesse pöörduma, just nagu ameeriklasest protestanti ei veenaks islamisse pöörduma Mahdi väited (kes sobinuks ajatolla Homeini vasteks 19. sajandi ameeriklase silmis). Jamesi argument on osalt argument ajaloo ja kultuuri kohta — mis võib kedagi veenda teatud ajal ja paigas, ei pruugi seda teha muul ajastul või muus maailma paigas. Ühtlasi tõdetakse, et küsimus ei puuduta enam üksnes uskumist või mitteuskumist ainsasse tõelisesse usku; tunnistatakse ka teisi traditsioone, mida võib nimetada religioonideks või isegi maailmareligioonideks. Ent tema eelduseks jääb siiski, et kõik need religioonid on eelkõige tõekspidamiste kogumid, uskumuste süsteemid.

Aga enne, kui me Pascali kihlveo lõplikult kõrvale heidame, võiks korra uurida ideed uskumisest kui millegi peale panustamisest. Räägitakse, et Rooma keisrid olevat Jumalaga tehinguid teinud, lootes lahingus võitjaks tulla, ning Veneetsia doodžid ehitasid katedraale, et katkust pääseda. Uskumise lepingulist loomust on uurinud hilisem katoliku mõtleja Michel de Certeau. Uskuja, asetudes uskumise objektist madalamale positsioonile (kui seda mõista nii, et uskumist antakse võlgu usalduse tagatisel), annab midagi ära, lootes midagi vastu saada, küll mitte kohe, vaid kunagi tulevikus. ““Uskuja” loobub oma praegusest eelisest või teatud nõudmistest, usaldades saajat” (Certeau 1985: 193). Just aja element, see tulevikku edasilükkamine, iseloomustab uskumise puhul subjekti ja objekti suhet, erineb teadmist või nägemist iseloomustavast subjekti ja objekti samaaegsusest. Uskuja saab uskumisest kasu alles mingi aja pärast; teiste sõnadega on uskumine “ootuspõhine praktika” (samas: 195). Et see lepinguline suhe jääks kehtima, peab uskuja lootma, et tema esialgne investeering tasub ära, toob kindlust mingisugusesse pääsemisse, ja see sõltub omakorda eeldusest, et uskumise objekt on võimeline laenu tagama. Uskumise objekt on olemas lubaduses, kuid puudub tõsiasjast, et laenu pole veel tagasi makstud (samas: 201). Märter Petruse maali puhul on kunstnik kujutanud teda oma usku väljendamas seda oma verega maapinnale kirjutades. Leping Petruse ja tema Jumala vahel mõjub tuttavlikult: oma usu

nimel surres saab ta igaviku veeta Jumala juures. Inglid juba hõljuvad tema kohal; tema investeeringu tagasimaksmisega ei viivitata enam kaua. Aga nagu oleme näinud, on siin mängus muudki vahetuskaubanduse vormid. Petrus on investeerinud kiriklikesse arusaamadesse uskumisest ja ketserlusest, mis seadsid ta katarite vastu, kes oma ketserlusvõla, õige uskumise defitsiidi pidid tasuma oma omandi ja eluga. Kuid igast lepingust sündis järgmine: kuna Petrus konfiskeeris katarite vara, oli tulemuseks nende leping palgamõrvaritega, ning Petrus maksis katarite omandi eest eluga.

Samas de Certeau näib eeldavat, et uskuja saab lepinguosaliseks justkui tasuta ja ühtlasi ei ahvatle teda muud võimalused. Ent uskumise idee pole ei loomulik ega ka universaalne. Seda võiks kirjeldada ideoloogiana, aga mitte väärteadvuse tähenduses, vaid kui ideed, mis võrsub konkreetsetest ainelistest huvidest. Märter Petruse puhul olid nendeks huvideks roomakatoliku kiriku omad Põhja-Itaalias. Ent uskumist võidakse tutvustada ka aladel, kus seda varem ei leidunud, ja seda põhjustel, mis näivad olevat vähem ainelised kui keskaja Euroopa omad.

Me siirdume nüüd 19. sajandi lõpu Sri Lankale (mil seda nimetati Tseiloniks). Meie sihiks pole võrrelda budistlikke ja kristlikke uskumusi või uskumusteooriaid ega ka arutleda selle üle, kuidas kristlikud uskumused võisid budistlikke mõjutada. Me uurime hoopis üht juhtumit, kus uskumisideoloogia ehk idee, mille järgi religioonil peavad leiduma uskumused, et ta saaks olla religioon, tõi Tseilonile Ameerika kodusõja veteran kolonel Henry Steel Olcott (1832–1907), kes avaldas aastal 1881 *Budistliku katekismuse*.

Kolonel Olcott oli koos Jelena Petrovna Blavatskajaga rajanud Teosoofilise Ühingu. Aastaks 1878 ei pidanud Blavatskaja ja Olcott ülemeeleliste nähtuste uurimist enam oma põhisihiks, vaid selleks sai inimkonna universaalse vendluse edendamine, ning nad leidsid, et teosoofia on lähedalt seotud idamaade tarkusega, eriti just hinduismi ja budismiga. Nad rändasid Indiasse, soovides luua sidemeid Aasia õpetajatega, ning jõudsid 1879. aastal Bombaysse ja järgmisel aastal Tseilonile. Kuigi mõlemad andsid ilmaliku budisti vande, oli Blavatskaja eelkõige pühendunud

teosoofiale, budism jäi tal vaid kõrvalhuviks. Ent Olcott võttis uue usu innukalt omaks ega jätanud märkimata, et ta on “tava-pärane budist”, mitte “rikutud kaasaegne” budist; ühtlasi kirjeldas ta “singalite hämmastavat ignorantsust budismi osas” (Prothero 1996: 100). “Meie budism oli suure saavutanu Gautama Buddha oma, mis oli ühtlasi aarja upanišadide tarkusereligioon ja muistsete maailmausundite hing” (samas: 96). Olcotti arust oli tema ülesandeks Tseilonil taastada tõeline budism ja võidelda kristlike misjonäride mõju vastu sel saarel. Oma sihi saavutamiseks võttis ta üle paljud nende tehnikad, rajades Budistliku Teosoofilise Ühingu budistlike teadmiste levitamiseks (hiljem osales ta ka Noorte Meeste Budistliku Ühingu loomises) ja avaldades 1881. a *Budistliku katekismuse*, mis “peaks meenutama neid lihtsakoelisi käsiraamatuid, mida Lääne kristlikud sektid nii tulemuslikult kasutavad” (samas: 101). Olcott, kes oli varem tunnistanud, kui vähe ta budismist teab, võttis katekismuse kirjapaneku enda peale. 36. väljaande eessõnas kirjutas ta:

Alati on jäänud arusaamatuks, miks peaks ameeriklane, kes ei väida end olevat õpetlane, singalite [tseilonlaste] arust olema see, kes nende lastele dharmat õpetab, ja oma mäletamist mööda olen ma varasemas väljaandes ka märkinud, et nõustusin *Budistlikku katekismust* kirja panema alles siis, kui avastasin, et ükski bhikkhu [munk] ei ole valmis seda tegema. (Olcott 1947: xii.)

Et ükski munk end pakkuma ei tulnud, ütleb vahest rohkem Olcotti budismialaste eelarvamuste kui singali vaimulikkonna puudujääkide kohta.

See on hämmastav teos. H. Sumangala, tuntud singali munk, kes oli juhtfiguur 19. sajandi lõpu budismi taaselustamisliikumises, kuulutab selle esilehel:

Ma teatan, et olen hoolikalt uurinud kolonel H. S. Olcotti katekismuse singalikeelset versiooni, ja pean seda lõunapoolse budismikiriku kaanoniga kooskõlas olevaks. Ma soovitan seda teost budistlike koolide õpetajatele ja kõigile teistele, kes soovivad algajatele selgitada meie religiooni põhialuseid.

Tuleb küll märkida, et pole olemas sellist asja nagu “lõunapoolne budismikirik”, ja paljud õpetlased eitavad budismi puhul ka “kaanoni” ideed. Katekismus koosneb 384 küsimusest ja vastu-

sest, mis on koondatud viie pealkirja alla: “Buddha elu”, “Dharma ehk õpetus”, “Sangha”, “Budismi esilekerkimine ja levik”, ja “Budism ja teadus”. Järgnevalt üks tüüpiline lõik:

118. K. *Miks teadmatus põhjustab kannatust?*

V. Sest see sunnib meid väärtustama seda, mida ei tasu väärtustada, leinama seda, mida ei tasu leinata, pidama tõeliseks seda, mis pole tõeline, vaid illusoorne, ja kulutama oma elu tühiste asjade tagaajamisele, mis ei lase meil hoolida tõeliselt väärtuslikust.

119. K. *Ja mis siis on tõeliselt väärtuslik?*

V. Teada kogu inimese olemasolu ja saatuse saladust, et me ei hindaks üle selle elu ja selle suhete väärtust; ja suudaksime elada viisil, mis tagaks suurima õnnelikkuse ja vähima kannatuse oma kaasinimestele ja iseendile.

120. K. *Mis on selleks valguseks, mis võiks hajutada meie teadmatus ja kaotada meie mured?*

V. Teadmine “neljast õilsast tõest”, nagu BUDDHA neid nimetas. (Olcott 1947: 27.)

Kuigi sellistest lõikudest näib vastu kajavat USA konstitutsiooni sissejuhatust, tundub suur osa *Katekismuse* sisust võrdlemisi täpne ja isegi loomulik nende jaoks, kes on Läänes budismi tundma õppinud ja kes mäletavad “Sissejuhatusest maailmareligioonidesse”, et Buddha õpetas nelja õilsat tõde (ja kaheksaosalist teed). Neid ladusaid lõike on kerge lugeda kordagi takerdumata, mis on tõestuseks, et sel teosel nagu ka selle allikmaterjalidel õnnestub budismi kujutada eelkõige kui uskumuste süsteemi. Vähesed budistid Aasia ajaloo vältel osanuks peast ette kanda nelja õilsat tõde ja kaheksaosalist teed, ent *Katekismus* õpetab Tseiloni lapsi just seda tegema.

Olcott ei õppinud lugema paalikeelseid budistlike tekste, ta pidi toetuma kättesaadavatele ingliskeelsetele tõlgetele. Ta väitis, et oma ülesandeks valmistudes luges ta läbi “15 000 lehekülge budistlikke õpetusi”. Tõlkijatele, kelle töödele ta toetus, eriti just Thomas W. Rhys Davidsile, on korduvalt viidatud (“165. K. *Kui palju sõnu on kolme pitaka* täistekstis?* V. Dr Rhys Davidsi hinnangul on neid 1 752 800” (samas: 39)). Lisaks tõlkijate infole

*Mõeldud on *Tripitaka*’t (skr ‘kolm korvi’), budismi pühakirjakogu. Toim.

toetumisele võtab ta omaks ka nende vaate budismist kui moraalifilosoofiast ("170. K. *Kui üritada kogu Buddha õpetuse vaimu edasi anda ühe sõnaga, mis sõna peaksime valima?* V. Õiglus" (samas: 40–41)), mida rahvalik ebausk on sajandite vältel õnnestanud

186. K. *Kas amuletid, loitsud, õnnelike tundide järgimine ja kuraaditants on osa budismist?*

V. Need lähevad selgelt vastuollu selle põhimõtetega. Need on jäänud fetišismist ja panteistlikest ning teistest võõrastest religioonidest. (Samas: 44–45.)

191. K. *Kui selliseid moonutusi avastatakse, siis mida peaks tõeline budist siiralt ihkama?*

V. Tõeline budist peaks alati ihkama, et tõde saaks võltsist puhastatud, ja sellele võimaluste piirides kaasa aitama. (Samas: 47.)

Seega näib Olcott oma *Katekismusega* soovivat Tseilonil taastada tõelise budismi vaimu, ja tundub, et seda on eelkõige määratletud kui kogumit uskumustest, mida oleks sobivaim esitada eitavas vormis, või täpsemalt, läbi selle, mis pole roomakatoliiklik:

187. K. *Millised silmatorkavad erinevused on budismi ja kõige selle vahel, mida sobiks nimetada religioonideks?*

V. Muu hulgas järgmised: See õpetab ülimat headust ilma Jumalat loomata; elu jätkuvust ilma vajaduseta tunnistada ebausust kantud ja isekat õpetust igavesest metafüüsilisest hingesubstantsist, mis kehast väljub; õnne ilma objektiivse paradiisita; pääsemismeetodit ilma teiste Päästjata; Lunastajana iseenda välja lunastamist, seda ilma riituste, palvete, patukahetsuse, preestrite või pühakute eestkosteta; ja *summum bonum*'it, s.t nirvaanat, mis on saavutatav selles elus ja selles maailmas, elades puhast, isetut elu, kus mõistmine ühineb kaastundega kõigi olendite vastu. (Samas: 45.)

Kuigi ta teeb järeleandmisi singali šovinismile ("318. K. *Millisel maal on põhjust uskuda, et algupärase budismi pihi raamatuid on just seal kõige paremini, kõige puhtamal kujul säilitatud?* V. Tseilonil" (samas: 82)), tekitab kummastust mõte, et Tseiloni koolilapsed pidid pähe tuupima vastuse järgmisele küsimusele ("305. K. *Milliste läänemaiste vennaskondade kaudu õnnestus Buddha dharmal tungida Lääne mõtlemisse?* A. Läbi terapeutide sekti Egiptuses ja Palestiina esseenide" (samas: 79)). Teine teo-

soof, C. W. Leadbetter koostaski 1902. aastal laste jaoks palju lühema versiooni. Kuid ka Olcotti versioon on ilmunud umbes neljakümnes väljaandes ja kahekümnes keeles ja Sri Lanka koolides kasutatakse seda endiselt.

Tundub, et Olcotti tegevus Tseilonil polnudki niiväga katse kristlikke misjonäre alistada nende endi mängus, vaid tules hoopis uskumisideoloogia vältimatust tagajärjest, milleks on kristluse ajaloost tuletatud eeldus, et religioon seisneb eelkõige teatud tõdede sisemises omaksvõtus. Victoria-aegses Euroopas ja Ameerikas peeti Buddhat India aarjaliku mineviku suurimaks filosoofiks, ja tema õpetusi peeti terviklikuks filosoofiliseks ja psühholoogiliseks süsteemiks, mis tugines tervele mõistusele ja enesedistsipliinile, vastandudes nii rituaalidele, ebausule ja preestrite vahendajarollile; see demonstreeris, et indiviid saab elada moraalselt elu väljaspool institutsioonilise religiooni piire. Sellist budismi võis pigem leida tekstidest, mitte Tseiloni tolle-aegsete budistide elust, kes Olcotti arust olid algsetest õpetustest kaugenenud. Olcott nagu läänlasedki, kelle töödele ta tugines, võis seega budismi kujutada väidete kogumina, mis olid sellised, millega Olcott ise (erinevalt enamikust eelmainitud õpetlastest) nõustus, s.t “neisse uskus”. Siis tekkis vajadus strateegiate järele, millega neid uskumusi levitada. Selleks koostas ta *Budistliku katekismuse* ja pani aluse Budistlikule Teosoofilisele Ühingule, mille kaudu ta rajas budistlikke kesk- ja pühapäevakooli.

Ent tema rahakogumiskatsed Budistlikule Teosoofilisele Ühingule ei kujunenud alguses edukaks, mis seadis ohtu ka budismi uskumuste levitamise õnnestumisele. Tema reaktsiooniks oli mõneks ajaks keskenduda mitte uskumisele, vaid praktiseerimisele. Kui ta sai teada, et katoliku misjonärid esitavad väiteid ühe altari tervendavate omaduste kohta, ärgitas ta budistlikke munki usu abil tervendama, kinnitamaks Buddha õpetustes avalduvat tõde. Mungad ei läinud sellega kaasa. Seejärel otsustas Olcott ise kasutada oma teadmisi mesmerismi kohta, et inimesi ravida (avalikult kuulutas ta küll, et see toimub Buddha jõul). Jutud hakkasid levima, Olcott sai ravitsejana tuntuks ja talle hakati raha annetama (Prothero 1996: 107–108).

Naastes nüüd visiooni juurde budismist kui uskumusest, võttis Olcott ette suurema missiooni, soovides kaotada lõhet “põhja- ja lõunapoolse kiriku” ehk Tseiloni ja Birma budistide (lõunapoolsed) ja Hiina ja Jaapani budistide (põhjapoolsed) vahel. Õpetlased eitasid sedasorti eristust, pidades seda niigi problemaatilise (kuigi vähemalt budistliku) hinajaanaks ja mahajaanaks jaotamise liigseks lihtsustamiseks. Olcott uskus siiski, et millalgi 2300 aasta eest oli budism kaheks lõhenenud, aga kui ta suudaks neljateistkümne budistliku riigi esindajad panna kokku leppima “neljateistkümnest uskumusest” koosnevas nimekirjas (mida ta nimetas ka “budistlikeks põhiuskumusteks”), siis oleks võimalik luua “ühendatud budistlik maailm”. Ta osales budistliku lipu loomises, mis “võiks teenida samasugust eesmärki nagu rist kristluse jaoks” (sammas: 116). Olcott reisis Birmasse ja Jaapanisse, kus pidas läbirääkimisi budistlike liidritega, lootuses leida ühine keelekasutus, millega kõik nõus oleks. Ta soovitas neil ühtlasi välja saata missioonäre dharma levitamiseks. Lõppude lõpuks viisid Olcotti uskumused uue lõhenemiseni. Ta sattus singali budistide viha alla, kui pilkas nende usku Kandys leiduva hinnatud reliikvia, Buddha hamba autentsusesse, väites, et tegu on hoopis hirvesarve tüki-ga. Veidi pärast seda leidis H. Sumangala, kes oli *Katekismuse* autentsust kinnitanud, sealt siiski seitseteist vastust, mis “läksid vastuollu lõunakiriku ortodokssete vaadetega”, ja ta võttis heakskiidu tagasi (Sumangala 1906: 57).

Olcotti biograaf kirjutab *Katekismuse* kohta: “[E]nne Olcotti ei leidunud ühtegi singali budisti, kes oleks üritanud budismi taandada selle uskumustele ja koondanuks need siis lihtsasse küsimuste-vastuste vormi, nagu Olcott tegi oma palju kiidetud *Budistlikus katekismuses*” (Prothero 1996: 10). Siinses põgusas ülevaates uskumisest on juba välja pakutud, et vahest oleks parem loobuda ette kujutamast, mida inimene mõtles või ei mõelnud, vaid hoopis uurida, mida ta tegi. Fakt, et ükski singali budist polnud kirja pannud teksti, mis taandaks budismi selle uskumustele, näib viitavat sellele, et uskumise kategooriat polegi nii lihtne ühest ühiskonnast teise üle viia, ning need, kes seda teevad, peavad leppima oma tegude tagajärgedega. Sumangala väitis, et

Olcotti rünnak hambareliikvia vastu oli midagi, mida “me võiksimme oodata vaid oma religiooni vaenlaselt” (1906: 58).

Kolonel Olcott, tegutsedes omal algatusel singalite budismi hüvanguks 19. sajandi lõpus, sõlmis nende nimel lepingu, küll mitte Jumalaga, vaid uskumisideoloogia endaga. Ta investeeris uskumisse, paistes lootvat, et viimaks tema investeering kannab vilja ja Tseilonil taastub tõeline budism. Kolonel Olcott arust olid ta vaenlasteks Euroopa ja Ameerika misjonärid, kes tahtsid singalid kristlusesse pöörata, mispuhul nad enam budismi ei usu. Uskumislepingu sõlmimisega lubati singalitele teatud pääsemist, nimelt pääsemist nende uskumuste kaotamisest, mille olemasolust nad isegi teadlikud polnud. Lõpptulemuseks oli aga see, et paljud neist, keda ta päästa üritas, pöördusid Olcotti vastu. Vahepeal on hakatud teosoofiat, seda liikumist, mille ta oli rajanud ja mida ta luges tõeliseks teaduseks, pidama veidraks jäänukiks ammumöödunud ajast. Lühidalt öeldes on sellestki saanud uskumus de Certeau tähenduses, kui vaimne sündmus kellegi teise vaimus, “mida tuntakse “uskumustena” just seetõttu, et me enam neisse ei usu” (Certeau 1985: 196). Uskumine kui sisemine seisund, kui mingi propositsiooniga nõustumine, saab selle vaate kohaselt vältimatu kaotuse osaliseks, kui uskuja on tühistanud lepingu uskumise objektiga, jättes selle kellegi teise religiooni üksikuks koostisosaks kas teises ajas või teises paigas.

Uskumine ilmneb universaalse kategooriana just selle traditsiooni universalistlike väidete tõttu, milles see on kõige keskmal kohal — nimelt kristluses. Teisedki religioonid on esitanud universalistlikke väiteid, aga kristlus oli liidus poliitilise võimuga, mis võimaldas ristiusku transportida kõigisse maakera (kui ka mitte universumi) paikadesse, muutes uskumise ühtlasi religiooni mõõdupuuks. Uskumine, või siis vahest uskumise nõue, sisaldub nii kristlike misjonäride tegevuses kui ka “pärismaalaste” (ja nende teretulnud või soovimatute surrogaatide) katsetes neile vastu seista. Ent endiselt jääb õhku küsimus: millest singalid ilma jäid, kui nad uskumist tõsiselt võtma hakkasid? Mis hinda tuleb maksta enda nägemise eest sellest peeglist?

Kõik see viib välja järelduseni, et väide “Ma usun...” on mõistlik vaid siis, kui leidub neid, kes “ei usu”; see on millegi

sellise agonistlik kinnitamine, mida ei saa allutada tavapärasele verifitseerimisreeglitele. Just verifitseerimise võimatus on ajaloo vältel toiminud vahendina, mille kaudu kogukond saab “maailmale” vastanduda, vihjates faktidega vastuolus tõelusele, millele leidub ligipääs vaid uskujatel. Kui maailm on ähvardanud kogukonda hävitada, nagu teatud ajalooperioodidel on juhtunud juutide ja šiiitidega, siis on usust taganemise teesklemine lubatavaks saanud. Nii on uskumise kuulutamine teatud olukordadeks sobiv komme, mida sanktsioneerib ajalugu ja kogukond. Nagu märgib Wittgenstein, “uskumise väljendamine [---] on vaid lause; — ja lausel on mõte vaid keelesüsteemi liikmena; see on nagu arvutusvalem” (1958: 42). Ainult siis, kui me seda keelt või arvutust laiendame, lisades väite ka selle ajaloolise konteksti, saavad selgeks väite paljud tähendused, seda isegi siis, kui see on kirja pandud verrega.

Küsimus pole seega selles, kas uskumine on olemas — selles on raske selgusele jõuda —, vaid kas religiooni tuleks esitada millegi uskumisest tulenevana, mis väljendub väliselt, aga mida saaks lõppude lõpuks taandada sisemisele nõustumisele mõne kognitiivse propositsiooniga, tegusid tootvale vaimuseisundile. Nagu oleme näinud, oli inkvisitsioonil 13. sajandi Itaalias kombeks ketsereid jahtida ja neid karistada usu nimel. Seal, kogu oma eelisasendist hoolimata, sai uskumine oluliseks alles tagantjärele, kui seda hilinenult hakati kujutama millenagi, mis eksisteerib kellegi teise peas. Kolonel Olcott rajas 19. sajandil koos teiste välismaalastega maailmareligiooni nimega budism, sedagi usu nimel. Uskumise roll teiste traditsioonide, sealhulgas kristluse muutmisel maailmareligioonideks nõuab veel uurimist. Sada aastat pärast kolonel Olcotti kõneleme endiselt selle või tolle religiooni “maailmavaatest”, mis tõestab, et ehkki me ei pruugi enam uskuda Jumalasse, pole me kaotanud usku uskumisse.

Kirjandus

- Certeau, Michel de 1985. What we do when we believe. — *On Signs*. Ed. by M. Blonsky. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Hume, David 1967. *A Treatise of Human Nature*. Ed. by L. A. Selby-Bigge. London: Oxford University Press
- James, William 1956. “*The Will to Believe*” and *Other Essays in Popular Philosophy*. New York: Dover Publications
- James, William 2013. *Usulise kogemuse mitmekesisus*. Tlk Indrek Meos. Tartu: Ilmamaa
- Kant, Immanuel 1968. *Critique of Pure Reason*. Tr. Norman Kemp Smith. New York: Macmillan
- Lambert, Malcolm 1992. *Medieval Heresy: Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*. 2nd ed. Oxford: Blackwell
- Lea, Henry Charles 1888. *A History of Inquisition in the Middle Ages*. 3 vols. New York: Harper and Brothers
- Müller, Friedrich Max 1897. *Contributions to the Science of Mythology*. 2 vols. London: Longmans Green
- Nedham, Rodney 1972. *Belief, Language, and Experience*. Oxford: Blackwell
- Olcott, Henry Steel 1947. *The Buddhist Catechism*. 44th ed. Adyar, Madras: Theosophical Publishing House
- Pascal, Blaise 1998. *Mõtted*. Tlk Kristiina Ross. Tallinn: Hortus Litterarum / Logos
- Peters, Edward (ed.) 1980. *Heresy and Authority in Medieval Europe: Documents in Translation*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Prothero, Stephen 1996. *The White Buddhist: The Asian Odyssey of Henry Steel Olcott*. Bloomington: Indiana University Press
- Quine, Willard V., Joseph S. Ullian 1970. *The Web of Belief*. New York: Random House
- Smith, Wilfred Cantwell 1977. *Belief and History*. Charlottesville, Va.: University of Virginia Press
- Sumangala, Hikkaduwe 1906. High Priest Sumangala and the Theosophical Society. — *The Maha Bodhi* [Calcutta], Vol. 14 (April)
- Wittgenstein, Ludwig 1958. *The Blue and Brown Books*. New York: Harper and Row

- Wittgenstein, Ludwig 1966. *Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology, and Religious Belief*. Ed. by C. Barrett. Berkeley & Los Angeles: University of California Press
- Wittgenstein, Ludwig 1980. *Remarks on the Philosophy of Psychology*. Tr. G. E. M. Anscombe; ed. by G. E. M. Anscombe, G. H. von Wright. Vol. 1. Oxford: Blackwell

DONALD SEWELL LOPEZ JR (1952) on Michigani Ülikooli budismi ja Tiibeti uuringute professor. Lõpetanud 1974 Virginia Ülikooli, doktorikraad budismiuuringutes samas 1982. Teoseid: *A Study of Svatantrika* (1987); *The Heart Sutra Explained: Indian and Tibetan Commentaries* (1988); *Elaborations on Emptiness: Uses of the Heart Sutra* (1996); *Prisoners of Shangri-La: Tibetan Buddhism and the West* (1999); *Buddhism: An Introduction and Guide* (2001); *Buddhism and Science: A Guide for the Perplexed* (2009); “*The Tibetan Book of the Dead*”: *A Biography* (2011); *The Scientific Buddha: His Short and Happy Life* (2012); *From Stone to Flesh: A Short History of the Buddha* (2013); *In Search of the Christian Buddha: How an Asian Sage Became a Medieval Saint* (2014, koos Peggy McCrackeniga); *Hyecho's Journey: The World of Buddhism* (2017) ja *Buddha Takes the Mound: Enlightenment in 9 Innings* (2020).

PEETER PAASMÄE. *Paphiopedilum* White Lady (2022)

ESIMENE VEPSA-RETK,

1917–1918

III

Lauri Kettunen

Tõlkinud ja kommenteerinud Jüri Valge

Rahutu tare. Koosolek vallamajas. Ärevus

3.2.18. — See olemine, kui alati on käratsevaid inimesi ümberringi ega ole mingit pelgupaika, kus saaks materjale korrastada, käib närvidele. Lõuna paiku tulevad eided oma värtnate ja koonlalaudadega *besedale*. Saan neilt siiski mahlakaid lauseid kirja panna, sedavõrd kui nad ei räägi korraga. Vahepeal ronin “palatile” ‘lavatsile’, nii et nad peaaegu unustavad mu juuresoleku, ja kuulan sealt nende jutte. Siis, kui lõuna on söödud ja hakkab pimedaks minema, tulevad mehed suitsetama ja sülitama, ja siis hilisõhtul jälle naised oma ketramisvärkidega. Ja mitte mingil juhul ei lasta hetkekski ust lahti teha. Mõnikord olen selle küll kogemata praokile jättnud, ent eksitust märgatakse kohe, kui jahedust tarre voolab. Magamamineku ajaks on õhk nii paks, et paksemaks see enam minna ei saaks.

Täna oli vallamajas olnud suur koosolek, kust naasnud Vasjka-peremees on väga ärritunud — nii nagu teisedki külaelanikud. Kõige rikkam olevat see naabri-Jaska, sest tema oma pe-

Algus üle-eelmises numbris.

rega on kõva töö ja säästlikkusega saanud omal ajal raha kokku ja ostanud aletegemiseks metsa. Vanamehel olevat neli-viis lehmagi. Jaskast oli tehtud koosolekul “pursui”, missugust moesõna prooviti ära seletada. Jaska, muidu alati heatahtlik ja muhelev, imestas tõsiselt, et tema tööd täis elu peetakse nüüd halvasti elatuks. Oli ähvardatud tulla “pulemetaga” (kuulipilduja) Kortlahtisese, aga Vasjka lubanud olla neil, kirves käes, vastas.

Minugi tähtsusetu isiku üle oli olnud avalik arutelu. Mispärast seda võõrast *germantsi* seal toidetakse? Ta tuleks kinni siduda. Eriti just Tšaigla omad olid nüüd mu selja taga olnud kõige ägedamad. Vasjkal oli olnud sellegi kohta ütlemist: Proovige vaid tulla siduma! On üpris liigutav kuulda, et Saškugi oli öelnud: Seda meest toidame kas või oma viimase leivaga. Ja minule: Sind me igatahes enne kevadet minema ei lase.

Haigus

Esmaspäev, 4.2.18. — Pagan võtaks kogu seda rahutut olukorda ja paksu õhku, mille vanamehed oma suitsudega palavas toas veelgi tihkemaks tossutavad. Kurguhäda on vaevanud mind päev otsa, nii et raske on olnud jalul püsida. Kui kaua ma jaksan sellist keskkonda välja kannatada? Suureks õnneks pidi põdrajaht ära jääma. Aga nüüd räägitakse sellest jälle. See kurguhaigus koos kõharöginaga pidi tulema just parajal ajal.

Jahiretk

Pühapäev, 10.2.18. — Ega siis muud kui tuligi minna, kuigi kurk oli veel valus. Kolm ööd ja ligi neli päeva lageda taeva all, süngete laante süles. Sinna kadusid juba esimesel päeval kurguhädad ja muud vaevajad. Hakkaksin kohe retke kirjeldama, aga tuba on täis mehi, kärarikast ja uudishimulikku rahvast. Õhtu tuleb ja tundub ka natuke väsimust. Perenaine lubas ometi kohe ahju lasta. . .

Noh, *slava bohu*, ahjus on käidud ja väsimus läinud. Ümberingi on küll jälle lärm, aga mis sellest ikka.

Neljapäeva hommikul koidu ajal siis mindi. Petra ei pääsenud kaasa, kuid oli Vasjka — mitte see Mednika Vasjka, vaid üks noorem talumees (kui palju ongi neid Vasjkasid!) — ja kolmanda mehena *stolarj*, puusepp, kusagilt vepsa küladesse sattunud ja peaaegu vepsastunud venelane. Kui olime palgivedajate reel viis versta lõuna poole sõitnud, hakkasime sumpama idapoolsete laante suunas, kaasas sagriskarvane karu- ja põdrajahil kasutatav koer. Hakatuseks peatusime metsaserval ja tegime okstest suure tule. Selle suitsus “kurimme” ‘suitsutasime’ püssid ja keerutasime isegi ennast suitsuvingus — mina muidugi koos teistega —, et meie püssidesse ja meisse pandud võimalik kurja silma nõidus, *prizorad*, välja kõrbeks. Õigupoolest oleks pidanud külast lahkudes kuni metsani hoidma käsi rusikas, põial pistetud esimese ja keskmise sõrme vahele, siis poleks meie ega meie püsside peale mingit nõidust võinud tulla. See hakkab külge kohe, kui keegi vaatab laiali aetud jalgade vahelt jahimeeste lahkumist — ja muidugi ka pahast silmast. Seevastu head soovija saab tuua õnne nii mehele kui ka püssile. Jäi küsimata, ega suitsu sees ka see hea ära ei kõrbe.

Mul oleks sel korral küll vähemalt põhjus olemas olnud püss “kurimata” jätta, sest see oli mu sõbralt Saškult laenatud ja tema oli öelnud, et annab selle *kedmau käduu*, kerge käega, luges peale midagi loitsusarnastki, mis minule õnne toovat, ja kahetses, et ta viletsa tervise tõttu ei julge kaasa tulla. (Üheraudne haavlipüss iseenesest oli küll kahtlase välimusega tukk, mille padrunites olid tinakuulid.) Head ennet ütles Vasjka nägevat selles, et lõke põles rõõmsalt praksudes: küllap meie püssidki varsti rõõmsasti pauguvad. Ja kui koer hüples innukalt metsa poole, siis oli häid endeid piisavalt.

Esimesel päeval oli suurepärane suusalumi. Koorik kandis koera. Ainult niipalju, et mu kaaslased liikusid aeglaselt; nad vedasid jalgu — vildid laiadel suuskadel — vaevaliselt järel, üks toigas suusakepiks käes, nii et mina pidin sooja saamiseks suusatama edasi-tagasi. Kõigil meil olid seljas suured kotid toiduga, minul lisaks veel fotoaparaat tapetud põtrade ja vahest karugi jäädvustamiseks, sest koer võivat leida — nii oli ka Sašku arvanud — metsast karu pesa. Ka revolver oli kaasas, sest arvati, et

lumme nõrkenud põder laseks endale päris lähedale. Õhtu saabudes olime jõudnud juba paarikümne versta kaugusele inimeste maailmast ja ees oli ikka asustamata laas, suurte soode vahelised metsasaared; metsa nimetatigi üldiselt saareks (*sarj* : *sared*), nagu meie *salu*-sõnagi on tähendanud saart. Seda “saart” oli ees vähemalt kolmkümmend versta, ja lõunast põhja ei võinud asustamata metsa ulatust verstades isegi arvata.

Olime juba headel jahimaadel, aga õhtu pimenes. Otsisime jalal kuivanud põlismänni, *ruda*, langetasime selle ja raiusime tüvest kolme sülla pikkuse tüki, mille tõstsime langetatud pedaja tüvele *kärje*-nimelise toe najale (*kärg*); enne seda olime puupinnad tuldvõtvateks laastudeks rahkinud ja pannud vahele *koiraižed* ehk *muugud* (*mulkut* ‘türad’⁸³), palkidele vastavaiks tahatud puud, et hoida tulele sobivat vahet nende vahel. Nii sündis *nodii* (: *nodjon*), lõke, millest õhkub ühtlast soojust kogu öö, ilma et kellelgi oleks vaja seda puutuda. (Niisugust lõket tuntakse Soomes ka *rakovalkea* ‘lõkketuli kahe pealistikuse palgi vahel’ nime all.)

Oli tõesti väike elamus selle öö veetmine. Magamiskoht oli sõtkutud kõvaks ja täidetud okstega, seal oli pehme lamada. Kuigi mul oli kaasas vähe riideid, mantli asemelgi ainult Vasjkalt laenatud rahvuslik valge *sarafan*, oli olemine soe ja mõnus. Kaaslased kinnitasid, et siin on palju meeldivam magada kui pahura eide kõrval tares *poduškal* ‘koti peal’.

11.2.18. — Jätkan eilset. Ei olnud meil vaja näljastena suusata da ja külitada. Juba päeval olime võtnud maha väikese *rozjaimi* ‘tõrvaspuu’ ja keetnud oivalise kamapudru, pada oli Vasjkal kaasas kirve kõrval puusal kõlkumas. Pärastpoolegi pandi *metsnikan lehm* (metsamehe lehm) lõkke peale lüpsma: pisteti suur lumekamakas teiba otsa ja lasti sellest veel patta joosta. Keedeti jälle putru, söödi kõvasti ja joodi *tšajutki* peale. Kooriti riideid vähe-

⁸³Töö- ja tarbeesemete ning loodusobjektide nimetamine inimese kehaosade järgi on laialt levinud (tooli jalg, nõela silm jne); eesti rahvausundis leidub *türaoks* kahe ladvaga puu tähenduses (erekteerunud peenise analoogial); uuemast ajast on teada *emka* ja *papka* elektriala inimeste kõnekeeles pistikupesa ja pistiku tähenduses.

maks, võeti jalatsidki ära ja asutati ööd veetma. Und ei tulnud siiski mõttesegi, sest suitsu tehes ja lamaskledes tuli muidugi läbi käia vanad jahimälestused ja jutustada igasuguseid lugusid. Läks jutt ka metsarahvale, ja mina, sest seal *korbihiizen* 'metsavaimu' kodukandis juba oldi, hõikasin küllaltki mõtlematult metsa ja palusin peremeest ennast meie lõkke äärde külaliseks. Vasjka läks ehmatusest päris teist nägu. Katsusin nalja teha ja pakkusin, et kutsutaks siis vähemalt mõni metsavaimu väiksem *ta-varišša* 'kaaslane' meile seltsiks, aga Vasjka kähvas tõsisena: *ala balui* 'ära tee nalja'! Isegi kuradi nime ei võinud nimetada. Vasjka heast tujust polnud mõnda aega jälgegi. "Õnneks ta ei tule, kardab püsse," uratas ta.

Öö magasime paarikümnekraadises pakases ja tähtede särades peaaegu ärkamata. Talvine öö on laaneski pikk ning ega meil jätkunud und sugugi mitte kuni päikesetõusuni. Ajasime taas mõnusalt juttu ja vastu päeva ei olnud Vasjkagi hirmu täis, sai kas või kuradist vabalt rääkida. Ta oli tõsimeeli kartnud, sest mul oli külas veidi nagu nõia maine — räägin sellest kunagi edaspidi —, et kurat tõesti ropsatab minu käsul meie lõkke äärde. Ütlesin, et on inimesi, kes ei usu Jumalarki. See oli Vasjka meelest rohkem kui ime: ilma tsaarita, s.t ilma ilmaliku seaduseta võib inimene veel hakkama saada, aga Jumalata — *ni kut*, mitte kuidagi! Juttu tuli veel maakera pöörlemisest, päikese liikumatuses ja tähtedest, millel võib isegi inimesi elada, kuid kõik see rauges oma absurdsusesse. Roni näiteks kuuse otsa ja lase käed-jalad lahti — potsatad alla, ja nii pudeneksid tähedki koos oma inimestega, kui oleksid tühjuses, taevalakke kinni naelutamata. See on küll imelik, et sealt sajab vihma, nii nagu siiski inimesed seda kallaksid. — Vasjka vääricks muuseas täiesti omaette lugu. Pidasin teda algul rumalaks, kuid tegemist paistab olevat ainult surmtõsidusega ega ole alati aru saada, millal tal on tõsi taga ja millal ta ainult teeskleb rumalust. Ta on häme tüüpi,⁸⁴ kus on tõsise koore all ehedat loomulikku huumorit. Kahju, et ei saanud kirjutada tema vaimukusi

⁸⁴Lõuna-Soomes asuva ajaloolise Häme maakonna asukate tunnusjooned on väidetavalt kaalutlevus, visadus, aeglus, usaldusväärsus; hämelasi on peetud kõige tüüpilisemateks soomlasteks.

üles algupärasena — mälu järgi jutustades kaotavad need oma mahla — ega jõua rääkida praegugi, vahest mõnikord hiljem.

(Järgneb huvitav lisandus kuradi olemuse kohta. Meie pere-naine saab kuulda, et ma metsas kuradit, metsavaimu hõikasin, ja märgib: Sa ei karda s u r n u i d, kui sel kombel metsa hüüdsid. Kurat on tema arusaamise järgi järelikult vaid l a h k u n u ?)

Hommikul veel sõime lõkke ääres ja siis läksime edasi. Kõigepealt määrasime minu kompassi abil kindlaks, kus on ida, et kaaslased teaksid õiget suunda, mille poole ristimärki teha. Aga kui olime liikuma asunud, hakkas ilm pehmemaks minema ja üpris varsti tuli koos lõunatuulega hirmus lumesadu. Aimasime, et jaht läheb headest ennetest hoolimata luhta, sest põtrade jäljed jäävad lume alla. Suusatasime üha raskemaks muutavas lumes edasi ida poole, sihiks *Razbainikoiden sarj* ehk röövlite laas, kus vanal ajal rühm pärisorjuse või sõduriks võtmise eest põgenenuid oli elanud; vanad inimesed mäletavat veel seal olnud asustuse jälgi. Sadu läks nii tihedaks, et Vasjka oleks tahtnud muuta suunda — minna pärituult. Ta kahtles ja jättis otsustusõiguse liisule, mis tõesti andis meile pärituule ja hõlpsama mineku.

Pöörasime seega põhja, olles enne sumbanud umbes kolmkümmend versta itta. Suusad hakkasid kinni võtma ja sellepärast jäime juba enne hämarat öölaagrisse. Seekord tegime lõkked kahele poole, viis meetrit vahet, ja oksad magamiskohaks keskele. Sõime lihasuppi ning päeva pingutustest väsinute ja halvast õnnest veidi pettunutena vajusime oma voodiokste tihedasse võlvis-tikku, jättes maailma imedki põhjalikumalt arutamata. Lund tuli taevast öö otsa läbi okste ka meie lõkkepaigale, nii et me magajad aurasime kui küpsetatud kaalikad. Kahelt poolt soojendav tuli tegi magamise siiski võimalikuks. Öösel ärkasin hirmsa mörina peale, justkui oleks vanakuri otsustanud kutsumata meie julgust proovile panema tulla. Vasjkagi hüppas silmi hõõrudes püsti, kuid *stolarj* püherdas lõkke ääres lumes. Ta oli magades libisenud põleva palgi kõrvale, nii et riided läksid põlema; õnneks mitte väga hullusti, vaid vildisäärde ja sarafanihõlma oli kõrbenud auk.

Kuigi olime olnud valmis olema vajaduse korral metsas kogu nädala, otsustasime suunduda tagasi lääne poole, sest põtrade

vanad jäljed olid kinni tuisanud, ja kui leiaksimegi värseid, ei saaks me sellise lumega loomadele lähedale. Me pidime minema *Tahkištsare*, ühe ulukirikkana tuntud soosaare kaudu, aga kuna Vasjka oli suuna suhtes kompassist erineval arvamusel, pidades mõningaid metsa raiutud sihte (ainuke märk inimkäe tegevusest neis puutumatuses laantes) teetähisteks ega hoolinud ka kolmanda mehe vastuväiteist, lasksime tema jonnil võita. Eksisime ära ja jõudsime lõpuks oma endistele jälgedele tagasi. Vasjkale hakkas seejärel kompass nii meeldima, et ta oleks tahtnud selle kohe endale ära osta. Nüüd loobusime Tahkištsare otsimisest ja otsustasime üritada minna otse läände Sodjärve küla poole, missuguses suunas tee oli paarikümne versta kaugusel. Kui enne hämaruse saabumist sinna jõuaksime, siis mööda teed ehk ööseks ka koju. Mineku kiirendamiseks sõitsin mina rada sisse, aga lõrtsisajus hakkasid ka minu suusad kinni võtma ja minugi liikumine oli üks väsitav sumpamine, kuna ka padrikud takistasid meie liikumist.

Oli vahest tunni jagu mindud, kui nägime nugise, *kunitsa* jälgi. Alguses sattusime kõik hoogu. Läksime mööda jälgi järele — kuhu võib nugis pääseda kolme küti käest? Jäljed viisid lõpuks läbi tihnikute suure murdunud puu juurte alla. Kaks asusid juuri kangutama, kolmas pidas, püss laskevalmis, vahti. Ei mingit tulemust. Tallasime ümberringi lund ja nägime, et seal on maha langenud õõnsaid haabu nii rohkesti, et edasi otsimine oleks lootusetu. Siiski mitte Vasjka meelest. Oli tund otsa mütatud ja kui panin ette ära minna, vastas ta otsustavalt: Siis, kui nugis on minu kotis. Lõpuks — kui me venelasega olime järele jätanud — ta ometi loobus oma mõttetust rahmeldamisest. Olime selleks ajaks märjaks saanud; lühikese teekonna järel tegime suure lõkke, *rouššo*, mille ääres kuivatasime riideid ja keetsime kõrti. Oli juba selge, et tuleb ööbida metsas, aga üritasime enne hämarikku jõuda üle ühest suurest lagedast soost, mille teine äär terendas silmade ees. Jõudsime sinna alles pimedas. Leidsime jässaka männi, jalal kuivanud metsahiiglase endale lõkkeks. Läks paar tundi, enne kui ööase oli valmis ja puruväsinuna magama vajusime. Õnneks läks selgeks ja jälle külmaks, mis meid ei häirinud. Kuigi meil seekord oli vaid ühepoolne lõke, magasime kogu öö külma tundmata.

Hommikul kirkas pakases oli Vasjka meel nii reibas, et ta nõudis laande tagasi minemist. Oleks ilmselt oma tahtmise saanudki, kui mina sellise vööni lumega ei oleks kategooriliselt keeldunud minemast põtra taga ajama —, kui neid ka kohtaksime. Selletagi olin juba jõudnud omaette rõõmustada, et me ei olnud põtru kätte saanud, sest võib ette kujutada, mis pingutusi meil oleks vaja läinud, enne kui oleksime kas või ühegi põdra liha suutnud lohistada kümnete verstade kaugusele teeni. Too meie kolmas kaaslane oli kleenuke ja ka muidu abitu. Vasjka oli küll jässakas ja tugev, aga ei ole kindel, kas võiksin teda kui jahimeest kiita. Paistab, et Saškugi ei hinda teda, sest põdrad oleks tulnud leida juba esimesel päeval.

Sügavas lumes kahlasime kompassi järgi tee poole — kuhu oleksime küll ilma selle riistata jõudnud! — ja jõudsimegi selleni, kui päike härmatanud mändide latvades veel sätendas. Tegin suusatavatest kaaslastest ja koerast pildi ning lasksin puusepal teha klõpsu ka endast. Need kaks kirglikku jahimeest hakkasid teel põimima nõõri oma suusaninades olevatesse aukudesse, et vedada suuski järel, mina asusin, habe jääs, kihutama ees Kortlahti poole. Ja seejärel nii, nagu alguses mainisin. Tühja sellest, et jahiohnn meid ei soosinud. Ainuke ebameeldiv mälestus retkest on kuivanud huuled.

Etteheidet paberi väärkasutuse pärast

11.2.18. — Olen magama minemas, aga ei saa jätta kirja panemata neid isalikke noomitusi, mida juba varem olin majaperemehelt saanud. Tulin väljast laudast (*tanhalta*) ja ta märkas, et olin võtnud kaasa ajalehepaberit, tükike sellest oli kukkunud põrandalegi. See oli nüüd peremehe käes ja ta kordas oma etteheidet: Mida sa õieti mõtled, kas paber on tehtud lauta viskamiseks, *persken pyhktes*? Kas õlgi vähe on?⁸⁵

⁸⁵Ka Eestis kasutati samal otstarbel rohtu, takjalehti, suure teelehe lehti jms, talvel siiski ka paberit (vanu kalendreid, laste koolivihikuid, ajalehetellijad — ka ajalehti), isegi särgisaba.

Ta oli kord varemgi minuga sama kergemeelsuse pärast paandanud, tulnud ägedana laudast ja toonud asitõendi oma käega kaasa. Juures olnud suitsumehed olid tema noomimisega ühinenud. Vasjka ei ole üldsegi suitsumees ja tal ei ole seega paberit vaja, aga selline asi on tema meelest ikka paberi teotamine.

Kui ütlesin A, siis tuleb öelda ka B. Arskahitis olin sügisel näinud ühte meest keeramas plotskit “bumaškaižest”, mille ta enda suureks rõõmuks oli leidnud Ondrei rehe tagant — kust võis küll tuul paberi sinna lennutada? Minule oli rehetagune päris tuttav koht, kuid lasksin vanamehel rahus oma magusaid mahve edasi tõmmata.

“Keelekomistustest”

13.2.18. — Seekord räägin vahelduseks jälle oma kogemustest, mis ahvatlevad keelelistele mõtisklustele. Juba varasematel retkedel olen tähele pannud, et midagi küsides saan sageli vastuküsimusi: Aga kuidas teie keeles on? Ja kui ütlen, siis korratakse öeldut — kuidas kunagi. Kuigi sõna häälikud ei olekski küsija keelele üldse võõrad, tuleb niimoodi toimides soome keele sõnast mingi “moonutus”. Kui sõna osutab mingisugusele oma sõnale — kas või liite seisukohast —, saab see tolle oma sõna vormi, nii et mõnikord sünnib lõbusaid “rahvatuletisi”.

Põdrajahil lõkke ääres istudes lõbustasime ennast selliste katsetega, sest Vasjka oli innustunud meie keelesugulusest. Ta küsis kord, kuidas on soome keeles *sit-bukark* (*sidbukark*). — *Sittisonttiainen* ‘sitasitikas’. — Oh, naeris Vasjka, *ynäitšes bukarkaspäi tegobad sonzarin*, korralikust põrnikast teevad *sonzari* ‘kirbu’, *se ii hänle melhe*, see ei meeldi talle. See on nüüd see “rahvatuletis” ega ole seega “häälikukomistus”; aga kuuleb neidki ühtelugu, kui naabermurrete sõnu jäljendatakse. Seal põhja pool, pidi teatama, ei nimetata küla *deruunaks*, vaid see on nagu *kyd’ä*. Seega *l’* on vahetunud *d’*-ga ning miski ei taga, et siin võidaks hakata seda hälvet üldiseltki kasutama. Ka põhjapoolne piiriküla *Korvoila* on siin lõunas üldiselt — kes teab, mis põhjusel — *Korgoila*.

Mis veel rääkida kõigist *m*-i ja *v* vaheldumistest, missugused häälikud nii kergesti omavahel vahetusse lähevad. Siia tulevad juurde veel üleskirjutajate valestikuulmised, ning mõnikord uurijategi trükivead. Kõik sellised “käsitamatud” vaheldused eksisteerivad teaduses sageli “muistse astmehelduse jälgedena”, “sarinihetena” või teiste teaduse udukardinasse peidetud mõistetena. Elavale kogemusele toetuv uurimistöö peaks olema valvel noorgrammatikalise⁸⁶ formaalsuse suhtes, millest Thomsen ja teda jälgendav Setälä kogu oma uurijasuurusele vaatamata ei ole põrmugi vabad. Just laensõnu käsitledes luuakse teooriaid, nagu oleks keeleteadus matemaatika.

Pere pingi all

Õhtuhämaruse tihenedes veel paar sõna selle maja koduloomadest. Nüüd on meil tares, peale varem mainitud vasika, ka maja kanakari koos oma kukega. Kanad oleksid päris viisakas rahvas, aga pagana kukel on eriline lauluhimu ja hirmus hää. See tiivuline perekond on ööseks pandud sama pingi alla, millel on minu magamisase. Kui kukk möödunud ööl esimest korda kikerikiitas, pidin unise peaga ehmatusest peaaegu püsti hüppama, ja ega selle järel tulnud enam õiget und. Kukk laulis ühtejutti peaaegu neli, viis korda, ja kui siis olin just jõudnud tukkuma jääda, jälle mitu raksu, nii et pink värises. Järgmisteks öödeks võtan enda lähedale tikud ja kella ning üritan saada “teaduslikku” kinnitust väitele, et kukk laulab esimest korda kindlal kellaajal ja kordab oma laulu korrapäraste vaheaegade järel. Kui ta ei laula pingi alt teisiti kui oma õrre pealt.

⁸⁶19. sajandi lõpul tekkinud keeleteaduskoolkonna lähenemisviis oma uurimisainele: erilist tähelepanu pöörati ajaloolisele foneetikale, alahinnati sünkroonilise keeleuurimise tähtsust; teooria olulised ideed on esitatud Saksa filoloogi Hermann Pauli (1846–1921) teoses *Keeleajaloo põhiprintsiibid* (Prinzipien der Sprachgeschichte; 1880), põhiväite formuleeris saksa keeleteadlane August Leskien (1840–1916): “Häälikuseadustes ei ole erandeid.” Eestis levisid noorgrammatikute ideed eriti 1920. aastatel, eelkõige Eemil Nestor Setälä mõjul.

Mis kodumaal toimub?

15.2.18. — Üleeile õhtul toodi vallamajast kaks *Uue Päeva* numbrit, mõlemad juba vanad (25. ja 26. jaanuari omad), kuid lugesin neid nii ahnelt, et ei pannud enda ümber lärmavaid inimesi tähelegi. Kogu eilse päeva pani mõtlema ja kumises kõrvus vana laul: “See põllumees on koguni viletsa väega, kes oma adra tagant ära ei tule...” Ehk peaksin minagi asuma suuskadele ja lõpetama mitmesaja versta pikkuse retke Laadoga tagant kodumaale pöördudes, hoolimata sellest et teel varitseb samapalju surmasid kui Lemminkäist Põhjala-retkel.⁸⁷ Aga kas seal on mind vaja? See on küsimus, millele ei saanud vastust noist ajalehtedest. Kui teaksin kindlasti, et maa kutsub igäht, siis ei kahtleks hetkegi. Sündmused on kolme nädala jooksul küllap jõudnud areneda kaugele. Siin pimeduses ei kuule ju muud kui kuulujutte. Viimase kuulduse järgi olevat Saksamaa ja Venemaa sõlminud rahu,⁸⁸ aga ma peaksin teadma rohkem. Esialgu mul küllap ei ole muud nõu kui jääda “oma adra” taha ja künda oma põllul oma vaod.

Jälle ähvardatakse

17.2.18. — Täna saadetakse mulle häid tervitusi tollest naaber-Kortlahtist, poole versta kauguselt. Seal oli eile olnud *prihanik*,

⁸⁷Lemminkäisel tuli Põhjala eide nõudmisel tema tütre kosimiseks täita ohtlikud ülesanded: püüda Hiie hirm ja hobune ning lasta luik Toonela jõelt (viimase ülesande täitmisel ta hukkus); ellu äratatud ja Põhjallas Ilmarise pulma kutsumata jäetud Lemminkäinen sõitis siiski sinna ning tappis kahevõitluses Põhjala isanda; kui Põhjala emanda karistusvägi Lemminkäise kodu maha põletas, tegi Lemminkäinen ebaõnnestunud katse Põhjalat karistada.

⁸⁸10. veebruaril 1918 katkestas Lev Trotski juhitud Vene delegatsioon rahuläbirääkimised ja lahkus Brest-Litovskist, teatades sõjaseisukorra lõppemisest — kõigile Vene vägedele anti demobiliseerimiskäsk; Saksa pool pidas seda vaherahu ülesütlemiseks ja alustas 18. veebruaril idarindel pealetungi (ajendiks mh teated Vene vägede terroritegudest Baltikumis, eelkõige baltisakslaste kallal). Rahuleping allkirjastati 3. märtsil 1918, IV ülevenemaaline nõukogude kongress ratifitseeris selle 15. märtsil.

peigmees oli veetnud oma “poissmeheõhtut” ja üks külalistest oli mu surma mõistnud. See piimahabemega soldat, kes hiljuti käis minu juures ja rääkis, et Soomes ahistatakse venelasi, oli kiidelnud, et on kontrollinud kõik mu paberid ja saanud aru, et need on võltsitud. Ma tõesti näitasin talle oma dokumente, ent poiss-vaeseke ei pruukinud osata lugedagi. Oma esimese tööna oli ta ähvardanud põletada kõik mu “knigad” (raamatud, üleskirjutused) ja see ähvardus tegi mu nii vihaseks, et saatsin talle karmi vastutervituse. Arvatavasti tahtis mehike siiski vaid hoobelda oma õpetatuse ja vaprusega.

Pulmi vaatamas

17.2.18. Õhtul. — Ähvardustest hoolimata läksin naabruses olevasse ehk “sealsesse” Kortlahtisse pulmi vaatama, revolver taskus ja fotoaparaat käes. Õnneks ei tekkinud vähimatki nägelust. Lahja õlu ei jaksa tülituult tõsta ja teiseks oli Saška minuga kaasas.

Kui me puupüsti täis tuppa jõudsim, olid pulmakülalised söömist lõpetamas. Peigmees ja pruut istusid pidulaua taga kõrvuti, kuid nemad ei võivat süüa enne kui õhtul pärast vallamajast laulatuselt tulekut. Lauljanaised *pajatasid*, s.o laulsid ühtesoodu, aga vene keeles — pulmatseremooniasse kuuluva tava kohaselt. Tares olev pulmarahvas andis üksteisele sõrmenipse, kord otsaette, kord kuklasse. See nõidus hoidvat parmud suvel eemal.

Parajasti oldi “suppi soolamas”. Pulmavanem ehk poisi naitaja, *drušk* ‘isamees’ (tavaliselt mehe sugulane) maitstes esimesena: pole küllalt soolane. Ta lisas soola, samuti teine, kolmas, neljas jne maitstja, kuni supp oli tulisoolane isegi maitsemise jaoks. See öeldi visatavat loomadele, teise arvamuse järgi pidi see visatama *pätširahkoille*, ahjuhaldjale (tuleb meelde pilaku⁸⁹ soomekeelne nimetus *pärerahko* ja Agricola teade kuud söövast *Rahkoihaldjast*). See oli viimane tegevus ja vaid moe pärast, sest kõhud olid juba enne seda täis.

⁸⁹Pilak — ellipsi või S-tähe kujuline raudklamber põleva peeru hoidmiseks (kasutati Eestis kuni 19. sajandi keskpaigani).

Pruut tõusis, et välja minna. Tema ees läks *svah*, pruudi saatja (keegi sugulane), kes luudas ees põranda puhtaks. Mitte samugi puhtaks pühkimata kohta, sest mõni nõiduja on ehk võinud poetada sinna mingi nutsaka, millest üle kõndimine teeks mõrsjale kahju, kuivõrd tal ei ole selle vastu piisavalt tõhusaid kaitsevahendeid. Nende hulka kuulus loomulikult juba ristimisel saadud kaelarist, kuid see oli vaid üldine kaitsevahend. (Ei taheta uskuda, et mul ei ole risti kaelas, ja on küsitud, kas meil tõesti kurat ei vii lapsi ära, kui neil ei ole kaelas risti.) Tõhusam on selles mõttes *tahk-kivud*, väike käiakivi moodi kivi või mingi ümmargune kõva mineraal, mida leitavat maa seest *Koivišto* külast. Neid on pruudil paelaga kaelas mitu tükki ja kui ta juhtub astuma hukatuslikule nõidusesemele, pudeneb paela otsast üks kivike ära — siis nagu kaitsmed elektririistadel — ja pruut jääb kahjustamata. Samamoodi juhtub pärlitega, mida pruut kannab samuti paelaga kaelas ja mis on toodud mõnest kloostrist, sageli koguni Solovetskist.⁹⁰ Sinna tasub noorel tüdrukul just nende hankimiseks sõita. Hästi aitavad ka *neglikoljaižed* (“neulankuoliaiset”, katkised nõelad) — nõelad, millel silmad on katki murtud.

Ega me muidugi näinud seda pruudi varustust, aga Sašku valgustas mind põhjalikult. Kui pruut tagasi tuli, puhastas *svah* jälle teed, eriti hoolega künnise läheduses. Peigmees ei juhtunud ennast liigutamagi või ei tahtnud liikuda. Tal oligi põhjust ettevaatlik olla, sest kõige tavalisemaid tempe olevat peigmehe suguvõimetuks nõidumine. Õnneks pääsevat sellest hädast teise teadmamehe “puitomise” ‘sõnumise’ abil kiiresti lahti, aga mõnikord saab ettevaatamatu peigmees päris surmatõve külge.

(Siin naabruses, kuulsin, on selle rikka Jaska eitki parandajamoor, ja tema juures on parajasti abi otsimas üks Tšasla küla

⁹⁰Solovetsi saarte peasaar, kuhu 1429. aastal rajati klooster (tegutses kuni 1920. aastani; kloostri osaks oli kreml, kus aegade jooksul hoiti teiste hulgas kinni u 300 poliitvangi); 1923. a rajati sinna poliitvangide laager (tegutses kuni 1939. aastani; laagrist käis läbi üle 300 000 inimese, kellest umbes kümnendik tapeti või hukkus); 1939. aastal anti saarestik NSVLi Põhjalaevastikule ja 1990. a tagastati kirikule. Alates 1992. aastast kuuluvad Solovetsi saared UNESCO maailmapärandi nimekirja.

noorik, kelle käest olen muuseas paaril päeval küsinud murde-asju. Noorikut on pulmadest saadik vaevanud pisted rinnas. Tema mees olevat keegi rumal lipnik, kes oli naernud nende ettevaatus-abinõude üle — aga sai nüüd ise häda näha.)

Seejärel istusid peigmehe isa, ema ja *kristimam*, ristiema, üksteise kõrvale pingile, kõigil suur pahupidi pööratud kasukas seljas. Pruut kummardus järjekorras igäühe ette põlvitama, nähtavasti sõnakuulekuse märgiks. Pärast seda laskusid peigmees ja pruut kummargile laua äärde ja neile pandi kasukas peale. (“Karvad ülespoole,” manitses *drušk*.) Pruudi isa ja ema võtsid laualt leiva, mille peale oli pandud paar väikest pühapilti, nende peale hõberahasid ja keskele põlev küünel. See leib koos kõikide lisan-ditega tõsteti noorpaari peade kohale ja seejärel tagasi lauale, mille järel pühapildid ulatati noorpaarile “tervitamiseks”, s.t suudlemiseks.

Lõpuks saadi hakata minema vallamajja laulatusele. Nüüd laotati põrandale pikk labakoelisest riidest vaip, mida mööda noorpaar koos saatjatega välja kõndis. Kas selles tunglemises ka põrandat pühiti, ei olnud kindel. Minnes tiris pruut laua kolinal ukseusuusse. Nii saavat teinegi öde kiiremini mehele.

Pulmarong, *poježanad*, oli ehitud väga kirjuks. Erivärvilisi linte, pruudi kingituid, oli kõikidel kaelas ja värvilisi paberitükke peakatete küljes. Hobuste valjad, eriti loogad olid samuti linte ja riideribasid täis. Enne kui seltskond teele asus, käis toosama pulmavanem, *drušk* ehk *naitai*, kolm korda ümber selle ja nähvas iga sammu juures piitsaga vastu maad, vanapagana hirmutamiseks, taipasin. Õigupoolest oleks asja juurde kuulunud ka püssist laskmine pulmarongile järele, aga ehk oli neil püssist juba villand saanud, sest tares oli lastud enne meie tulekut, nii et püssirohusuits seal veel hõljus. Pruudi vend oli nimelt äkki paugutanud — äkki, et vanakuri ei oskaks seda oodata — üle noorpaari peade, aga õnnetuseks oli takutropp tabanud pruudi nina ja löönud selle veriseks, nii et pruut pidi iga natukese aja järel rätikuga nina pühkima. Pidi tulema “häda majale, kui lutikadki põlesid”.

Saškuga koos kodu poole kõndides sain kuulda üht ja teist li-saks, sest ta oli asjatundja, kiitles olevat “mitut mustust söönud”,

teisiti öeldes oli täitnud mitmel korral usaldusülesandeid *druška* või olnud vähemalt nii lähedase osalisena pulmas, et oli saanud süüa neid pirukaid ja saiakesi, milles mustus (ehk *sitad*, nagu Sašku realistlikumalt ütles) oli segatud taigna sisse. Pruut võetakse nimelt “tüdrukuteõhtul” alasti, pannakse seisma suurele praepannile (*riehtilä*) ja pestakse pealaest jalatallani puhtaks. Pesuvesi valatakse taigna sisse. Selle järel oleks ime, kui noorik ei saaks olema meele järele vähemalt nendele lähedastele, keda selle maiuspalaga kostitatakse.

Nende pulmadega ei olnud Sašku küll rahul. *Druška* ametis oli ühe jalaga *Kuzjma*, kellest ei olevat millekski asja. Minu meelest sai ta oma ülesandega rahuldavalt hakkama, seisis laua ees kaitsjana nagu mingi ingel Gabriel, andis käske ja käis isegi ahjust käbedalt roogasid toomas — ka meile, kontvõõraile —, nii et puujalg vaid kolksus. Kahjuks oli liiga hämar, et oleksin saanud pilti teha, kas või vähemalt minekutseremooniast, aga homme kavatsen minna pildistama järelpidu, sest pruudi isagi kutsus. Ta on vaikne, sõbralik mees, perekonna- ehk sõimunime järgi *Härg* (tema pojad seega Härkäsed) ja meenutab, möödaminnes öeldud, nii näolt kui ka kehalt ning lisaks rahuliku ja lahke oleku poolest üllatavalt palju mu sõpra Viljo Tarkiaist.⁹¹ See Kortlahti ja Juva mehe sarnasus üllatas mind esimesel hetkel, kuigi päris suur osa kortlahtilase väarikast näost ongi habeme peidus.

Uus vasikas ja uued hõrgutised

19.2.18. — Kui nüüd veel mära varsa saaks ja kass pojad,⁹² siis oleks meil alles rahvast toas, rahvast ja hääli igasuguseid. Eile nimelt kanti teine vasikas tarre. Minule langes au võtta see oma

⁹¹ Viljo Tarkiainen (18. IV 1879 – 20. V 1951); Soome kirjandusteadlane ja -kriitik, Helsingi ülikooli professor; ka teatri- ja teadustegelane.

⁹² Võrrelgem olude kirjeldust 19. sajandi lõpu Ridalast Saaremaalt: “Kui lehm vassika tõi, see tuba toodi, [---]. Lambad toodi pisikeste sündind talledega seltsis tuba. [---]. Oli koa seda, kus emis oli talve porsastega seltsis toas. [---] Kanad olid toas lahti, asema jalguotsis käisid munel” (Pärdi, *Eesti argielu*, lk 187).

pinkvoodi kõrvale, mille all juba elutseb eespool mainitud kanakari. Kui vasikas eile tuppä toodi, võisid kõik rääkida ainult sosal. Mina ei osanud esimese keelamise järel suud kinni hoida ja perenaine sosistas pahakspanevalt: *häblä!* Katsusin olla lobi-semata. Öhtul tuli siiski valju häälega vatrajaid, *besednikaid* — ega nad ju kirikusse ei tule —, ja nüüd on see juba näha. Vasikale tulevad külge halvad kombad, ta lõugab ühtesoodu.

Jälle on potijuustu, ja tühja sellest muust. Vasjka sööb seda nagu ennegi noaga, aga mahub sellesse ka minu hõbelusikas. Võtsin selle kaasa eelkõige lootuses, et see isegi pesemata oleks vaid mu oma suu jaoks. Aga Vasjka, minu eest hoolitsedes — olen sellest juba rääkinud — hoolitseb ka mu lusika eest, mida ta täna riulilt võttes huultega üle limpsis — vist sellepärast, et arvas pärast puhtaks puhumistki olevat sinna mingisugust prahti jäänud. Teiseks on hõbedane lusikas puulusikaga harjunule ka muidu ahvatlev suuga proovimiseks.

Vasjka lastetus

Vasjka on igat pidi tubli mees, kehaltki pikka kasvu ja sirge kui küünal. Pulmadest rääkides ta tunnistab, et pahasilmalised olid suutnud talle tolles olukorras kahju teha; tõsi küll, ainult natukeseks ajaks, sest tema vend oli olnud sedavõrd tark, et värske abielumees — juba siis üle keskea — oli oma rõõmuks terveks saanud. Aga lapsi ei olnud tulnud, see oli Vasjkal pideva kurvas-tamise põhjus, kuigi naine üha õilmitses noorusest. See asi oli tõusnud jutuks juba siis, kui olin just saabunud majja ja tare oli ropu suuga mehi puupüsti täis. Muu hulgas ennustasid nad, et küll siis on järgmisel talvel Vasjkalgi juba poeg. Mina tundsin ennast ebamugavalt ja kartsin, et majarahvaski vihastab sellise jutu peale — aga ei midagi. Vasjka tõusis vaid oma pingilt ja kuulutas: *Mugoižen hyvysen tegiž, ka tšoma mužik oliiž* ‘kui sellise heateo teeks, oleks kena mees’.

Varsti oli tal ees ööpäevapikkune veskisõit Paksjärvele, mis venis koguni kahele päevale. Nastoi, igat kanti korralik naine, võttis selleks ajaks väikese sugulaspoisi enda kõrvale lavatsile magama. Sellega säästis ta nii ennast kui ka mind kuulujuttudest.

Mõtteid enda väiksusest suurel ajal

Oleks tahetud mulle siin, nagu Arskahtiski, heast südamest “naittaa” ‘naist võtta’ ja pakutavaid oleks nii palju, et muudkui vali. Ettepanekuid saadavad igasugused rõvedused, mis ühtelugu kuulduna tüütavad, kuid mu rahu ei riku. Ainuüksi teadmine, et mul on poeg, kellele tahaksin oma eluga mingisuguseks eeskujuks olla, hoiab mehe aistes, kuigi tuleb huntide seas hundina ulguda. Lisaks pakub see suur aeg, kui oma rahvas on tormi käes ja võitleb elu eest, mõtlemisainet ning hoiab madalatest ahvatlustest eemal.

Väljavaated toimetuleku suhteski hakkavad ilmselt avarduma ning avardamiseks on mitu võimalust. Mu töö on pannud pere elama puuduses, nii et mõnikord on see teadmine peletanud une silmist. Oma tööplaanidest — kas see võiks olla õige või vale? — pole ma raatsinud loobuda. Nii selgesti kui tunnengi oma võimete piiratust, kasutan oma annet ometi ära ja proovin seda arendada. Kõige raskem on loodetavasti möödas, sest dotsendistipendium on küllap — nelja, viie aasta teenistuse järel — lõpuks saavutatav. Räägitakse ka adjunktuurist;⁹³ Kallas⁹⁴ osutas isegi sellisele võimalusele — kui talvel Helsingis kohtusime —, et mind võidakse kutsuda Tartu ülikooli eesti keele professoriks,⁹⁵ kui “sva-

⁹³ Adjunktuur — teatud järelõpe.

⁹⁴ Oskar Kallas (25. X 1868 – 26. I 1946); Eesti rahvaluuleteadlane ja diplomaat. Tõenäoliselt kohtus Kettunen Oskar Kaldaga 1917. ja 1918. aasta vahetusel Helsingis. Eesti keele professori ametikoha loomisest Tartu ülikoolis oli avalikkuses tulemuseta räägitud juba palju varem. Lauri Kettunen oli eesti keelt, olusid ja inimesi tundva ning Eestis tuntud ja hinnatud keeleteadlasena kindlasti mees, kellele nüüd võimalikust, kohati lootustandvastki arengust rääkida. Teisalt ei olnud Kallasel mingit ametlikku alust info andmiseks ning kogu poliitiline olukordki oli veel segane ja läks peagi veel segasemaks. Vt Loone Ots, “Oskar Kallas ja eesti haridus”. — Oskar Kallas. *Artikleid Oskar Kallase elust ja tööst*. Koost. Krista Aru. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998, lk 99–130; Piret Õunapuu, “Oskar Kallas ja Eesti Rahva Muuseum”. — Samas, lk 77–98.

⁹⁵ Lauri Kettunen valitigi 17. septembril 1919. aastal Tartu ülikooli professoriks — küll mitte eesti keele, vaid läänemeresoome keelte omaks.

bodast” klaarub Eestile vähemalt kultuuriautonoomiagi. Liigutav mõte. Tunnen ennast äkki peaaegu et “tähtsana”; seda enam, et arvan oma isiklike materjalide alusel võivat öelda midagi kaalukat meie teaduse kesksete küsimuste kohta. Ja suurte tulevikulootuste keskel kaigub kõrvus küsimus “kuidas mehel tuleks surra?”.⁹⁶ Sellele on ilus vastata sama luuletaja sõnadega: “Eluhommik ju mul on praegu. . . , kas ma seda ei julgeks pakkuda.”⁹⁷

Lugesin hiljuti *Uuest Päevast* kirjutist noorsoo osa kohta päevasündmustes. See lõppes sõnadega: “Noorsugu on valmis andma oma maa eest sellegi, mis andmata jäi.” Tõesti ilus oleks koos sellise noorsooga vaadata surmale silma. Surres tunneks ennast elavana.

Aga mina kükitan siin Kortlahti kolkas ja veeretan vaid kõlisevaid sõnu. Kui tuleks selgus, kindel veendumus, siis ehk ei jääks sõnad paljasteks sõnadeks.

Nõiduse maailm

20.2.18. — Oi seda pimedat massi oma kaljukindlate nõidususkumustega! Kui mõni nooremgi, maailmas ringi liikunu, oleks erandiks — aga eranditult kõik on samasugused. Olen küll üritanud rahvalalgustaja olla, aga mind koheldakse pooleldi kaasa tundes. Ma ei teadvat, sest ei ole ise näinud, aga kõik nemad on “ise” näinud kas kuradit või mõnda muud imet. Aeg-ajalt pean endalt küsima: Kas on nemad kõik hullud või olen mina hull? Kas need looduslapsed võivad tõesti mingi “kuuenda meelega” kas või m õ n i k o r d k i näha midagi “üleloomulikku”, mida eitavalt eelhäälestatud kultuuriinimese silm näha ei suuda?

Petra näiteks teadis, et metsas võib näha *kökeritši*- või *kükeritši*-nimelist haldjat, kes su lähenedes muutub siiski kiiresti *juriškorvaks*, juurenässakaks. Sõna (metsade ja ojade nimedes samuti

⁹⁶Värsirida Johan Ludvig Runebergi luuletusest “Döbeln Juuttaalla”. Vt Johan Ludvig Runeberg, Albert Edelfelt. *Vänrikki Stoolin Tarinat: Kuvia ja runoja*. Ruotsista suomeksi käändänyt Paavo Cajander, 1889, originaal 1848.

⁹⁷Johan Ludvig Runeberg, “Wilhelm von Schwerin”. — Samas.

üldine) paistab olevat sama päritolu kui meie *kekri*, millest on juttu olnud (ka *kühäroi*, *kaharoi* haldjat tuntakse siin, aga see on mingisugune viljatassija ehk kratt). Siin ei olevat saunu, aga *kiil-betin iżandat* 'saunaisandat' on mujal nähtud ja saunas tunnevad ennast hästi ka *korbhiižed*, sest sinna pestakse maha kogu mustus ja — mis peaasi — saunas ei ole pühapilte nurgas. *Manau*, maa all, on elanikud nagu siingi, *kut i tågau*, peremehest ja perenaisest alustades.

Ei hakka mütoloogilisi olendeid ja nendega seostuvaid sündmusi kirjeldama, mainin veel ainult, et sul tuleb kukkuda käona, haukuda koerana, kaagutada metsisena jne, kui loitsija nii soovib. Kui näiteks tahab käoks teha, siis peidab käo kukkumiskohal käosule sinu riietesse, hakatuseks. Satud nõndamoodi nõiduja võimu alla, et kuradid ei taha lasta hingelgi ära minna, kui ka mineku aeg tuleks. Ja mõni saab oma raudadega jäneseid ja rebaseid kui palju tahes, aga see on ohtlik ettevõtmine, sest loomad võivad tohutu karjana jahimehe ümber piirata ja tappa.

Pauš, Sašku vend, väitis, et saab rebase raudadesse kas või homseks, aga kui tahtsin kihla vedada, ei hakanud siiski nalja tegema, sest asi olevat ohtlik. Sašku ütles teadvat hulga sõnu, ja vahest ta usaldabki need mulle. Esimest ja viimast sõna ei võivat ta siiski õpetada, sest siis kaotab kogu loits oma jõu ning ka õpetajal endal ei ole sellest enam kasu. Sašku nimelt paneb raudu üles, minagi olin korra temaga koos seda tegemas. See üks jännes, kelle kätte saime, ei tugevdanud veel mu usku loitsu jõusse. Kui mina oleksin jänese paeltega püüdnud, oleks see nende meelest ehk olnud nõiduse abil saadud, sest seda lihtsat püüdmisviisi ei paista vähemalt Sašku tundvat.

Sageli räägitakse ühest Maigarve suurest nõiast, kes nõiduvat kellele tahes songa või keha peale muhu. Lasksin teda tervitada sõnumiga, et mina annan sada rubla, kui teeb sellise tembu minule. Selle patuse mõtte eest kiirustati mind kohe hoiatama ja Vasjka noomis mind — kahekesi olles — mu kergemeelsuse pärast: kui mul ongi sada rubla nõiale anda, siis ei ole piisavalt raha, et ta mind nõidusest terveks teeks. Mina jonnisin vastu: tulgu siia! — Ahhaa, minul on mingi kaitsevahend riietesse peidetud. — Ei ole,

luban ennast kas või paljaks võtta, kui ta ainult mind ei puuduta. —

Imelik mees see *Raul*, möönab üks juuresolijatest, hea tuttav ja kalamehejuttude rääkija, kes esimese kuulmise järel oli andnud mu nimele sellise lõpukaolise kuju ning ikka veel ei ole õiget vormi ära õppinud. *Raul* ja *Raul*, kuigi kõik teised ütlevad *Laur*!

Karjuv vajadus!

22.2.18. — Veel natuke nõidusest. Siinsete meelest on areng läinud rõõmustavas suunas. Varem tuli teadmamehi otsida kauge maa tagant, nüüd olevat neid peaaegu igas külas. “Rahvas saab meilgi targemaks ja targemaks.”

Seal Soomes ei olevat kuuldavasti võlureid. Nojah, kui seal on *feršalid* ja *bolnitsad* (velskrid ja haiglad). Ega neid ravitsejaid Tihvinis ja Peterburiski vaja ei ole. Mis saaks siin ilma parandajateta? Kui neid paha silmaga inimesigi, haiguse panijaid, on igas külas.

Käik Vaugedjärve varandusevõrdsustajate juurde. Ondreiko. Hinnaline luulesaak

25.2.18. — Sai siiski käidud Vaugedjärvel, mille härrastemaja rüüstamisest olen kirjutanud. Ega mind sinna keegi kutsunud (isegi ravimivarude eksperdiks mitte), tahtsin vaid pääseda kuulama küla murret ja kohtuma kuulsa karuküti *Ondreikoga*, kellest — oma jahikaaslasest — Sašku oli fonograafi jutustanud. Mu Vasjka-peremees tuli mind hobusega viima ja temaga mõtlesin ka tagasi tulla, kuid kuna Ondreiko oli hommikul suusatanud nugisejahile ja perenaine lubas võtta mu ööseks, lasksin Vasjkal minna üksi tagasi sellest hoolimata, et panin tähele, kuidas külamehed mind altkulmu põrnitsesid.

Õhtul hilja tuli Ondreiko koju. Ei olnud nugist saanud ja oli pahas tujus. Mind ta vaevalt tervitas ja seejärel urises: *Djengoita sindaiž en pida!* ‘Ilma rahata sind ei võta’. Mina pörutasin samal toonil vastu, et ma ei ole kerjus ega ole tulnud siia “djen-

goitta” ‘rahata’. Fonograafist imeasi leevendas vanamehe varsti siiski leplikuks. Olin lootnud, et ta räägib sellesse oma jahiretkedest, aga märkasin oma pettumuseks, et ta oli segase jutuga nii häädamise kui mõttejooksugi poolest, millele lisaks tema ema oli olnud venelane. Ei vaevunud tema jutte isegi üles kirjutama, aga talle meeldis, et ma neid hoolega kuulasin.

Küla ei pakkunud murde seisukohast peaaegu mitte midagi tähelepanuväärset. Naised olid enamalt jaolt naaberküladest toodud ja küla ise võrdlemisi noor, ehk paarsada aastat vana. Lisaks oli härra — kellele küla olevat omal ajal kuulunud — lasknud pärimuse järgi tuua sinna kolm perekonda sise-Venemaalt; nende järglased olid küll sulandunud vepslaste hulka, aga erinesid nendest oma tumedaverelisuse ja mustade silmade poolest.

Positiivseim ja vägagi rõõmustav teaduslik saak oli ühe taluperenaise, 70-aastase *Grišših Darja* fonograafi lauldud runo, mille sisu mäletan *Kalevipojast*:⁹⁸ tüdrukut püütakse anda järe-mööda naiseks päikesele, kuule ja tähele, kuid ta läheb koidule. Vormi poolest on laul *Kalevala*-mõõdulinegi, niivõrd kuivõrd kadunud vokaalid ei ole värsimõõtu rikkunud. Siia juurde mõni rida:

Andab andab päivoin taga.

— *En mä mäne päivoin taga*

Pitkiikš päiviikš

pašt(a)maha...

Antaa antaa auringolle.

— En mä mene auringolle

pitkiksi päiviksi

paistamaan...⁹⁹

Olen juba maininud, et vepslastel usutakse vanad laulud puuduvat. See pikk eepilis-lüüriiline laul Vepsamaa lõunaservast on

⁹⁸*Kalevipojas* käiakse kosjas Salmel ja Lindal: Salme lükkab tagasi kuu ja päikese ning läheb tähele; Linda tõrjub koguni viis kosilast (kuu, päikese, vee, tuule ja Kungla kuningapoja) ning läheb Kaleville (vt *Kalevipoeg*, lk 25–33).

⁹⁹“Annab, annab päikesele. Ei ma lähe päikesele pikkadeks päevadeks paistma.” *Kalevalas* lükkab Kylliki tagasi teiste hulgas päikese: “Kosis Päev oma pojale: ei ta läinud Päevalasse, / Päeva juurde pais-temaie suve helgella ajalla” (*Kalevala*, lk 92).

kindlasti hea külakost Kaarle Krohnile.¹⁰⁰ Peale selle on mul palju teisi laule fonograafi salvestatuna, ka Vaugedjärve Darjalt. Nendes runodes on ka hinnalisi keelelisi leide.

Nii on ühes laulus tütre hellitusnimi *tjyhtjõi*, mille pehme hääldamine on ilmselt too “hellitav palatalisatsioon”, sest seletades Darja kordas: *tyhtõi*. Ja ühes teises laulus: *Anda k a b r o i bardastaiž, vikathuden vijodes (anna kabroi parrastasi (siin, võimalik, elatiiv, mida proosakeeles ei ole!), viikatteisen vijomiseksi)* ‘anna karv oma habemest vikati luiskamiseks’. “Kabroi” oli täiesti tundmatu sõna, aga on ju see muidugi sama sõna kui “kauris” ‘kaber, metskits’. Ja ega ju ka selline tuttav verb nagu “viijomine” oleks võinud omal ajal sündida vikatiga seosesse “sitomise” ‘sidumise’ ja “hijomise” ‘lihvimise’ koosmõjul ainult algriimi tõttu? Kui palju nii sündinud ainet võib olla peidus keeles!

Veel paar sõna Darjast. Ta oli kena luuleline memm, kes sai peaaegu mu sõbraks ühise harrastuse tõttu ja silitas hellitades fonograafi alumiiniumtoru: *Rjaha sä kurkuinje*, oh sa hõbekurk! (Hellitades muide jällegi *rjaha*, kuigi muidu *raha*.)

Mõisa jagamise järgi paistis küll kõikjal külas. Antiikset ja muud mööblit vedeles igas majalobudikus, kuhu sisse põikasin. Kõige naljakam nägi välja üks onn, mille peremees oli kingsepp ja kus sametkattega tugitoolist oli tehtud taburet. Seljatugi lahiti ja nurka, seda pole kingsepa-istmele vaja! Tegelikult ei ole ju sametitki just vaja, aga oskab ka kingsepp sametil istuda, kuigi püksid on pigised. Raamatuid olid samuti kõik nurgad täis ja rohke pakkumise tõttu müüdi neid väga odavalt suitsupaberiks, ka väljastpoolt küla olijatele. Minagi ostsin mõne kopika eest paar raamatut, üks neist 17. sajandil trükitud ladinakeelne luuleteos, mis pühenduse järgi otsustades oli juba ammu kuulunud perekonnareliikviate hulka. Kavatsen jätta selle Peloilale papile juhuks, kui ta ehk aegade selginedes saaks anda vähemalt sellegi hinnalise raamatu tema omanikele.

¹⁰⁰Kaarle Krohn (10. V 1863 – 19. VII 1933); Soome folklorist, Helsingi ülikooli professor a-st 1898 ja Tartu ülikooli audoktor 1933; toimetas pärast Jakob Hurda surma Peterburist Helsingisse tema käsikirjalised materjalid, sh vanavarakogu.

Häärber ise oli lohakile ja kütteta jäetud puumaja. Pildistasin seda ja samast kohast kogu küla (selles on vaid kümnekond maja). Mul oli külas silma peal hoitud nagu salakavalal kurjal koe-ral ja seetõttu ei olnud ma oma fotoaparaati välja võtnud. Mõned mehed siiski märkasid mind just siis, kui olin pildi ära teinud, aga järgmisel hetkel olime meie Ondreikoga juba kihutamas Kortlahti poole.

Ondreiko nimelt oli tulnud mind oma hobusega ära viima. Ma olin hakanud talle nii meeldima, et ta lubas mulle kohe järele tulla, kui leiab põdra jäljed. Tal olid olnud paar nädalat tagasi niisugused jahikaaslased, et kuuest põdrast oli lastud vaid üks. Ülejäänud olid jalga lasknud, sest mehed ei püsinud neil kannul. Põdrad olid pääsenud võõrasse *ujezdasse* 'maakonda, kreisi' ning mehed ei olnud enam järele läinud, sest liha oleks neilt seal niikuinii ära võetud. Ondreiko kinnitas siin veel Vasjkale, et saaks minust kaaslase, kes ei karda, sest on julgenud tulla oma kodumaalt üksi võõra rahva hulka, tulla *djengoineen* 'oma rahadega' Vaugedjärvelegi, tundmatusse külla.

Nastoi-emandki. Teadmamehe hirm. Sünge ennustus

Esmaspäev, 25.2.18. — Hulluks võib minna niisuguses ümbruses, kui ei saa isegi siia päevikusse märkmeid teha. Too pidev suggestioon, too pooleldi kaasa tundev, pooleldi hoiatav suhtumine minusse, kes ma — vahest teadmatuse tõttu — ei tunnista kõigile tuttavaid nähtamatuid jõude. Ainult meie perenaist Nastoid olen arvanud enda poolel olevat, sest temaga olen sageli juttu ajanud ja pidanud teda mõistuse poolestki teistest valgustatumaks.

See mu suuski imetlenud jahimees, noor naabri-Petra — oravate laskja muuseas, aga mitte kõige parem kütt — oli oma põidla ära väänanud. Ta tuli siia ja palus minult nõu. Soovitasin talle külma kompressi, olles näinud, et põidlal polnud suuremat viga kui väike paistetus. Aga ta oli siiski tulnud paremat tohtrit otsima. Keda? Nastoi juba askeldas nurgas, tõi lõnga ning sidus mitu keerdu ümber Petra põidla. Siis luges pominal oma sõnad peale, aeg-ajalt haige põidla peale sülitades.

Oma võiduna mainin, et see Maigjärve vanatark, kes pidi tulema mulle *kilad* (soolesonga) tegema ja selle eest sada rubla saama, oli tõesti — kui mulle ei valetatud — olnud juba tulemas, kuid pöördunud tagasi. Oli viimasel hetkel saanud minu kohta kuulda igasugust koledat, muu hulgas, et ahjust tulles püherdan lumes, ja otsustanud, et küllap olen mina temast vägevam võlur ning hakkam oma suuremate teadmiste ja oskustega talle vastu. Uskugu edasi, seda vähem julgevad kõrvalisemadki mind kimbutama tulla.

Agaga nüüd tabati mu kõige hellemat kohta. Kuigi otsustasin, et ei meenuta kogu seda lugu, tuleb see siiski veidi hinge torkivana ikka meelde. Tulen just tagasi Pozarišša külast, paari versta kauguselt, kus üks saja-aastane *Kostih'*i-nimeline memm on kuulnud laulja ja võlur. Ta uuris mu pereasjade kohta järele ning teatas otsustavalt: Kui lähed koju, ei ole sul enam naist, su lapsed on ematud. Ta ütles nägevat seda vastuvaidlemata selgelt mu mõlemast käest. Suuskadele asunult raputasin ennast kui mingist pahast pääsemiseks, karastades meelt Lemminkäise sõnadega: *En usko unia naisten, enkä vaimojen valoja!*¹⁰¹ Ega tegelikult usugi, aga halvad ended mõjuvad alati ebameeldivalt.

Vasjka uus aare. Sašku südamlikkus

Homme kavatsen minna tagasi Tšaiglasse. Terve kuu olen välja kannatanud seda väikeses onnis elamist pideva lärmi keskel. Saak on olnud rikkalik — muu hulgas palju materjali lauseõpetusliku uurimuse jaoks —, aga vaiksematesse oludesse pääsemine tähendab puhkust närvidele, kuigi lapsed ja nende sealne korralagedus hirmutavad.

Mednika Vasjka oleks küll nõustunud raha võtma — kui üldse midagi oleks küsinud — korteri ja söögi eest, aga ta sai keelata. Ja missuguse veel! Ma pidin andma talle väikese õppetunni kella üleskeeramise ja eriti osutite nihutamise kohta. Ega siis jätme põial ole harjunud painduma väikest rattakest veeretama. — Kas taskusse? Kuidas ta võiks sellise asja endale taskusse panna!

¹⁰¹“Ei usu unesid naiste, ei unesid, ei ka vandeid” (*Kalevala*, lk 102).

Vasjka tõi *stokani*, joogiklaasi, pani selle põhja takku ja laskis salapäraselt tiksuva olevuse keti otsas ettevaatlikult sinna. Seejärel *stokan* maja kõige auväärsemasse kohta, nurgariulile ikoonide kõrvale. Kogu küla oli juba jõudnud rääkida, et nüüd on *Vasjkas-sa* (Vasjkalas, Vasjka talus) *tšasud*!

Veel mõni sõna Mitreja Saškustki, Habukaisest. Ta andis mulle tsaari sajarublalise ja sai sada keerenskit,¹⁰² kuigi ta — ega teisedki — viimastesse ei usu; väljanägemiseltki on nagu mingid postmargid uhkete tsaari rahatähtede kõrval. Aga ikkagi vahetas, sest arvas nii kergendavat mu teekonda tundmatute pahade inimeste keskel. Liigutav!

TAAS TŠAIGLAS

“Käelöömine” suitsuonnis

Tšaiglas kolmapäeval, 27.2.18. — Eile saabusin siia endisesse korterisse, mis kõigest hoolimata on vaikselt töö jaoks sobiv. Eilne õhtu kulus siiski küla peal. Olin *käziiškossa*, jälgimas “käte löömist”, kui üks selle küla tüdruk anti pidulikult Maslagja mehele. Muu kõrval oli eriline see, et talitus toimus suitsuonnis, kus — nagu kinnitati — ei olnud veel kunagi lampi süüdatud. Niisuguseid peeruvalgusega rahuldavaid onne¹⁰³ olevat külas vähemalt kolm. Peo puhul oli üks naabriperenaine toonud sellesse onni lambi, sest hoolimata kahe parrepeeru loitmise ei võinud peigmehe nägu laua ääres hästi eristada — aga naised peavad ju ometi hästi nägema meest, kellele oma küla tüdruk antakse. Peremees, väike pika habemega taat, ei lootnud lambi peale, küll aga seda enam oma peergude peale, mida ta käis iga natukese aja tagant niistamas.

¹⁰² Aleksandr Kerenski valitsuse kasutusele võetud rahatähed; 28. novembril 1918 määras Ajutine Valitsus Eestis kasutatavate eri rahasüsteemide vahetamise järgmiselt: 1 tsaarirubla = 1,50 Saksa marka; 1 duuma rubla = 1,25 Saksa marka; 1 kerenski rubla = 1 Saksa mark; 1 idarubla = 2 Saksa marka. Veidi hiljem lubati kasutada ka Soome marku.

¹⁰³ Eestis põletati rehetõas peergu igapäevase valgusallikana 1860. aastateni; pärast seda hakati kasutama petrooleumi- ja õli-lampe, kohati ka küünlaid.

Mõnigi jõudis nende alt läbi minnes — või kui puutus peaga vastu söestunud peeruotsa — saada endale tahma pähe. Madala onni lagi, parred ja sein ülevalt alla sätendasid helendavast nõest, kui lambi kõrval ka see rahutu, hubisev peeruleek neile oma valgust heitis.

Peigmees ja eelkõige peigmehe vend, “naitja”, olid niisugused kujud, keda ei ole näinud mujal kui Savo põlislaantes. Kogu oma olemuselt oleksid nad sobinud Maiju Lassilale¹⁰⁴ “Pekka Puavaljiteks”.¹⁰⁵

Käzi-išk oli mitmeks osaks jaotatud toiming. Peigmees ja *drušk* ehk *naitai* ‘isamees’ olid juba teist korda siin: kõigepealt olid nad olnud *svathuziil*, kosjakäigul (*svatud* võivad tähendada kohati pruudi ja peigmehe vanemaid), kui *svataiibad*, kihlused sõlmiti. Selleks pidi olema tüdruku isa ja ema (eelkõige isa) ning *v e n d a d e*, parimal juhul ka tüdruku enda nõusolek, ja kui esimese ürituse järel pole asi kindel, kutsutakse kosilased (nendegi nimi oli *svatud*) järgmisel päeval uuesti. Praegusel juhul oli kihlus ehk abielukokkulepe põhimõtteliselt juba lõplikult sõlmitud ja oli tulnud “kätt lööma”. Enne külarahva tulekut, õhtupoolikul, oli peigmeest ja naitjat söödetud ja joodetud ning seejärel algas külaliste silma all tegelik tseremoonia.

1) *Vediibad laudan*. Pruudi ema lohistas laua (*laudan*) kolinal ahjunurka ja peigmees *anastj* (“anastas”) selle, s.o vedas tagasi oma kohale pühasenurka.

2) *Njevestan voikatiibad*, pruuti nututati (esimest korda). Pruut oli istunud ahjuorvas, kus tädi oli teda ette valmistanud. Nüüd kaeti mõrsja pea looriga — rätik heideti üle pea, nii et silmadki olid kaetud — ja kaks nutunaist (*voikatajad*), kes kuulusid itkejate ehk itkude oskajate hulka (*voikjad*, itkejad), võtsid pruudi enda vahele ja hakkasid talutama teda edasi-tagasi mööda onni, ise *v e n e* keeles lauldes. Pruut liikus küürakil nende vahel, loor

¹⁰⁴Maiju Lassila (kodanikuna Algot(h) Tietäväinen (Untola); 28. XI 1868 – 21. V 1918); Soome kirjanik, jutustuse *Tuletikke laenamas* (Tulitikkuja lainaamassa; 1910, eesti k 1957) autor; hukati punaste toetamise pärast Soome kodusõjas.

¹⁰⁵Maiju Lassila jutustuse *Pekka Puavalj* (1912) peategelane.

näo ees, ja vastas laulule vepsakeelse itkuga, mille sõnu tegelikult palju ei eristanud, sest ta samal ajal kõva häälega nuttis. See toiming kestis veerand tundi, seejärel võeti loor silmade eest ära.

3) *Loitšiibad jumalale*. Ikooni ees süüdati küünal ja asjaosalised — peigmees, naitja, pruudi isa ja pruut — kummardasid kolm korda *loiten* maani, s.o tehes ristimärki ja võimalik, et palvetades.

4) *Käzi-išk*. Pruut kaeti jälle looriga ja hakati uuesti liikuma eelkirjeldatud kombel itkedes. Selle vältel võtsid naitja ja pruudi isa laua ääres vastakuti kohad sisse (naitja seina pool). Kummalgi oli paremas käes villane kinnas. Üle laua löödi kätt, kinnas käes, kummarduti üle laua ja suudeldi (“tervitati”) kolm korda, ikka käest kinni hoides. Kätest lahti lastes tõmbas naitja kinda isa käest endale. See oli vaid sümboolne temp, sest ta andis kinda tagasi.

5) *Träsiibad abun*. Pruuti oli kogu aeg talutatud mööda onni. Ta toodi nüüd naitja ja peigmehe ette, kellele lauldi — enne naitjale, seejärel peigmehele. Mõlemad andsid *abun*, “abi”: pistsid raha pruudile pihku. Ja siis jälle mööda onni itkema. Kuulub nähtavasti asja juurde, et teisteltki, ennekoike lähedastelt, “trässitään apua” ‘küsitakse abi’.

6) *Lahjad andoibad*. Pruudi ema tõi peigmehele ja naitjale kaelarätiku ja käteräti, mis mõlemad seoti neile kaela. Selle hea eest pidi raha andma (või olidki “kingitused” tasu pruudile juba antud “abi” eest?).

7) *Kaglha voik*. Pruut lasti üksinda omastele hüvastijätuitku itkema. Ta haaras kõigepealt isal kaelast ja *tatalenze kaglha voik*, itkes isale lauldes. Seejärel tegi ta sedasama *mamalenze* (oma emale), *sizarelenze* ja *tädilenze*, kõik vaid vepsa keeles. Ema, õde ja tädi laulsid vastu, niisamuti vepsa keeles (itku sõnadest ei saanud jälle suurt aru). Isa seevastu ei lausunud sõnagi, pühkis vaid silmi ja läks kui häbenedes peergu niistama.

8) *Yksnänze voik*. Pruut läks nüüd ilma saatjateta, looritatuna ja küürakil, kõndima mööda taret, ja laulis oma itku üksi, hüvastijätuitku kodule ja armsale kodukohale, kust tuli lahkuda. Sellele itkule ei vastanud keegi.

9) *Tšajun jond*. Suhisev samovar kanti lauale ja järgnes lahkumistee joomine. Pruudile *tšaju* ei maitsenud, ta istus nutusena

lauas. Peigmees ja naitja lohutasid: Ära nuts, Maslagjas on head inimesed.

10) *Njevest pravadii ženihun*. Tuli lahkumise aeg. Naitja ja peigmees hakkasid koju sõitma ja pruut saatis (*pravadii*) peigmehe ree peale; astus veel ree jalastele (*tartui jaugaziile*), sõitis hetke kaasa, ja kui kiiresti oli vahetatud hüvastijätusuudlus, tuli tagasi tarre, kust külalisrahvas oli juba õue valgunud toda lahkumisetendust vaatama.

Külalised olid asjakohase hardusega jälginud kogu toimingut, aga seda häiris kõvasti too kummaline komme, mida olin tähele pannud juba Kortlahti pulmades: anti sõrmenipse vastu üksteise pead, et parmud suvel ei hammustaks. Selle oleks veel võinud välja kannatada, aga väikestel poistel olid niitide (või kummipaelte) külge kinnitatud nõõbid või kuulikesed. See tekitas tüli ja valjuhääelseid proteste. Keegi ähvardas kihutada poisid *rindhiiz polole* 'põllu peale'.

Kuuldusi Soomest

Suure maailma sündmustest on kuulda imeasju, et *njemts* (sakslane) on juba *Peteris* (Peterburis).¹⁰⁶ Vastavalt sellele peetakse mindki närviliselt silmas. Ma ise sain lugeda venekeelsest lehest, et "rahu on tehtud, kuigi pole veel alla kirjutatud". Meie Paroi-perenaine, kirjaoskaja, rääkis innustunult, et Tihvinis "heisatakse lippe", mis pidi tähendama sedasama, kui et seal pühitsetakse rahutulekut. Soome kohta ei olnud venekeelses lehes palju, ometi sedavõrd, et Helsingis olevat võimu oma kätte võtnud Manner,¹⁰⁷ loomulikult venelaste abiga. Ka Peloila papp, kellega Kortlahtist

¹⁰⁶Petrogradi Saksa armee ei jõudnud, kuid selle reaalse ohu tõttu kirjutas enamlaste valitsus 3. märtsil 1918 alla rahulepingule; lepingus kinnitati küll sakslaste õigust jääda Eesti saartele, ent nad ei lahkunud kuni novembri lõpuni ka oma idapoolseimatelt positsioonidelt teisel pool Narvat.

¹⁰⁷Kullervo Manner (12. X 1880 – 15. I 1939); Soome ajakirjanik ja poliitik; Eduskunna liige alates 1910. aastast (esimees 1917), punaste juhte; põgenes 1918. aastal Venemaale, kus kuulus Soome Kommunist-

tulles käisin juttu ajamas, teadis Soomes olevat olnud juba avalikke kokkupõrkeid.

Nüüd saab sündmuste kohta vaid juhuslikke teateid. Paistab nimelt, et post ei käi, sest selle kandi mehed ei taha palgata posti-vedajat. Soldatid on ju kodus ja kirju järelikult enam ei tule ega lähe. “Gasetat” tuleb niikuinii üldse mõni üksik kogu külasse, peale selle, mis Arskahtist juhuslikult tuuakse.

Pappki “vepslane”

Tolle Peloila papi kohta jäi veel ütle mata, et tema, venelane, tahab nüüd olla v e p s l a n e (“Me kõik oleme siin *tšuharid*,” kinnitas ta). Ta on nakatunud usust, et vepslased saavad ise otsustada juba sellegi, kas nad tahavad kuuluda kokku Venemaaga või ei. Papp omalt poolt tahaks, et Vepsa ala liidetaks Soomega. Seega arskahtilaste tarkus. Ilmselt on tal oma huvid mängus, sest märgid näitavad, et bolševistlikul Venemaal ei hakata pappe sallima.

Pulmakombeid laulatuse järel

1.3.18. — Tulen jälle pulmapeolt, sedakorda vaatamast, kuidas ühes Tšaigla kodus — jõukam kahe tarega talu — laulatuselt tulnud noorpaari vastu võeti. Peigmehe ema oli võtnud lävel koha sisse, et loitsida äsjalaulatatuile õnne. Tal oli seljas pahupidi keerratud kasukas — niisugust kasutatavat üldiselt õnnistustoimingutes — ja käes sõel, kus oli pirukaid ja pühapilt ning selle peal põles küünal. Teises käes oli teri täis tohutorbik. Trepil pealt tarre tõmmati laiali pikk kitsas linane vaip, mille alune enne hoolega puhtaks pühiti, et ka vaiba alla ei jääks mingit konkreetset pahasoojija nõidust. Kui pulmarahvas hakkas mööda vaipa tulema, heitis eit tulijatele kogu aeg oma torbikust teri vastu. Vaip rulliti kokku sedamööda, kuidas viimane saabu ja seda mööda tarre sisse tuli.

liku Partei asutajate hulka (1918), partei esimees 1920–1930 ja peasekretär 1930–1934; vangistati 1935.

Pulmarahvas läks varsti teise tarre, kus pruut *sädätettiin* ehk riidesse pandi, tegelikult küll vahetati pruudiriided naise (*morzjmen*) rõivaste vastu (“säätö”, algselt vahest ülikond, sellest soome *sääty* ‘seisus’). Sealt tuldi õhtusöögilauda, kus noortele oli pandud padi istumiseks, küllap samal põhjusel kui äsjane vaip põrandale. Naitja lõi patja piitsaga, ajas sealt minema selles võimalikult varitseva kahjuliku vaimu.

Tulin tulema, nägemata, kuidas noored magama viiakse. . .

(Hiljem õhtul.) Pärast olin siiski ka ise kohal, sest Ortja mainis, et riitusi on veel järel. Pulmalised olid söönud ja lõpuks “soolati supp” samal kombel kui Kortlahti pulmas enne laulatusele minekut. Siin pandi keedupoti peale teine pott kaaneks ja selle peale lusikad (need olid kõik puust). Kogu see kupatus pidi viidama *pätšinkotškhu*, ahjuorva, kuigi perenaine võis selle ka enda kätte jätta. Ilmselt on see soolane toit algselt siiski mõeldud surnutele, sest lusikadki olid kaasas.

Räägin siia vahele, kuidas Sašku sõnade järgi Kortlahti pulmade laulatuselt tulemise järel talitavat. Valmis on keedetud *võine puder*. Naitja jagab seda ühe lusikaga mitte ainult pulmarongis olnuile, vaid kõigile tares viibijatele, ja viskab seejärel kausi — mis puruneb — koos pudrujääkidega ahju peale, mis on *pätširahkoin*, ahjuhaldja elupaik. Sašku ütles küll, et niimoodi *goniba pätširahkoin*, aetakse haldjas minema, kuid ilmselt on algne mõte siiski olnud ohver haldjale, tegelikult aga kadunukestele. Poisid koguvat kodus katkisi savinõusid ja viskavat need rituaali täienduseks ahju peale — ja kartuleid järele.

Kui söömine oli lõppenud, viis naitja noorpaari ahjusuunurka, mehe isa ja ema juurde “ööbimiskohta paluma”. Noored kumardusid vanemate ees maani ja esitasid pidulikult oma palve, millega niisama pidulikult nõustuti. Seejärel viidi noored teise tarre magama. Nende minekutee pühiti ees puhtaks, kõige hoolikamalt künnise ümbrus. Naitja nähvas kõigepealt piitsaga tühja voodit (*hos’kaiš kunutau*), muidugi samal eesmärgil kui äsja istumispatja. Kui noored olid kogu rahva nähes voodile heitnud (küll riitega), küsis naitja mehelt: Kellega magad? — *Sijan* ‘madratsiga’, tuli vastuseks. Naitja äigas talle piitsaga ja kordas küsimust. —

Morsjmen (naisega), tuli vastuseks. Seegi ei rahuldanud küsijat. Ta rapsas teist korda piitsaga ja sai soovitud vastuse: *Marjaga*. Naine vastas küsimusele kohe oodatud viisil, ütles oma mehe nime ja pääses piitsast.

Surnu “mälestaja”. Pildistamine

Kuna õnnistamiskommetega seoses oli just sõelast juttu, siis tuli meelde juhtum, mille panen paberile. Sõelaga kantakse majast majja toitu ka lahkunu mälestamiseks määratud aja möödumisel pärast surma. Meiegi tarre tuli ühel päeval selline mälestaja, keskealine naine, kellelt kuulsin, et ta väike laps oli mõni nädal tagasi ära võetud. Tal oli sõelas *kutjaks*¹⁰⁸ nimetatavat mälestustoitu, savipotis hautatud teri, kuhu vee hulka pannakse suhkrut magusaks (olevat muuhulgas ka venelaste mälestustoit — nii nagu kogu sõnagi on vene keelest pärit); lisaks leiba, pirukaid ja veel muudki. Eit tuli sõelaga igäühe juurde ja palus: *Mušta, mušta!* ‘Mälesta, mälesta!’ Kõik võtsid toitu vaid kübekese, sest muidu poleks seda kogu külale jätkunud. Leinav ema tuli ka minu juurde ja pisarad tulvasid taas ta silmist: *Mušta, mušta!* Minagi “mälestin”, koguni väga hardalt, sest ka oma lapsed ja neid varitsevad ohud tulid meelde. Kui mina tundsin sellisel puhul isana muretorget, mis siis veel emast rääkida.

Läksin oma pildistamismasinaga välja, ja kui mälestaja väljus teisest tarest, klõpsutasin tema nägemata pildi.

Kui palju siit oleks saanud ja saaks suurepäraseid fotosid, kui oskaksin kasutada pimedas magneesiumivalgust ja kui üldse oleksin selles tegevuses osavam. Fotoaparaat on Rahvusmuuseumist laenatud, Sireliuse¹⁰⁹ antud, ning mul ei ole muid kutseoskusi kui tema õpetused. Kardan, et seegi pilt, mille ükskord tegin

¹⁰⁸Kutjaa on suhkruga või meega keedetud rosinatega (riisi)tangutoit (õigeusuliste tavandiroog matustel või surnute mälestamiseks); Ukrainas ka jõulutoit.

¹⁰⁹Uuno Taavi Sirelius (5. V 1872 – 24. VIII 1929); soomlaste jt soome-ugri rahvaste ainelise kultuuri uurija; Soome rahvusmuuseumi intendant (1917).

Kortlahtis Jaska suures tares, ebaõnnestus: paarkümmend naist värtnat keerutamas, kõrval nende pika sabaga (*alias* “persega”) koonlalauad.

Meeste mõtteid toimuva kohta

4.3.18. — Ortja on pandud külavanemaks ja parasjagu on küla-mehed pidamas siin koosolekut seoses leivapuudusega. Kui suu-daks nood kõned kiirkirjaski üles märkida — aga kes sellestki aru saaks, sest kõik räägivad korraga, üks kõvemini kui teine. Suuri küsimusi arutatakse põhjalikult, otsitakse viletsa olukorra põhjust. Jõutakse mingisugusele üksmeelele selles, et kõige hal-va põhjuseks on p u n a k a r t. Keegi oli oma silmaga näinud, kuidas punakaartlased on võtnud rongis reisijatelt jahu ära. Ja just punakaartlased olid need, kes saatsid tsaari Siberisse,¹¹⁰ leiva-maale. Nüüd ei lase tsaar kättemaksuks sealt vilja tulema, ja loo-mulikult saab ta ise ikka elada külluses. Kui ta oligi karistuse ära teeninud, *tarbiž ounuiž nälgäs pidahtada*, oleks tarvitsenud pida-da teda natuke näljas, seega jätta vaid siia lähemale, kus puudust tuntakse.

Keegi viskab sekka küsimuse, et kust see punakaart siis pärit on. Jõutakse järeldusele: *buržuišpäi* ehk kodanlaste hulgast. Seda moesõna ei mõisteta muidu kui vaid üldises tähenduses, mis on sama kui sõja ja kõige paha põhjustaja. Rikkad on eraldi, need on *bohatsud*; pahad küll nemadki, nagu ka suured *kuptsad* ja *bairid*, kelle varandust nüüd võib võtta, kes suudab.

Oi neid seisukohti, mida saab kuulda kõige haritumateltki! Toongi Fedja Vasjka mõtted, kes viimaste teadete järgi on edu-tatud Arskahti *pravlenja* kirjutajaks (*pisariks*) või mingisuguseks muuks ülemuseks (*natšalnikaks*). See on sama mees, kelle küü-dis läksin enne jõulu Jehimovasse, soome põikpäisust ja äkilisust esindav tüüp, kes kiitles osavõtuga “kahest revolutsioonist”, olles

¹¹⁰Keiser Nikolai II koos perega vangistati 7. märtsil 1917, Siberis-se (Tobolskisse) saadeti nad viis kuud hiljem 14. augustil 1917; kogu keisriperekond hukati 17. juulil 1918.

Krõlenko¹¹¹ enese kõrval osa võtnud viimasest madinast. Noh, Fedja Vasjkaga koos ree peal olles tuli muu kõrval juttu sellest, et Soome marga väärtus oli tsaari ajal 36 kopikat, aga nüüd on mark rublaga võrdne. — Vot, innustus Vasjka, kui õiglaselt bolševikud teevad. Tsaar hoidis teie marga madalal, aga nüüd tuli võrdsus.

Leivasõda Tšaiglas

Teisipäeval, 5.3.18. — Suured *buntud* on külas, hullumeelne möll. Need said tõuke üleeilsest kisakoosolekust, millest rääkisin. Seal oli mehi Tšaigla külarühma viiest külast. Oldi seisukohal, et üleliigset vilja on lähemalgi kui tsaari selja taga seal Siberis, ja mindi meestega aitu kontrollima. Täiesti õige, Koskis leiti ühelt mehelt vilja märgatavalt üle oma vajaduse, ja ta andis selle leivatutele mõistliku hinnaga ära; mispärast ei olekski andnud, kes ei annaks, kui teine hädas on? Edust julgust saanud mehed otsustasid oma uurimisala laiendada, aga keegi viitas — kui see ei olnud Ortja ise —, et vahest on mindud kalale merest kaugemale. On ju oma külas *mel'nits*, veski, ja selle ees äsja nähtud liikumas suurt viljakoormat. No kelle veski? Kelle muu kui Kostja, Ortja isa — kui sellest varem ei ole juttu olnud. Ega Kostjal möldrina tegelikult palju tööd olnud, sest igas talus oli ka oma käsikivi ja uhmer.

Too veski vääriks omaette lugu, kui sellest oleks nüüd aega rääkida. Vähemalt üks kord mainiti, et *turžas* oli sellesama veski seisma pannud, külmetades veskioja kinni ja tõstes vee üle kallaste. Veski öeldi *survovat*, mille all mõeldi jahvatamist, ning küll see ikka veel jahvataski; selle kõige tähelepanuväärsem osa oli järele puunui, mis tõusis vee jõul üles ja kukkus siis mütsuga alla, ikka samas taktis ööl ja päeval, üles ja alla, kuni oli *hobinud*

¹¹¹Nikolai Krõlenko (14. V 1895 – 29. VII 1938); lipnik ja revolutsionäär, Nõukogude riigitegelane; 1917. aasta novembrist kuni 1918. aasta märtsini Venemaa sõjajõudude ülemjuhataja ja rahvakomissar, hiljem kõrgema sõjatribunali esimees ja prokurör, kohtu rahvakomissar; vastustas relvade ja muu varustuse andmist kujunevatele eesti väeosadele, andis täitmata jäänud käsu Tallinna õhkimiseks (1918). Vangistati 1938. aasta jaanuaris ja hukati.

ehk tagunud kaerad koos kestadega jahuks ehk pahmaks, nii nagu uhmris. Sellesse Kostja veskisse pidi siis pääsema ja pääsetigi.

Mind viidi sündmustega kurssi Kostja tares, kuhu sisenedes nägin Oudotjat nutmas ja Kostjat apaatselt pingil istumas. Oli võetud vägisi võtmed ja nüüd olid nad veskis. Mina veskisse, fotoaparaat kaenlas.

Jõudsingi kõige suurema sagimise sisse. Regi oli laotud kotte täis ja mehed valmistusid rõõmsana koormat nõost üles külarinnakule tarima — kes vedades, kes lükates. — Hei, Lauriinje, leiba on, tule *tungmha!* Mis mul muud üle jäi kui “tunkemaan”, tagant tõukama — sebildes kui õige asjaline koos teistega. Kui oli jõutud mäest üles, panin ette *znimiväni*, et teeksin pildi sellest mälestusväärsest sündmusest. See mõte meeldis kõigile, nagu pildi peale pääsemine alati. Aga kui olin klõpsu ära teinud, lipsas aparadi peale koputades suust väga sobimatu teravmeelsus: Siin te nüüd olete mul kõik, *razbainikad!* Vanameeste näod venisid äkki tõsiseks, ja kuigi pöörasin asja ise kohe naljaks, hakkasin kartma oma lõõpimise tagajärgi. Alles siis, kui jätkasin naerdes, et mina ju olen olnud ettevõtmises osaline, nagu kõik on näinud, muutus tuju tagasi endiseks. Läksid ja vedasid mäe peale veel teisegi koorma. Kotid pandi Ortja aita. Miška Semoi Omozma külast saadeti Jehimi hea hobusega Arskahtisse ametiisikutele ette kandma ja juhtnööre saama. Seal oli kästud jahu (või oli see veel jahvatamata rukis) lihtsalt abivajajate vahel ära jagada.

Aga enne kui Semoi õhtul selle sõnumiga tagasi jõudis, oli talle osaks saanud hirmus ehmatus. Vilja omanikud, Šorpinskaja Mihail ja Sarhiine Ilja, olid saanud röövimisest teada, varitsesid Semoid siinpool Sare küla ja hakkasid *ambusketa pistol'etaspäi*, tulistama püstolist, nagu Semoi ise hiljem fonograafi tunnistas. Semoi jättis oma hobuse ja ree sinnapaika, kargas metsa ja sumpas seal paksus lumes nii kaua, kuni sai pöörduda ringiga tagasi teele ja tuua Tšaiglas ootavale meestejõugule jalgsi teate olukorra kohta. Ta oli näidanud *kadjojaan* (oma aluspükse) tunnistuseks, et oli tõesti olnud tõsine lugu. Fonograafi kinnitas ta tulistamisjuhtumit dramaatiliselt kirjeldades: *Panin kadjoihe täyden, da lumhe!* ‘Tegin püksid täis — ja lumme!’

Nüüd olid mehed nõutud. Jehim vaeseke, vaene *mužik*, nuttis taga oma hobust ja veel rohkem tema eit, kes oma nutukohaks valis meeste nõupidamistare. Hobuse saatus tegi meele nii härdaks, et mõned hakkasid soovitama rukkid tagasi anda, et saadaks hobune kätte. Ortja toel jõuti pikkade kõnede järel otsusele, et saadetakse kaks meest kiiresti Arskahtisse “miillitsa” abi paluma. Aga keegi ei julgenud minna, veel vähem anda oma hobust; ei Ortjagi, kuigi küsis ja sai minu *stjukaise* (revolvri eufemistlik nimetus) minejatele relvaks. Lõpuks tegi Jehim oma hobuse päästmiseks südame kõvaks ja sai ühe teise mehe koos hobusega endale kaaslaseks.

Õhtu hakul tulid nad siiski tühjade kätega tagasi. Nimelt oli vastu sõitnud üks oma küla mees, kes oli nimetanud neid röövliteks ja teatanud, et Sare küla mehed ehk *sarhiised* pidavat parasjagu koosolekut ning kavatsevat vähemalt oma küla Ilja rukkid tagasi võtta; ning ega Šorpinskaja Mihail-*bohottagi* käed rüpes istu. Oli seega kõige parem tagasi pöörata.

Nüüd oli hea nõu kallis. Nõuandjaist polnud mitte põrmugi puudust. Siin Ortja tares oli varsti uut rahvast endisele lisaks, nende hulgas ka eitesid. Jehima eit nuttis ikka edasi, pidades hobust igavesti kaotatuks. Jehimil oli veel natuke lootust hobuse suhtes, aga “huikeaa” (oma häbi) — kui on saanud nagu pearöövli maine — ütles ta mitte kanda suutvat. Erakond, kes nõudis vilja tagasi andmist, sai üha rohkem toetust. Teine partei oleks tahtnud, et rukis jaotataks kiireimas korras külainimeste vahel ära, tulgu siis võtma, kust leiavad. Kolmas rühm oli kindlalt seisukohal, et mindaks homme kõigi meestega Sare külla ja võetaks hobune vägisi tagasi; see olgu esimene abinõu. Kui tõsteti küsimus, kes kõik oleksid minemas, ei olnud ühtegi minejat. Sinna siit veel *toraidamha*, kaklema! Mõned olid otse kahjurõõmsad: Kas me ei hoiatanud, et ei pea minema võõrast vilja võtma, sellega see nüüd lõppes. Veel süüdistati saadikuid, miks nad üritasid minna Arskahtisse tolle ohtliku Sare küla kaudu, kui ringiga oleks olnud ohutum. Turakad.

Küsit ka minu seisukohta, sest olin Semoi ja teiste heade tuttavate seltsi istuma jäänud. Andsin nõu, et pole mõtet karta saarelast, vaid peaks kõigest hoolimata saama ühenduse *pravlenja*

“ametimeestega”. Oli pime ning pimeduse katte all usaldas üks julge soldat sõita toda ringiga teed mööda, kui oli saanud teise niisama julge endale kaaslaseks. “*Sbohom, jumal olgu teiega!*” sooviti neile järele. Tares olijad ei läinud veel laiali. Nii-öelda väljaspool protokollki arutati üht ja teist ja poriseti: Ongi nii, nagu ennustati, et tuleb veel *buntud* ‘möllusid’ ka külas. . .

Kuulsin veel läbi une jutukära ja karjumist seina taga. Kui täna hommikul läksin Kostja tarre, oli seal üpris vähe inimesi, kuid nende hulgas igatsetud *natšaljniki* Arskahtist. Ta ei olnud keegi muu kui too vana tuttav Fedja Vasjka, kes oma õiglusearmastuses oli rõõmustanud Soome raha kursi üle. Kui tema kohaletooja andis mulle mu revolvri, vanaaegse trumliga harulduse, tagasi, näitas Vasjka omalt poolt enda oma, musta brauningut: Sellisega seda korda hoitakse. Ta mõistis rukkid abivajajate vahel jagamisele ja lohutas Jehimi eite: *Ton hebon, ton i regen*. ‘Toon hobuse, toon ka ree [tagasi].’

Ortja kaitseb aabitsategijat. Tšaiglast minema

(Hiljem.) Sellel järelkoosolekul möödunud ööl olid minu suhtes vähem heatahtlikud lähikonna inimesed tõstatanud karmi küsimuse, miks mind, võõrast inimest, külas toidetakse. Ortja oli minu kaitseks mehiselt sõna võtnud, isegi liigutavalt kaunilt. Ta oli kõigepealt öelnud: Seda meest te kõik kord veel tänate, ta teeb vepslastele *azbuga* (aabitsa). Ei tea, kuidas ta oli tulnud mõttele minu tööd just niimoodi käsitada, või tahtis ehk ainult öelda midagi mõjuvat. — *Azbugan*, hästi, aga kui meil endilgi ei ole leiba, oli vastu nurisetud ja nõutud ikkagi minu minemasaatmist. Siis oli Ortja küsinud, kas ka tema, Ortja, saab oma jahunaela. — Miks ei saaks? *Kanjetsno* (muidugi). — No hästi, mina olen rahul p o o l e *funttaga*, teise poole annan sellele mehele.

Suur tänu Ortjale, kuid ma loobun küll sellest poolestki naelast, sest Tšaiglas ei ole enam peaaegu midagi teha. Tuleb üritada jõuda Šidjärvele ja sealt Korvoilasse, päris keskvepsa keelealale. Kui mitte muud, siis katsun sealt saada endaga kaasa keelejuhist eidekese ja proovin koos temaga jõuda sõbralikku Kortlahtisse

või ehk rongiga koju. Mu sisemine rahutuski kasvab, sest ma ei tea midagi oma perest ja kogu kodumaa on tormi haardes.

Marfa ja Gauroi ehk tükk kahe inimese teekonda

Panen siia kirja ka mõne meenutuse Marfast, keelejuhist ja muinasjutuvestjast, keda esimesest hetkest pidasin tõeliseks kaunis-hingeks. Missugusel armsal *Kalevala* kombel hakkas ta rääkima fonograafi oma elust: “Nüüd varsti see talv läheb. Tuleb kevad, avanevad kõik toredad tööd (*radoižed*), jooksul voolavad ojad (*joksehtavad joksjad joguded*), väga kaugelt tõusevad õhku libedad lendavad linnukesed (*lendjad libedad linduižed*).” Aga Marfal tuleb minna tööle üksinda, kuigi tal on *hardjad ani kaidad, käded ani hoikad* ‘õlad on väga kitsad, käed on väga peenikesed’. Kui ta tuleb hilja surmväsinuna koju, on lapsed (*lapsuded*) kes naabrite juures, kes kuhugi magama jäänud. . . Marfa jutustas luuleliselt ka legende Vabastajast ehk *Suursynnystä*¹¹² ‘suurest patust’, ja kauneid muinasjutte oleks tal olnud lõputult.

Aga ega ta nii üksi olnud, kui kirjeldas. Mees oli küll sõjas ega olnud temast aastaid midagi kuulda, aga Marfa oli võtnud oma tarre *Gauroi*, vana vaikse mehenässaka, keda kord juba mainisin. Koos oli tehtud väikese talu töid juba kolm aastat ja selle kõrval ka kolm last, nii nagu varem jutuks olnud Arskahti Marjagi oli teinud seitse, kasvatades peamise tööna enne tehtuid. Marfal on neid õigelt meheltni elus kolm tükki, kuid ta on alles 32-aastane.

Gauroi istus eile kõssi vajunult ja mornina palgivirnal, seljakott kõrval. Ütles *uidivansa*, minevat pakku. Miks? *Daa*, Marfa mees olevat juba Peterburis, koju tulemas.

Ent Marfa? See toimetas tares üsnagi murelult. Tulgu vaid koju. Küll ta saab isegi aru, et mismoodi siin muidu talutöödega oleks toime tulnud.

¹¹²Suur patt — Soome rahvapärimeses peeti suureks patuks lihavõtetepaastu aegsete keeldude rikkumist (mh punast värvi riiete kasutamine ja tantsimine; aisakellad ja muud ehted hobustel).

ŠIDJÄRVEL

Naerikoopasse?

Šidjärvel 8.3.18. — Täna jõudsin siia suurde külla, mille keelelistest omapärast olen seal olnutelt juba varem veidi kuulnud. Ortja tõi hobusega mu asjad ja minu koos suuskadega. Vastuvõtt oli üsna ebameeldiv ega ole olukord veel praegugi kiita. Sõitsime *Miška* tallu, kuhu mind — Ortja vahendusel — oli eelneval kokkuleppel lubatud võtta elama, aga peremees oli metsas ja perenaine külas *besedal*. Perenaise leidsime varsti üles, aga ta ei lubanud võtta tarre isegi mu asju, enne kui *Miška* on koju tulnud. Rahvast kogunes meie ümber. Kõik olid alguses umbusklikud, aga muutusid pikkamööda sõbralikuks. Mõtlesin, et küllap ma siin hakkama saan, ja saatsin Ortja minema. Siis tuiskas noorte meeste saatel tuppa üks vanamees ja kuulutas ilma pikema sissejuhatuse-ta, et mind “seotakse” ja pannakse *nagriškopha* ‘naerikoopasse’ kinni. Oli mul alles puiklemist, enne kui kohtuotsus tühistati või vähemalt selle täideviimine edasi lükati. Ja nüüdki, kui olen juba pääsenud *Miška* tarre ning hilisõhtul neid ridu kirja panen, on mu ümber ikka kahtlane kära.

Vahepeal rahulikum

Šidjärvel 9.3.18. — *Slava bohu*, öö on magatud ja töörahu paistab siin siiski olevat tagatud. Küla tähelepanu tõmbas endale õnnistatud fonograaf, kuhu tüdrukud laulsid ja “itkesid” ning millele sai osaks üksmeelne imetus, mis kõige rohkem avaldus naerupahvakutes. Sel põhjusel olen ma muutunud vastuvõetavaks külaliseks. Äsjased kisakõrid kõnetavad mind nüüd heatahtlikult ja räägivad *sarnoja* ‘lugusid’ torusse, nautides nende nilbusi. Kuri vanamees pole siiski siia ilmunud, kui vaid ei hauks uusi plaane ega otsiks kambamehi.

Ei tea, mis on võinud karastada mu meele selliseks, et ei oska karta. Vahest tuleb see teadmisest, et kodumaalgi on rahu mehed surmaohus. Eile, kui Ortja oli veel siin, märkasin ähvardavat meeoleolu, aga käskisin rahulikult tal siiski üksinda koju ta-

gasi pöörduda. Miška-taadile teatasin naljaga pooleks, et kui ta on mulle juba korteri lubanud, siis ei saada mind külast minema veeretadeski. Äärmise vägivalla ähvardusel oli mul mõte haarata oma relva järele, hüpata suuskadele ja suusatada kompassi abil läbi metsade Tšaiglasse. Sellist hädaabinõu pole vahest ometi tarvis kasutada.

Surmamõistetuna. Vsorovnoo!

Tšaiglas 10.3.18. — Ei olnud Šidjärvel enam aega kirjutada ja nüüd olen ikkagi siin tagasi. Ju olen kogemuste poolest endisest rikkam.

Tööd oli seal olemiseks kindlasti kõvasti. Kahe ööpäeva jooksul käisin läbi murde iseärasused ja kirjutasin üles rühma keelenäiteid. Aga see loidus, mis kontides tunda annab, tuleb vahest rohkem närvipingest kui tööst. Seal suure tee ääres tuleb taluda — kui vepslaste kahtlustest õnnestub jagu saada — veel venelastest möödujate ülekuulamisi, ja need on jõhkrad.

Tuli Miškagi tarre üks kaupmees, kes kiitles olevat käinud läbi Prantsus- ja Inglismaad (soldatina vist, kui üldse oli käinud) ja teadvat kõiki asju paremini kui teised, vähemalt paremini kui mina — võrdles ta meid sissejuhatuseks ja oma autoriteedi tõstmiseks ees oleva kohtupidamise tarvis. Tal oli kaaslanegi, niisamuti umbvenelane ja sõdurivormis. Sellegi silmad põlesid nagu hiire kallale kargaval kassil, kuigi ülemus oli too esimene.

Süüdistus tuli ilma uurimata: *njemts*, sakslane, seega sama kui tapetav vaenlane. Näitasin oma passi ja toda mõjusat soovitust. Mu kohtunik muigas irooniliselt. Küll neid selliseid osatakse teha Saksamaalgi. Igal juhul olevat mu pass vananenud, võimult kukutatud isandate antud, vot — ta näitas enda oma — sellised on praegused passid. Edasi pinnis ta, mida ma olen õieti siin nendes külates tegemas. Kui ütlesin, et kirjutan üles vepsa keele sõnu ja muinasjutte, pöördus ta alustuseks pilklikult naeru kõkutas juuresolijate poole, öeldes olevat paljastanud mu kõige suurema vale. Seejärel hüppas, rusikas püsti, minu ette: Kuidas sa said

kirjutada vepsa keeles, kui v e p s a k e e l e s e i o l e k i r -
j a? — *po tšuharski pisanja njet!*

Mul ei olnud seal võimalust seletada või näidata, kuidas too võimatu on siiski võimalik, sest inimesed tares hakkasid liikuma. — Seda on ju siin kogu aeg öeldud, et ega see õiget asja ei aja, hakkasid vepslasedki urisema ja venelaste ässitatuna hakkas üks kobama puuhalu järele, et mulle virutada. — Tõmbame selle *bumagad* puruks ja lööme *truba* katki ning talle endale haluga pähe, andis teine kõrvalt nõu. Taganesin nurka ja parem käsi pigistas püksitaskus revolvrípära. Kas ma võisin olla liiga vihase või tulistamisvalmis näoga seal hääletuna seistes — enne seda olin vaid rahulikult ennast kaitsnud —, aga äkki lõi venelane käega: *Vsorovnoo* ‘ükskõik’, lastagu tal olla, me oleme ju niikuinii sakslastele maha müüdnud, mis kasu meil enam ühe tapmisest. (Samasuguse passusega lõppes muide kord ühe teisegi venelase kiusukõne siin Tšaiglas.) Sama seisukoha poole kaldus kogu juuresolijate jõuk, vaikselt istunud Miška-peremees esimesena. *Laske olob, laske käulob* (olgu, kõndigu).

Ma ei oleks võinud ette kujutadaagi, et tolle venelase tuju kõigub nii äkki seinast seina. Ta istus varsti kui kõige parem sõber mu kõrval, laotas oma puidi-padi laiali ja sobitas minuga kellakau-pa. Ega hoolinud ta kuulata isegi mu seletust vepsa keeles kirjutamise saladuse kohta: *Vsorovnoo*! Vanamehed hakkasid minult kui igal juhul asjatundjalt küsima Saksamaa olude kohta. Eriti oleks tahetud teada, kas on tõsi, et *njemtsad buntuibad itšenzoi ruse-jas*, siis et sakslased mässavad oma riigis,¹¹³ “oma Venemaal”. — Selline kumu oli jõudnud, möönsin, ka minu kõrvu. — *Njunan buntuibad* ‘sittagi nad mässavad’, kahtles ropult üks äsjastest tülinorijatest.

¹¹³Veel ei mässanud: Saksa sõjalaevastiku madruste mäss Kielis algas 3. novembril 1918, 9. novembril loobus keiser Wilhelm II troonist ja astus tagasi riigikantsler, Saksamaa kuulutati vabariigiks; 11. novembril jõustunud rahuleping lõpetas Esimese maailmasõja.

Ähvardus ähvarduse vastu

Kui võõrad ära olid läinud, arvasin, et minu asjad peaksid olema Šidjärve külas nüüd päevakorrast maas, ja asusin oma keelejuhi-ga tööd jätkama. Aga saabus, marssis tuppä see eilne kange vanamees — küla rikkamaid peremehi, nagu olin kuulnud. Ütles, et homme laseb ta kutsuda kokku *skopu* ja see *skop* (külakoos-olek) hakkab mu üle kohut mõistma. Läksin vanamehe kõrvale ja vaatasin teda uurivalt. — Kuidas see õieti on, pärisin, kui mitte keegi teine külas mind ei karda, ainult sina. Sa võidki olla selle küla *buržui*, ja meil oleks põhjust järele vaadata, kui palju sina vilja peidus hoiad.

Panin tähele, et olin kogemata tabanud hella kohta. Taat hakkas natuke hädiselt kinnitama, et õigupoolest ei ole tal vilja endagi tarbeks, ja pööras jutu kärmelt teistele asjadele. Siis just nagu peaasja juurde tagasi tulles poetas: Minu pärast ole siin kas või kümme aastat, ma tegin vaid nalja. Taadid hakkasid rahulikult arutama päevasündmuse ja suurpoliitika küsimusi ning nende mõttejooks oli sama algeline kui Tšaigla vanameestelgi. Ei jõua neid geniaalsuse sähvatusi kõiki paberile panna ega üksinda olles nende üle piisavalt naerdagi.

Tee tõuseb püsti

Üks kuulnud uudis puudutas lähedalt ka mind ennast. Korvoila papp, kelle juures Setälä ja Väisänen olid ulualust leidnud ja kelle juurde minagi olin kavatsenud minna, oli tapetud. Mul soovitati sõbralikult Korvoila retkest loobuda. Samale mõttele olin tulnud isegi. Ei olnud lootust minna isegi Sängjärve külla Korvoila lähedal, sest üks Ortja sugulane, kes Tšaigla praasniku ajal oli lubanud mind oma majja võtta, oli hiljem sõna saatnud, et parem on jätta tulemata. Miška sõidutas mind vastupidises suunas, siia Tšaiglasse tagasi.

Ega siingi ole rahu. Jälle olevat torisetud Ortja kallal minu toitmise pärast. Kuidas siit veel kojugi pääseb? Keegi teadvat, et

sakslased piiravad parajasti Peterburi.¹¹⁴ Ehk tuleb siiski üritada suusutada tolle kardetud Korvoila kaudu läbi kogu Vepsamaa. Retk on kohutavalt pikk, aga need kohad ei ole vahest nii pimedad kui see kant siin. Äänisjärve kaldale jõudnult oleksin juba nagu kaitstud.

TAGASI KOJU

Päevaraamatust ei ole enne abi kui mõni aasta hiljem natuke Tartu ja seejärel liivlaste ning teise Vepsa-retkega (1934) seoses, aga mäletan oma kojutulekut ja sellele järgnevaid vapustavaid sündmusi küllalt hästi ka muidu.

Otsustasin minna üritama kodumaale pääsu Peterburi kaudu, aga kui tee — nagu ennustati — peaks kinni olema, tuleksin tagasi ja jätaksin oma asjad Ortja juurde Tšaiglasse. Prooviksin jõuda suuskadel Korvoilasse ja edasi põhja poole, kuni ehk õnnestuks kuskilt Laadoga põhjakaldalt pääseda üle Soome piiri. Ühe fonograafirulli olin kasutamata jätnud, et see täis rääkida: isa hääl ja tervitus mälestuseks pojale, kui mu hääl retkel peaks kustuma ning too rull alles jääks ja aastate pärast tema kätte jõuaks.

Arskahtisse jõudnud, oli mul õnne. Maksimi noorem vend — Maksim ise võis olla juba vallandatud — tuli mind Tihvinisse sõidutama ja lubas tuua tagasi, kui ma rongiga edasi ei pääse. Ta ütles, et sõidab oma asjade pärast, ja ma ei mäleta, et ta oleks võtnud rahagi. Kuhu see Venemaa raha ka enam palju kõlbas. Too poiss oli mulle otse leid oma hunnitus idealismis. Mitte päris unistaja, sest paistis ju tol ajal võimalik, et kui Soome ei saakski oma alade hulka liita — tolle palju räägitud “rahvaste enesemääramisõiguse” alusel — Kalevala laulumaid, Ida-Karjalat, lubataks vähemalt karjalastel ja vepslastel — vahepeal olevast venelaste piirkonnast hoolimata — moodustada mingisugune ühendus. Poisile pidi kuuluma pool kodutalust koos maaga ja ta ütles, et annab

¹¹⁴1918. aasta märtsis ei piiranud Petrogradi keegi, küll sõlmisid Nõukogude Venemaa ja Saksamaa veidi hiljem, 26. aprillil 1918, diplomaatilised suhted.

kogu oma varanduse, kui oleks vaja vepslaste üritust rahaliselt toetada.

Pjatinas põikasime sisse tollesse tuttavasse, leinavasse tallu. Heitsid nalja, et võiksin jääda neile pojaks, sest oma poeg ei tule enam kunagi tagasi, kui just — see oli viimane lootusesäde — ei ole sõjavangis.

Tihvini jaamas ei tahetud alguses müüa sõidupiletit Peterburi. Pistsin piletihinna jagu raha luugist sisse ja koos sellega tolle sageli mainitud soovitusel, kuid müüjahärja raputas vaid pead. Pistsin raha uuesti niisama palju, justnagu oleksin tema pearaputusest valesti aru saanud, ja siis pilet tuli. Sain küll aru müüja pomisemisest, et oleks vaja mingisugust Tihvini piirkonna nõukogu sõiduluba. Reisil ei küsinud minu käest niisugust luba õnneks keegi ja pooltühja rongiga jõudsin probleemideta Peterburi.

Alles Peterburis Soome vaksalis tuli tõsine kontroll. Kontrollija oli soomlane — võimalik, et ingerlane —, ja mina ütlesin, et olen rõõmus, nagu olingi, et pika aja järel saan taas rääkida soome keelt. Kontrollijagi muutus kohe lahkemaks. — Siis *filosoofia dotsent*, luges ta välja mu passist, kuhu oli kirjutatud “Filosoofia doktor, dotsent”. Nägi, et olin läinud reisile juba enne möl-lu (sõja määramisest Soomes kuulsin tegelikult alles nüüd) ja lõi mu passi “propuski”, sõidu jätkamise loa. Tuli siiski mu pagasit kontrollida. Tollimees tõstis kõik mu vihikud hoolikalt välja ja mu süda võpatas — millal soomlane saab kätte mu päevaraamatu. Mõistsin, et kui talle hakkavad seal silma mu poliitilised mõtisklused, näiteks et selle noorsoo kõrval oleks surm kerge, võiks surm mind oodata juba siinsamas jaamahoone kõrval. Õnneks sattusid kontrolli kätte kõigepealt teised märkmevihikud ja ta tüdines varsti nende läbivaatamisest. Ega ma meenutanud ka väljanägemiselt vihatud kodanlast, sest mu ainuke ülikond oli kulanud ja palitu šiki saarmanahkse krae, millega varem uhkeldasin, olin juba enne minekut rahaks teinud.

Olin põnevil ja masendunud, kui sain rongis näha Soome lehti, muidugi uute võimulolijate väljaantuid. Ei see “uusi päivi” — missuguseid sõnu vepslasedki olid minu ajalehtedest mõistnud ja mida olin oodanud — näinud välja millegi muu kui kodanikuvere

valamisena. Punakaartlaste patrullid käisid mind aeg-ajalt kontrollimas ja üks poiss istus, püss käes, kogu jaamavahe mu seisukohti urgitsedes. Mida muud mul talle öelda oli, kui et kõik on oma võõrapärasuses mulle nii uus, et vaid imestan. Poiss unistas oma süngest vihast hoolimata “rahva” (juba varem valesti kasutatud sõna) võidust ja peatsest õnneajast. Tundsin juba fanaatilistest pilkudest, et olemegi pöördumatult kõige vapustavama rahvusliku õnnetuse pöörises. Suurimastki rahvuslikust õnnetusest — mõtlesin seejuures omaette — võib rahvas välja tulla, kui see võetakse üksmeelselt vastu, aga...¹¹⁵ Ei tundnud viha nende õnnetute vastu, kellele püss oli kätte antud, ei, vaid sügavat kaastunnet.

Tõlkijat on rahaliselt toetanud ka Alfred Kordelini Fond. Avaldame tõlke kirjastuse loal.

LAURI KETTUNEN (10. IX 1885 – 26. II 1963) on soome keeleteadlane, prosaist, luuletaja ja näitekirjanik. Õppis Helsingi Ülikoolis soome keelt ja sugulaskeeli, lõpetas 1908 (doktor 1913 uurimusega eesti keele Kodavere murrakust). Valiti 1914 Helsingi Ülikooli soome keele dotsendiks, 1929 erakorraliseks professoriks, oli 1938–1953 eesti keele ja lähisugukeelte professor, ühtlasi 1919–1924 Tartu Ülikooli läänemeresoome keelte professor; Soome Teaduste Akadeemia liige 1932; Akadeemilise Emakeele Seltsi esimees 1920–1924. Tema arvukaist keeleteaduslikest uurimustest on eesti keeles eraldi raamatuna ilmunud *Arvustavad märkused keeleuudendusnõuete puhul* (Tallinn: Rahvaülikool, 1919), *Lõunavepsa häälik-ajalugu. I, Konsonandid. II, Vokaalid* (Tartu: Tartu Ülikool, 1922), *Lauseliikmed eesti keeles* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1924); samuti *Eesti-soome sõnaraamat = Virolais-suomalainen sanakirja* (Helsinki: Otava, 1917; 3. tr. Tallinn: Roto, 1991), *Soome keele õpiraamat* (Tallinn: Rahvaülikool, 1920), luulekogu *Südamel sillad* (Helsinki, 1960) ja mälestusteraamat *Laadogast Balatonini: Mälestusi 1918–1924* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999; tlk Jüri Valge). Oluline on ka M. J. Eiseni mälestusele pü-

¹¹⁵Soome kodusõjas osales kummalgi poolel umbes 80 000 võitlejat, ohvrite koguarv ületas 30 000 (otseses lahingutegevuses langenuid oli u 6700; ülejäänud olid terrori, nii haiguste kui ka nälja ohvrid vangilaagrites ning kohtuotsuste alusel hukatud); sügava lõhe eri pooltel võidelnute ja neile kaasatundjate vahel lõpetas alles NSV Liidu kallale tungi vastu peetud Talvesõda 1939/1940.

hendatud uurimus *Etymologische Untersuchungen über Estnische Ortsnamen* (Helsinki, 1955). *Akadeemias* on ilmunud “Esimene Liivi-retk: 1920” (1994, nr 12, lk 2611–2642), “Luulet” (1995, nr 7, lk 1414–1417), “Minu esimene Eesti-retk. Suvi 1908” (2005, nr 9, lk 1925–1949), “Teine Eesti-retk. Sügissuvi 1909” (2005, nr 10, lk 2195–2208), “Kolmas Eesti-retk. 1910” (2005, nr 11, lk 2385–2399; nr 12, lk 2666–2706), “Neljas Eesti-retk. 1911” (2006, nr 2, lk 369–397), “Tagasi mere taha (1911)” (2011, nr 2, lk 299–325) ja “Vadja-retked” (2020, nr 3, lk 443–480; nr 4, lk 713–731), kõik Jüri Valge tõlkes.

PEETER PAASMÄE. *Paphiopedilum* Debbie Robinson (2022)

LUULET

Peeter Ilus

MEIE NOORELEPÕLVELE

Ei ole halastuski
pelgalt kergemeelsus
ja jõhkrus jõud
ja alatus ei ole elukunst
ei aegamööda suremine
ole meie elu —
ning kui me südames
vahel miilab hirmu
siis ära küsi — püüa üha
siis tõusta hõljuda
noor lihtne uje
kõrge taeva nii
täiuslikus tühjuses

*Parem puhata hea neiu akna all
kui halva neiu kaisus
Vadja vanasõna*

Kord ammu
väga ammu
ma kauni imme embusest
sain üles tõusin priiks
ka meie unenägudest

kuid koiduvalges
rannaniidu kohal
ma kevadlinnuparvi nägin
kuulsin nende häält
(neid Põhjalasse hüüdis Emand
nad talle vastasid)
ja raagus metsasalu ehtis
õrn-roheline kuma
mul meelde tuli tähendus
me viimsest ulmast —
kes tühjust õieti ei hooma
hukatusse vaarub
on nagu vale-arbuja
siupüüdja-käpard kellel
kõik laulud linnukeelsed
meelest lähevad
ta viimaks unevusse jääb
uus sulnis neiuke
ei teda vastses kevades
ei iial enam oota

PÄRAST TULEB KÕIK

I

Ah uttu vaob hiljakesi
me silme ees ilmakaar
ja udus on uppumas vesi
ja vajumas otsija saar

nüüd tühjust ülesse püüdma —
meil põues on õnneloos
ja päevaga üheskoos hüüdma —
kõik üks on — nüüd üheskoos

II

me uni on kui härmatis
iidvanal hiiepuul
und sulab päeva helguses
kõik ilmal naer on suul

ja jälle ülemeelikult
me ümber sõuab ind
siis jõuab õhtu vainule
ja unne vajub rind

kuid vahel nagu ilmutust
näed ilmsi puhast und
öö jõuab raagus okstele
talv puistab verist lund

JOOGILAU

Leonhard Lapinile

Me toostiks saagu — tühi klaas
Võib olla kaunis kole
Ja aega vaid ja vaikimist
sest ilmast pääsu pole

Nii õrna tuiskab õhuvald
jääd meie meelte pääle
ja palju vaikust igal pool
nüüd vaigistab me hääle

Kuid kui
kord aeg on valmis aoks
me põrmud tõusvad üles
Me ühes teeles laulame
kõik õitsva tuule süles

LAULUKE AJA TEENIMISEST NING
RÕÕMUST

Jäta nüüd sinagi
lõpuni mõtlematta
mu surm-ilus armoke
kui vahepealsusesse kutsub
meid tehtud tegude tuul
minu kallis mu hindamatu
kui kord tagasi kiirustan
aja teenimisest
tahan olla vaid sinu
vilespillil mängiv
igi-ustav uni-peig
oo minu kenadus
mu soov-jumalus
kas oleme siis üks
ühes siis
suud andmas
lumisel asemel
tammepuu kuivanud lehtede varjus
lahus igavese taevasmaa jumalaist
minu imb-immeke
mu kaunidus aga
tea et alles siis
kui sünnib ilmamaale
laps-meie nimega Rõõm
(mis ei ole igavene nimi)
alles siis minu lemb
all otsatu taevatee
jätab kahtlus meid maha
ei lõpuni ial me mõtle

*läbimärjaks ma
aja vihmades olen
saanud ja nõnda
sõnu kui sügislehti
langeb mu jalgade ette*

Ono no Komachi

Marju Kuudile

Kevade mere taga
raagus hüvastijätt
koju üht laululindu
lehvitab kirju rätt

See kes jäi otsima öösse
usku ja unevust
otsima salamisi
tühjuse ilusat ust

tõuseb kord kuukiiri mööda
üleval ootabki kuu
all ikka kaunis ja kole
rõõmus ja õnnetu

SATTUMUSLIK SONETT

See aeg see kalli armu aeg
nüüd puhkeb minevikus juba
Ta öitseb tagasi ei pelga keelde
ei küsi enam luba surmalt

Ja õis see meie lembe õis
ta närtsimine pole ammu valus
Ah tagasi meid tasa hüüab teele
ses raagus vahtrasalus kuldne hää!

Ja juba ümber väsib jälle talihari
ta külmad käed on juba soojaõrnad
ta ootus minevikku tärkab

Head teed head teed suur tulevik
käes rõõmsa lahkumise hetked
meis ärkab uue mineviku vari

STANDARDMUDEL

Nüüd liigume Sinuga jälle
muutuste lõppematus janus ja
ootuses ajastaja kevadvete järele —
kevade kellel on suve silmad
ja talve hambad
justnagu oleksimegi üks
Standardmudel
justnagu olekski kõik

PEETER PAASMÄE. *Phalaenopsis wild* (2022)

UPANIŠADIDE EESTIKEELSETE TÕLGETE PROBLEEMID

Leho Lamus

1. SISSEJUHATUS

Pärast Mait Rauna tõlke *Upaniṣadid* ilmumist 2020. aastal (Raun 2020) puhkes Eesti idatekstide uurijate seas ajakirjanduse vahendusel äge vaidlus tema eestinduse vormi ja originaalile vastavuse teemadel. Käesolevas kirjutises võrreldakse Rauna eestindust varasemate tõlgetega ja probleeme käsitletakse üksnes akadeemiliselt.

Upaniṣadide tõlkimise eeldusteks on siht- ja lähtekeele struktuuri eripära tundmine ning nende tekstide vormi määratlemine. Kas upaniṣadid on jutustav tekst ehk proosa või on tegemist luulevärssidega? Need, kelle arvates upaniṣadid on jutustused, said Mait Rauna värsivormis avaldatud sõnasõnalist tõlget lugedes üllatuse osaliseks. Rauna arvates pole tegu proosaga.¹ Ülo Valgu arvates on veedade värsstõlgete puhul sisu kaotused liiga suured: sisu on tähtsam kui vorm, eriti mõttekunsti tekstide puhul (Valk 1993). Andres Herkeli järgi sisaldavad upaniṣadid päris palju osi, mille kandvaks sisuks on kahekõne (Herkel 2002: 213–215). Upaniṣadides rütmilisusele tuginevad laulud hakkavad muutuma vestluste üleskirjutusteks. Martti Kalda ei tunnista sõna-sõnalist tõlget, sest see “on liiga “lähedal” originaalile”, ega tõlkimist muudetud vormi, sest see “on liiga “kaugel” originaalist” (Kalda 2020: 26). Upaniṣadide vormi küsimus jääb siinkohal lahtiseks, sest seesugused metsikud tekstid väljendavad üleminekut laulult

¹Mait Rauna arvamust vt Raun 2020: 580–584.

kahekõnele ja võimalikud on nii värsi- kui proosavormide varieerumine ja sattumus. Vaieldav on Martti Kalda väide, et India kirjanduse vanim tekstikorpus šruti moodustab üheainsa loogilise terviku. Kuid nõustuda võib tema väitega šruti ebasüsteemsest “kompositsioonilisest” ja “terminoloogilisest segadusest” (Kalda 1996: 1871).

Süsteemiteooria edendaja Niklas Luhmanni arvates on metsikute tekstide kommunikatiivse kaose põhjuseks suhtlusvormides toimunud struktuurimuutus, kui keelt hakati kodeerima suuliseks ja kirjalikuks suhtlusvormiks. Kõnes edastatu kõrval sai oluliseks ka kiri ehk kõneleja ja kuulaja kokkupuuteta kommunikatsioon. Luhmanni arvates algas vaatluste kirjapanemisega aeganõudev suulise suhtluse kirjalik vormistamine. Kiri muutus paari aasta-saja jooksul avalikult kasutatavaks (nt meditsiinis, mõttekunstis) ning polnud enam ainult kauplemise, templite ja poliitilise võimu vahend. Kirja areng põhjustas suhtlusvõimaluste ja ühiskonna struktuurimuutuse.² Ka Herkeli arvates toimus upanišadide kirjapaneku ajal ühiskonna süsteemis järsk muutus, murrang. Vanimad upanišadid pole tervikjutud, mis oleks kirjutatud valmis ühe autori poolt, vaid tekkisid “erinevate tekstikihistuste kuhjumisel ja erinevate traditsioonide põimumisel”.³ Seetõttu on neis ka sarnased kordused, suvaline kokkuseade ja sagedased vasturääkivused. Vanimate upanišadide mõistmise ja tõlkimise raskus on kirjeldatava olukorra terviku puudumine, sest need tekstid olid kavandatud toetama suulist suhtlust ja kirjalikku suhtlust polnud veel kujunenud.

Upanišadide tõlgendamisel eristub ruumiline (ehk geograafiline), ajaline (ehk ajalooline), kirjanduslooline ja ideoloogiline kontekst.⁴ Kuna vanimate upanišadide ajal polnud veel tekkinud mõttekunsti koolkondi, siis erineb nende tõlgendamise ideoloogiline kontekst uuemate omast. Vanimaid upanišade ei peaks tõlgendama uuemate alusel ega hilisemate — Jamini (400 e.m.a) mi-
maansa, Patañjali (200 e.m.a) jooga või Šankara (788–820 m.a.j)

²Selle kohta vt Luhmann 2021: 233–257.

³Selle kohta vt Herkel 1996b: 1883.

⁴Selle kohta pikemalt vt Kalda 2020: 35 jj.

vedaanta — tõlgitsuste kohaselt. Vaatamata sidususe puudumisele ja kirjakohtade konteksti ebamäärasusele on vanimad upaṇiṣadid tõlgendatavad śruti kaastekstide, kõrvaltekstide, grammatika ja ühiskondlike olude kaudu (sotsiokultuurilise ajastukonteksti kaudu), mis moodustavad võimaliku tõlgendusraami.

Käesolevas kirjutises võrdlen upaṇiṣadide eestikeelseid tõlkeid, et tutvustada nende rekodeerimisel esinevaid probleeme. Võrreldavad kirjakohtad on valitud vaatlusel avastatud erinevuste järgi. Järgnevalt võrreldakse üksteisega tõlkeid ja vastavus lähteekelele pole selle kirjutise eesmärk.

2. TÕLGETE VÕRDLUS

Mait Rauna kümne tähtsama upaṇiṣadi värsivormis eestindusele eelnesid jutustavas vormis vanimate upaṇiṣadide mõne osa tõlked. Esmalt ilmus Andres Herkeli tõlgitud *Aitareya-upaṇiṣad* (Herkel 1996a) ja seejärel Martti Kalda *Valik upaṇiṣade* (Kalda 2008). Kalda tekst sisaldab kahest vanimast *Bṛhadāraṇyaka-* (BU) ja *Chāndogya-upaṇiṣad*'ist (CU) kahe peatüki (BÜ 3, CU 4) tõlget. Vanimate upaṇiṣadide mõne kirjakohta tõlget sisaldab ka Herkeli tekstikogu *Müüt ja mõtlemine* (Herkel 2002). Rauna eestindust on nüüd võimalik võrrelda varem ilmunud Herkeli ning Kalda tõlgitud kirjakohtadega.

Martti Kalda tõlge algab *Bṛhadāraṇyaka-upaṇiṣad*'i punktiga 3.1.1 ja selle kirjakohta eestindus on olemas ka Andres Herkelil. Siin toimub vaidlus prima mõttekunsti oskaja teadasaamiseks:

Džanaka, Videha valitseja, rohkete andidega ohvritalitustel ohverdas. Kuru ja Pantšala braahmanid olid kokku tulnud ja Džanaka, Videha valitseja, tahtis saada teada, kes on nende braahmanite hulgas kõige õpetatum. (Herkel 2002: 213.)

Videha [kuningas] Janaka ohverdas ohvriteenistusel hulga ohvriande. Teenistusele tulid kokku ka *kurupañcāla* hõimuliidu braahmanid. Videha [kuningas] Janaka ihkas aga teada, kes neist on kõige targem braahman. (Kalda 2008: 21.)

Eks urjanud Janaka Vaideha suure lunatasuga urjamist.

Eks jõudnud sinna kohale Kuru-Pañcāla vaimulikud.

Eks püüdnud Janaka Vaideha teada saada,

“kes ometi neist vaimulikest on parim järeleütleja”. (Raun 2020: 46.)

Marti Kalda ja Andres Herkeli tõlked sisaldavad sanskriti oskussõna “braahman”, aga Mait Raun kasutab selle asemel tõlget “vaimulik”. Kalda “ohvriteenistus” ja “ohvriand” on esmapilgul arusaadavamad väljendid kui Rauna “lunatasuga urjamine”. Urjamine (ohverdusrituaal)⁵ on uus õnnestunud oskussõna. Kaldal on nurksulgudes täpsustuse [kuningas] lisamine asjakohane, aga see pole iga kord vajalik. Esimesest korrast piisab, et lugeja saaks teada, kes on valitseja. Ka Herkelil võiks sõna “valitseja” olla nurksulgudes, sest Rauna värsside järgi lähtetekstis see mõiste puudub.

Raunal on latiniseeritud ümbertähtimise süsteemis upanišadi-de pealkirjad, kohanimed ja tegelaste nimed. Muu sisu on eesti-keelne. Herkelil on ka valitseja nimi eesti ümbertähtimise süsteemis “Džanaka”. Siin avaldub erinevus võõrnimede kasutamisel. Kas eelistada Herkeli isikunimede eestindust häälduse järgi (Džanaka) või Kalda ja Rauna ladina (Janaka) ümbertähtmist? Herkel kasutab paar lauset edasi nime segavormi Jädžnavalkja (Herkel 2002: 30 jj, 213). Aga valida on ainult kahe ümbertähtimise süsteemi vahel — kas häälduspõhine eestindus Jaadžnavalkja või latiniseeritud Yājñavalkya. Kuna eesti keeles on mõne tähe hääldus teisiti, siis võiks jääda senise eestindamise tava ehk häälduspõhisuse juurde. Sellisel juhul peaks esimesel korral olema sulgudes viide latiniseeritud ümbertähtimisele: Jaadžnavalkja (Yājñavalkya). Sama probleem on Nāgārdžuna nimega Andres Herkeli doktoritöös (Herkel 2022: 7 jj) ja ka järgmises kirjakoas Švetaketu Aaruneja (Švetaketu Āruṇeya) nime kasutusega *Chāndogya-upaniṣad*’is 6.1.1:

Oli kord Švetaketu Āruṇeya. Isa ütles temale: “Švetaketu, ela braahmaniõpilase kohaselt. Tõesti, kullake, ilma õppimata ei saa keegi meie sugupuust pelgalt päritolu pärast braahmaniks”. (Herkel 2002: 162.)

Elas [kord] Švetaketu Āruṇeya. Isa ütles talle nõnda: “Švetaketu, aeg on alustada brahmaõpilase elu, sest tõesti, armas poeg, meie

⁵Urjamise kohta vt Raun 2020: 413.

suguvõsas ilma õppimata kedagi preestriks ei pühitseta.” (Kalda 2008: 60.)

Eks oli Śvetaketu Āruṇeya,

eks öelnud isa temale:

“Śvetaketu, asu vaimuõppele!

Ei olda ju meie pereringis järele ütlemata, leotaja,

justnagu vaimu kaim.” (Raun 2020: 245.)

Herkeli ja Kalda tõlgitud lausete terviktähendus on mõistetavam. Herkelil on teistest erinev ajaloolise seisusühiskonna tausta õnnestunud rõhutus: “pelgalt päritolu pärast”. Rauna tekstilõigud sisaldavad kummalisi sõnu, sest oskussõna “leotaja” ja väljend “vaimu kaim” on raskesti mõistetavad (nende seletused on kommentaarides). Kui asutakse õppima vaimulikuks, siis Rauna “vaimuõpe” seda ei osuta. Kui aga asutakse õppima vaimu (brahmanit), mis on tõenäolisem, siis Herkeli ja Kalda lause sellele ei osuta.

Kalda pole rekodeerimisel järjekindel, sest BU 3.1.1 kirjakohas kasutab ta sanskriti nimetust “braahman”, aga CU 6.1.1-s on tal kreekatüveline võõrsõna “preester”. Raun kritiseerib varasemaid tõlkeid ühe sõna puhul mitme eri tõlkevaste kasutamisel (Raun 2020: 577 jj, 581). Tema arvates on seniste tekstide puudus see, et samale sõnale antakse eri seostes erinevad vasted. Raun kasutab tõlkes sõnalist rangust — igal sõnal peab olema ainult üks kindel vaste. Aga sellise tõlke probleemiks peab ta loetavuse raskenemist (samas: 584).

Järgnevalt vaadeldakse Uddaalaka (Uḍḍālaka) *Ṛgveda* maailma tekkeloo kriitika (CU 6.2.1) alguslause tõlkimist eesti keelde. (Osundeis siin ja edaspidi minu allakriipsutus. L. L.)

Olemine üksi, kullake, alguses oli, ei teist. (Herkel 2002: 162.)

Just olemine, armas poeg, oli alguses ainus, mitte miski teine. (Kalda 2008: 62.)

Nii oli, leotaja, esmalt olemas vaid olev, üksi vaid, teiseta. (Raun 2020: 247.)

Kõigis lausetes ilmneb Uddaalaka vastuvaidlemine *Ṛgveda* 10.72.1, 10.129.1, *Śatapatha-brāhmaṇa* 10.5.3.1 ja *Taittirīya-brāhmaṇa* (TB) 2.2.91 “mittemillestki” tekkimisele, et olematu-

sest (*asat*) ei saa sündida olemasolev (*sat*).⁶ Uddaalaka vaidlustab ka lause: “esvalt oli olemas olematu ja sellest sündis olev” (TU 2.7.1). Vaatamata oskussõnade erinevale kasutusele (olemine, olev; ainus, üks) ja järjekorrale on neis lausetes sama osutus. Herkel: “Olemine üksi [---] oli alguses”; Kalda: “olemine [---] oli alguses ainus”; Raun: “esvalt [---] oli olemas vaid olev, üksi”. Neis lauseis on loend (esvalt) ja ka vastandus (olev-olematu). Herkel ja Kalda kasutavad mõlemad oskussõna “olemine”, aga Raunal (ja Uku Masingul; 1995: 12) on vasteks “olev”. Tekkelugude variatsioonide grammatikavarjundid sisaldavad mõttekunsti keerukusi. Uddaalaka lauses CU 6.2.1 on grammatiliselt ühendatud ebaisikuline “ainus” ja kesksõost “olev”.⁷ Need laused on kõik vastavuses ja eelistust ei saa valida. *Aitareya-upaniṣad*’i (AU 1.1.1) (vt Raun 2020: 320) tekkeloos on grammatiliselt sama olukord, aga meessoost aatman tuleb ühendada brahmaniga. Õpetuslikult polnud ainuse alguses soolist jagunemist, aga grammatikas ja tõlkimisel on siin soolised vormid olemas.

Upaṇiṣadides algas oluline struktuurimuutus. Enam ei kopeeritud jumalate maailma ühiskonna struktuuridesse, vaid maailma ja ühiskond kopeeritakse muu hulgas ka inimese kehaosade järgi. Selle näiteks on *Aitareya-upaniṣad*, kus tehakse *aatman* loojajumalaks (monoteism ehk isikuline ainus), kes loob oma kehaosadest erinevad maailma nähted ja inimese kehalised toimingud (AU 1.3.11). Selles kirjakohas on keha osad ja meele võimed tõenditeks maailma osade kohta (või vastupidi). Maailma osade ja kehaosade võrdlus näitab, et ei piirduta ainult enesevaatlusega. Järgnevalt kõrvutatakse AU 1.1.1 ja 1.2.1:

Nii oli esvalt üksi olemas ju loomus,
mingit teist ei pilkunud.

Ta vaatles: “Tõmban välja
nüüd ilmad.” [---]

Seesugused väljatõmmatud taevased

⁶CU 6.2.1 on oskussõnad *sant* ja *asant*, aga jään tekstis vana kirja-pildi juurde.

⁷Olemas oli [aktiivne vorm] olev, kes oli minevikus üksi. Olev (*sant*) on grammatiliselt oleviku kesksõna.

langesid sinna vägevasse lainetusse,
mida ristas ka eineisu ja joogijanuga,

(Raun 2020: 320–321.)

Om, Aatman oli alguses üksi. Ei midagi muud vilkumas. Ta mõtles: “Nüüd loon maailma.” [---] (1.1.1)

Need loodud jumalused laskusid sellesse Suurde Ookeani. Need Alutas ta Näljale ja Janule. (1.2.1)

(Herkel 1996a: 1876.)

Mait Raun tõlkis esimeses värsis aatmani loomuseks, aga Andres Herkel jättis aatmani alles. Uku Masingu järgi on aatmani tõlgitud ka sõnaga “ise”, aga Rauna sõnastik välistab selle.⁸ Järgmises värsis on Herkeli osutus “maailm” paremini mõistetatav kui Rauna kahetähenduslik “ilm”. Siin on ka mitmuse ja ainsuse erinevus. Mitmus “ilmad” on maailma osad. Värsis 1.2.1 kasutab Herkel “jumalust”, Raun “taevasust”; Herkeli “nälg” on paremini mõistetatav kui Rauna “eineisu”. Andres Herkel on suure algustähega sõnadest kujundanud isikustatud mütoloogilise maailma, kus looduse osad on eraldi tegelased. Samas tema hilisemad tõlked liiguvad demütologiseerimise suunas, sest neis pole enam suuri algustähti lause sees. Järgnevalt võrreldakse lauseid AU 1.1.4:

Lõhenesid kaks kuulmekäiku,
kuulmekäikudest kõrvad,
kõrvadest ilmakaared.

(Raun 2020: 321.)

Kõrvad avanesid — Kõrvust tuli
kuulmine, kuulmisest ilmakaared.

(Herkel 1996a: 1876.)

Oskussõnade eelistusest ja sõnade järjekorrast sõltuvalt on lausete osutus ja sisu mõlemal veidikene erinev. Herkel: kõrvad — kuulmine — ilmakaared; Raun: kuulmekäigud — kõrvad — ilmakaared. Neis metsikutes tekstides pole sageli võimalik täpset osutust leida, sest puudub kontekst. Tõlkijal tuleb tekstist leida

⁸Vrd ka Gethin 2021: 180 jj. Rupert Gethini tekstis on vastuolu, sest oskussõna “aatman” rekodeering ei saa olla korraka loomus, ise ja mina. Rauna põhisõnavaras on need eri tüvede vasted; vt Rauna alapunkti “Põhisõnavara ja Eesti vasted” (Raun 2020: 496–570).

kontekst, püüdes vältida, et see poleks tõlkija enda kujutus. Tõlkimisel ületatakse ka lähtekeele ja sihtkeele struktuurne erinevus. Seetõttu on kaheldav Mait Rauna väide, et tõlkimisel mõtete ületamine lõhub teksti struktuuri (Raun 2020: 582). Lähte- ja sihtkeele struktuuri vahetamise oskus ongi mõtte dekodeerimise ja rekodeerimise sisu. Sanskriti kui tähendussüsteemi tõlkimise lausehituse probleemi näide avaldub AU 1.1.4 värsi teises lauses:

Tollest kuumutatust lõhenes suu	Suu avanes — otsekui Muna.
kui muna,	Suust <u>tuli</u> Kõne, Kõnest Tuli.
suust kõne, kõnest tuli.	

(Raun 2020: 320.)

(Herkel 1996a: 1876.)

Tegusõnad “lõhenes” ja “avanes” sisaldavad sama osutust. Teksti teisest poolest teeb Herkel eraldi lause ja lisab öeldise. Eesti keel on öeldisepõhine. Sanskritis ongi puuduv öeldis üks tõlkeraskustest. Eesti keeles öeldise lisamine aitab tekstist paremini aru saada. Rauna eestindus on siin ilma öeldiseta ja see raskendab mõistmist. Viimases reas/lauses on Herkel mõistetavam, aga siin kordub sõna “tuli” kahes eri tähenduses. Teise rea öeldisega sõnastus ja vormistus oleks:

suust [väljus] kõne, kõnest tuli.

Viimane võrdlus on AU 1.3.11:

[---] kui silmad näevad, kui kõrvad	[---] kui Nägemisega vaadatakse,
kuulevad,	kui Kuulmisega kuuldakse, kui
kui nahk puudutab, kui aru mõis-	Nahaga puudutatakse, kui Meele-
tab,	ga mõeldakse,

(Raun 2020: 324.)

(Herkel 1996a: 1878.)

Rauna “silmad näevad” tundub eelistatum kui Herkeli “nägemisega vaadatakse”. Selle kirjakohta oskussõnade peamine erinevus avaldub Herkelil väljendis “meelega mõeldakse” ja Raunal “aru mõistab”. Raun tõlgib “aru”, aga Herkel “meel”. Eesti keeles sõna “meel” tähistab meeleeelundeid ning on seotud ka teadvusega (meelelahutus, meeletus, meelemärkus). Kuna siin enne loetletakse meeleeelundeid, siis oleks õigustatud sõna “meel” kasutami-

ne. Samas teadmisõpetuses väljendatakse eesti keeles, et “meel mõistab” ja “aru mõtleb”. Sanskriti sõna *manas* saab tähtsaks just upaniṣadides (Herkel 2002: 164). Uku Masingul on *manas* meel, mõtlemine, mõtlemisvõime (Masing 1995: 274). Lauri Liidersi tõlgitud raamatus *Budismi alused* (Gethin 2021) on Märt Läänemetsa koostatud registris oskussõnade *citta* ja *manas* vasteks üheaegselt meel.⁹ Mait Raun eristab selgelt oskussõnu “aru” (*manas*; 2020: 533) ja “meel” (*citta*; 2020: 508), sest aru ühendab meeled tervikuks. Siin avaldub ühine probleem teadmisõpetusega seotud oskussõnade tõlkimisel. Kui kreeka-, ladina- või saksa keelse teadmisõpetuse oskussõnavara rekodeerimise süsteemi täpsustamiseks on meil aega kulunud üle sajandi (Masing 1999: 40 jj, 107–109), siis vajab aega ka sanskriti teadmisega seotud oskussõnade korrastus.

3. TÕLGETE VÕRDLUSE ALUS

Keel on nagu tööriistakast, millest võtame erinevaid vahendeid. Keele ja maailma tõeluse vahel pole mingit seost. Jaan Kaplinski arvates on meie eri märgisüsteemide ja keelte vahel võimalik leida vastavus (Kaplinski 2020: 52), mida edastavad tähendus, osutus ja osutusviis. Kaplinskil pole üldkeele sõnade tähendus selgelt määratletud, nagu on või peaks olema täppiskeele oskussõnad (terminoloogia). Paljudel sõnadel pole selgeid ega üheseid tähendusi. Tähendus on ainult lausel ja sõna tähendus selgub kasutuses või üksikus kontekstis (*samas*: 276).

Tõlkimine on ühe keele väljendite asendamine teises keeles nii, et tähendus jääb samaks. Eristuvad sõnade tähenduse (leksika) ja lause tähenduse (grammatika) tasandid, millest moodustub tõlkimise järjekord ja tähendusring. Tõlkimisel teisendatakse keelelise tähenduse üksused lugejale arusaadavateks lauseteks. Tõlkimist alustades määratakse sõna tasandil kindlaks kohased vastet. Seejärel valitakse sobivam vaste tõlgitava mõtte ja tõlgendatava keele lauseõpetusest lähtuvalt. Oluline on tähenduse arusaadavus nii, et oskussõnad ja mõisted ehk mõistmise ühikud (koo-

⁹Gethin 2021: 425. Uku Masingu sõnastikus on samamoodi.

did) oleksid vastavuses. Lähtetekstis kasutatud oskussõnadele tuleb mõiste sisu vastavust jälgides leida sihtkeeles sobivam vaste. (Nemvalts 2020: 148.) Sõnavalikule ja lause moodustamisele järgneb lausete omavahelise suhestuse selgitamine kogu tekstis. Sõna, lause ja teksti tasandite eristamisega (Tenjes 2010: 30) saab koostada upanišadide tõlgete hindamiseks rekodeerimise mudeli:

(1) Sõnade valik (sõnavormi ja sõnavara analüüs). Tõlgitavate sõnade võimalike vastete esmane valik (hüpotees ehk oletus; eelmõistmine), tihti on mitu valikut. Tuleb aduda antud sõnade süsteemset seost ja järeldussuhteid. Iga sõna täpse grammatilise vormi määratluse tulem on interlineaarne tekst, milles on grammatilise täpsusega asendatud lähtekeele sõnad.

(2) Lause moodustamine lähtuvalt tõlgitavast mõttest ja sihtkeele õigekirjast (süntees-rekodeering; Torop 1989: tõlkemudelit vt lk 358). Võtmesõnade osutuse ja osutusviisi määratlemisega täpsustatakse sobivaid vasteid (rekursioon¹⁰ ehk tagasipööre) nii kaua, kuni selgub lause tähendus. Lähtudes lause taustast valitakse lõplikult välja üks sobiv tõlkevaste nii, et lähtekeele ning sihtkeele sõnade osutused oleksid vastavuses. Mitu alternatiivset ja ühitamatut võimalust tähendab osutuse määramatust.

(3) Tõlgendus: lausete omavahelise sisuühtsuse saavutamine tekstilõigus. Üksikute lausete tähendustest moodustatakse kooskõlaline ja arusaadav tervik. Tekstilise terviku koostamisel eristuvad kaks põhinõuet: sama vastet kasutatakse kogu tekstis (3.1) ja laused ühendatakse sidusaks tervikuks (3.2). Tõlgendus sõltub kontekstist. Ühitamatute võimaluste korral on tegu tõlke määramatusega.¹¹

¹⁰Quine 2016: 54. Quine'il algab tõlge sobiva sõna otsimisega, mis sobib sihtkeele lauseõpetuse süsteemiga. Ta nimetab seda toimingut *analüütilisteks hüpoteesideks* — oletuseks eri sõnade sobivuse üle. Quine'i arvates on sõnad lõplikud ja määratletavad, aga lausete moodustamise võimalusi on lõputult. Võimaluste lõpmatust hulgast katselisel tõlgete valimisel kasutab ta *rekursiooni*, toimingut, mida rakendatakse korduvalt sama toimingu eelmise rakenduse tulemusel.

¹¹Tõlke määramatus avaldub Quine'il keele tasandil (on seotud lausete tõlkimisega ja avaldub tõlgenduse tasandil) ja osutuse määramatus

Tõlgenduse hindamisel saab kasutada ka Umberto Eco üle- ja alakodeerimise mõisteid. Ülekodeerimisel otsitakse tekstist sügavust, mida seal pole (nt usundites pühakirja tõlgendused, ufod, inglid, salaõpetused jms idealistlik müstika). Alakodeerimisel lihtsustatakse teksti selliselt, et keerukast teosest saab lihtne lugu (nt ajalehe kokkuvõttes).¹² Tõlgendamisel keerukust kas lisatakse (ülekodeerimine) või vähendatakse (alakodeerimine). Tõlgitsus ehk interpretatsioon on olemasoleva mõtte edasiarendus. Tõlkimisel tuleb tõlgitsust kui tähenduse ülekodeerimist vältida või keerulistes kohtades pakkuda teine mõistmisvõimalus.

4. HINNANG TÕLGETELE

Kui vaadelda Mait Rauna värsistatud eestindust tõlkemudeli sõnade valiku (1) tasandil, siis esimeses upaniṣadis kohtame tõlkevasteid: aru (BU 1.2.1, 1.5.3,9,12), loomus (BU 1.4.1, 1.5.15, 1.6.3), olemus (BU 1.4.14 jj, 1.6.3), olev, olematu ja surematu (BU 1.3.8), tervik (BU 1.4.17). Need oskussõnad iseloomustavad lausete sisu keerukustumist, võrreldes varasemate šruti tekstidega. Kuigi Rauna teadmist puudutavate oskussõnade eestistamise üle võib vaielda, siis tema vastete süsteem on katse alustada terminikorrastust.

Raun püüdis süsteemselt kõrvale jätta ajaloos edasiarendatud hilisemad lisatähendused, ideoloogiad, tõlgitsused ja väljendite paljutähenduslikkuse. Ta järgis ühtset tekstivormi. Tema jaoks polnud sidusus tõlgenduses (3.2) kõige olulisem, sest tema arvates pole seda ka lähtetekstis. Ta kasutab sama vastet kogu tekstis nii, et oskussõnad oleksid vastavuses.¹³ Raun koostas täppiskeel-

väljendub lause (2) tasandil (on seotud sõnade tõlkimisega ja lause moodustamisega). Ta kirjeldab teoses *Tõe otsing* (Quine 2016: 18. ptk) näidet, kus inglise keelest tõlgitakse ühe sõnaraamatuga metsikusse keelde ja teisega tagasi inglise keelde, ning saadakse kaks erinevat ingliskeelset teksti. Saadud tõlgete erinevust nimetab ta tõlke määramatuseks.

¹²Eco kooditeooria kohta vt Salupere, Kull 2018: 190.

¹³Mait Raun kirjutab sellest *Upaniṣadide* lisade viimases osas “Tõlkimise põhjused ja põhimõtted”, Raun 2020: 575–589.

se rekodeerimise süsteemi sõna tasandil (1 ja 3.1). Sellist tulemit nimetatakse interlineaarseks tekstiks. Teoloogias on metsikute tekstide tõlkimisel või tõlke parandamisel sõnasõnalised abivahendid täiesti tavalised. Kui palju Rauna tekst interlineaarsusele vastab, on eraldi uurimisteema. Vaadeldud kirjakohtades on tema värssides tähendus veidi alakodeeritud lause (2) tasandil (öeldise vaegus). Seetõttu eeldab Rauna tõlge tema oskussõnade süsteemi tundmaõppimist ja lugemise alustamist kommentaaridest.

Kuigi Martti Kaldal avaldub vaadeldud kirjakohtades mõningane mõistete ebajärjekindlus sõna (1) kasutuse tasandil (nt braahman-preester), on tema tekstikohad arusaadavad lause (2) ja tõlgenduse tasandil (3.2). Andres Herkel ja Martti Kalda on *Bṛhadāraṇyaka-* ja *Chāndogya-upaniṣad*'i tekstikatkete tõlkimisel arvestanud tänapäeva lugeja mõistmisvõimega. Nende tõlgetes on rõhk lausete ühendamisel sidusaks tervikuks (3.2) ning seetõttu on nende tõlked veidi paremini mõistetavad.

Herkeli ja Rauna *Aitareya-upaniṣad*'i tõlgetes leidub peale mõnede osutuste erinevuse ka erinevat mõistekasutust. Nende tõlked erinevad üldkeele sõnade (1) valiku poolest. Erinevuse üks põhjus on eesti keele ajalooline pärinemine kahest keelest, lõuna- ja põhjaeesti keelest. Üldkeeles on sageli ühe ja sama eseme, asja või tegevuse tähistamiseks mitu erinevat, aga sama tähendusega nimetust. Seega on võimalik ka tõlkimisel saada mitu erinevat, aga sama tähendusega lauset. Tundub, et Herkeli (AU) ja Kalda (BU, CU) tõlked on pigem põhjaeesti ja normatiivse kirjakeele sõnavara kesksed. Raun on eri sanskriti tüvedele otsinud lisaks vasteid lõunaeesti kõnekeelest ja murdest, mida Linnart Mäll (1938–2010) soovitas Ferdinand Johann Wiedemanni (1805–1887; vt Wiedemann 1973) ja Andrus Saareste (1892–1964) sõnastikest lisada. Mait Rauna eespool esitatud sõnadest leiab Saarestelt: kaim, kuulmed, leotis, loomus, urjama (vt neid sõnu Saareste 1979).

5. KOKKUVÕTE JA JÄRELDUSED

Kõigi kolme autori rekodeeringutes on märgata erinevat mõistevalikut ning sisulisi ja vormilisi erinevusi. Martti Kalda ja Andres

Herkeli jutustava teksti tähendus (3) on kergemini hoomatav ning Mait Rauna eestindus on sõna (1) tasandil varjunditerikkam ja tõlgitava sõna lähedane. Herkeli ja Kalda jutustavad tõlked erinevad oluliselt Rauna värsilisest eestindusest. Demütologiseerimise suunas liikumist väljendab Herkeli loobumine tõlkes lause keskel sõnade suure tähega kirjutamisest teoses *Müüt ja mõtlemine* (2002). Sellega alustas Herkel *Aitareya-upaniṣad*-is (1996) leiduva ülekodeerimise vähendamist ja koostas esimesed upaniṣadide demütologiseeritud rekodeeringud. Rauna eestindus jätkab demütologiseerimist värsivormis, parandades senist oskussõnade süsteemi.

Upaniṣadide rekodeerimisel tuvastatud peamised probleemid on võõrnimede ümbertähtimise süsteemi valik (nt kas häälduse järgi Džanaka või latiniseeritult Janaka), oskussõnade kasutamise ebajärjepidevus (nt braahman-preester), puudulik sünteesrekodeerimine ehk eestikeelne lauseehitus vajab kohati täpsustust (nt öeldise vähesus) ja teadmisõpetuse oskussõnade mõnningane erinev rekodeering (millal kasutada vasteid: meel, aru, mõtlemine, mõistmine jms).

Sanskritist tõlkimisel järgivad Martti Kalda ja Mait Raun nimele puhul ladina ümbertähtimise süsteemi, aga Andres Herkel rakendab Linnart Mälli ebajärjekindlat eesti ümbertähtimise süsteemi. Eesti süsteemis võiks üle vaadata kõik kahetähelised häälikud. Kuna see on kokkulepe, siis võiks eesti süsteemis iga märgi vasteks asetada ühe tähe (nt kas dž = ž?). Eeskujuks on ladina süsteem, kus iga devanaagari tähe vasteks asetati ainult üks täht (v.a heliliste konsonantide järel “h”-täht, mida ei peaks eesti süsteemi üle kandma) ja vajadusel kasutati abimärke. Eesti ümbertähtimise süsteemis on probleem veel see, et “š” ühendab erinevad “s”-id (nt eesti süsteem ei võimalda praegu kasutada nimekuju “upaniṣad”). Seesuguste probleemide kirjeldamise ja tõlkimise tarbeks on vaja koostada sanskriti keele grammatika õpik, milles on lahti seletatud ümbertähtimise süsteemi ja olemasoleva sõnavara täppiskeelse kasutamise alused. On vaja kujundada sõnade põhivormide kasutamise ühtne süsteem, nt kas *aatma* ja *karma* või *aatman* ja *karman*, aga mitte need vormid läbisegi. Seejärel saaks kooskõlla viia ka seniste juurdunud mõistete kasu-

tuse, nt kas *veeda* või *veda*. Rauna oskussõnavara süsteemi (Raun 2020: 497–570) saab võrrelda Uku Masingu sõnastikuga (Masing 1995: 263–286) ja Andres Herkeli doktoritöös oleva “Peamiste sanskriti mõistete registriga” (2022: 136–141). Sõnavara korras- tuse alustamisel võiks Rauna vastetest välja otsida need teadmise- alased oskussõnad, mis ta on tõlkinud teistmoodi kui Masing ja tema järgijad. Nende sõnavaraprobleemide lahendamine on eel- dus sanskriti-eesti ja eesti-sanskriti sõnastiku koostamisele.

Erineva oskussõnavara kasutamine upanišadide tõlgetes viitab tõlke määramatusale — on erinevad tõlked ja ühtegi ei saa eelista- da. See, millise tõlkimisvormi keegi valib ja millise sõnavara ku- jundab, sõltub isiklike valikute, tõlgendusoskuste ning sanskriti ja eesti keele vastavuse valdamise oskusest. Väikese keelerühma esindajatena pole me harjunud küllaltki erinevate tõlgetega, mis suurkeeltes on tavaline.

Kirjandus

- G e t h i n, Rupert 2021. *Budismi alused*. Tlk Lauri Liiders. Tartu: TÜ Kirjastus
- H e r k e l, Andres (tlk) 1996a. Aitareja upanišaad. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1876–1880
- H e r k e l, Andres 1996b. Kuidas lugeda upanišaade? — *Akadeemia*, nr 9, lk 1881–1884
- H e r k e l, Andres 2002. *Müüt ja mõtlemine*. Tartu: Ilmamaa
- H e r k e l, Andres 2022. *Nāgārdžuna “Keskmise tee juurvärsid”: tõlge ja tõlgendus*. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 22.) Tartu: TÜ Kirjastus
- K a l d a, Martti 1996. Upanišaadide koht *śruti* kirjanduses. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1871–1875
- K a l d a, Martti (tlk) 2008. *Valik upanišade*. Tlk Martti Kalda. (Loomingu Raamatukogu, nr 7–8.) Tallinn: Kultuurileht
- K a l d a, Martti 2020. *Vana-India ühiskondlik-poliitiliste tekstide käsitusviise*. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 57.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- K a p l i n s k i, Jaan 2020. *Eesti, estoranto ja teised keeled*. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: TLÜ Kirjastus

- L u h m a n n, Niklas 2021. *Ühiskonna ühiskond*. 1. kd. Tlk Piret Metspalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- M a s i n g, Uku 1995. *Budismist*. Tartu: Ilmamaa
- M a s i n g, Uku 1999. *Eesti vanema kirjakeele lood*. Tartu: Ilmamaa
- N e m v a l t s, Peep 2020. Rahvuse mõistestikku tähistav terminivara. — *Eesti teaduskeel keelterikkas teadusmaailmas*. Koost., toim. P. Nemvalts. (ACTA Universitatis Tallinnensis, Humaniora. TLÜ teaduskeelekeskuse köide 2.) Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 130–167
- Q u i n e, Willard Van Orman 2016 [1992]. *Tõe otsing*. Tlk Lauri Pilter. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- R a u n, Mait (tlk) 2020. *Upaniṣadid*. Tartu: Ilmamaa
- S a a r e s t e, Andrus 1979. *Eesti keele mõistelise sõnaraamatu indeks*. Koost. J. Raag. Uppsala, Stockholm: Finsk-ugriska institutionen
- S a l u p e r e, Silvi, Kalevi K u l l (toim.) 2018. *Semiootika*. Tartu: TÜ Kirjastus
- T e n j e s, Silvi 2010. *Semantika*. Õppematerjal. Toim. H. Õim. Tartu: TÜ Kirjastus
- T o r o p, Peeter 1989. Tõlkeloo koostamise printsiibid. — *Akadeemia*, nr 2, lk 349–384
- V a l k, Ülo 1993. Esoteeriline “Rigveeda”. — *Vikerkaar*, nr 9, lk 32–40
- W i e d e m a n n, Ferdinand Johann 1973 [1869]. *Eesti-saksa sõnaraamat*. 4. trükk. Tallinn

LEHO LAMUS (1971) lõpetas 2003. a EELK Usuteaduse Instituudi diplomioppe, magistrikraad sealsamas 2006, alates aastast 2007 Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku Püha Platoni seminari filosoofia lektor. *Akadeemias* avaldanud artikli “Isikukeskse mõttekunsti algus Indias” (2022, nr 4, lk 693–707) ning arvustused “Kas semiootika on inimteaduste uus alus?” (2022, nr 2, lk 371–374) ja “Kehamõtlemine ja teadvuse tekkimine” (2022, nr 8, lk 1497–1501).

PEETER PAASMÄE. *Bulbophyllum Rothschildianum* (2022)

“ON IKKA HUVITAV OLLA INIMENE, EKS!”

Vestlus Elin Toonaga

Eve Pormeister

*Küsi parem, kuidas, ja mitte miks,
sest on põhjusi, mida on parem kogeda
kui nende järele pärida.
Sel ajal kui sa seisad ja küsid,
jooksis vastus sinust ammugi mööda.*

*Tuul väljas hoidis hinge kinni
ja kuulas meie südametukseid.*

Elin Toona

“Ma naudin praegu ilusat lumist vaadet aknast ja olen õnnelik, et jõudsin tagasi KOJU, nagu vanaisa kirjutas — kodu, magus sõna!”¹ Nii kirjutas pärast 77-aastast eemalolekut 2021. aasta kevadel sünnimaale tagasi pöördunud kirjanik Elin Toona sama aastal teisel jõulupühal. Jah, ta on tõepoolest õnnelik, et lapsepõlves 1944. aastal Danzigis kogetud *oma teorada* teda peaaegu kolmekümne aasta eest taas atlasesse² kantud iseseisvasse Eestisse õnnelikult päralt kandis. Pool temast ja tema mälestused olevat ikka olnud siin. Alles oma teisel sõjajärgsel külaskäigul Eestisse

¹Elin Toona e-kiri Eve Pormeistrile 26. XII 2021.

²Vt Elin Toona. *Pagulusse: Lugu elust, sõjast ja rahust*. Tlk Kersti Unt. Tallinn: Varrak, 2017, lk 193.

1992. aastal adus Elin Toona, et on pidanud peaaegu kogu elu elama poolikult.³ Nüüd on tal aga lõpuks KODUTUNNE, kuigi päris õige see vist kah pole, sest päris-päris õige tunne hingaks Haapsalus promenaadil. See valus ja kurb teadmine, mida kirjanik koges juba oma esimesel külaskäigul Eestisse 1990. aastal, kriibib vist tänapäevani tema hinge: ühtegi kodu, kuhu koju tulla, siin enam ei olnud, ühtegi mänguasja ta pööningult otsida ei saanud, ühtegi lähedast teda vastu võtmas ei olnud, ta “oli kustutatud kõigi elust, kes meist siia maha olid jäänud”.⁴ Üks kindel kodu ootas teda paguluses müütilisena tundunud ja loomingu impulsiks olnud põhjapoolses maailmanurgas aga siiski ees: “*vaimne kodu*”.⁵

Pagulane olemast oli Elin Toona hing aga tõrkunud kõik need aastad. 2000. aastal mõistis ta rannapromenaadil seistes ühtäkki koguni, et “ta polnud kunagi lahkunudki!”.⁶ Küllap oli tema soov ja tahe mitte lasta “end püüda lõksu”⁷ pagulasmeelsuseks nimetatud hoiakusse üheks tema loomingu liikumapanevaks ja koju tagasipöördumise jõuks. Imestamistväär on vägi, mis tõi 84-aastase, 2022. aasta 12. juulil 85. sünnipäeva tähistanud naise teiselt poolt Atlandi ookeani tagasi oma esivanemate maale, saatjaks koos vanaema Ella, ema Liki ja 7-aastase Eliniga 1944. aasta sügisel Eestist põgenema pidanud portselannukk Mariaga. Indu naasmiseks andis talle võib-olla ka esimesel Eesti-külaskäigul 1990. aastal nähtud põdur, kängus kuuseke Haapsalus umbes selle koha peal, kus kunagi oli olnud nende kodu mädarõikapeenar. Paar aastat hiljem oli see kuuseke juba juurdunud. Nüüd on temast sirgunud suur ja väärikas puu.

³Vt Toivo-Peep Puksi filmi *Udu kahel kaldal: Elin Toona*, 1992, arhiiv.err.ee/vaata/udu-kahel-kaldal-elin-toona.

⁴Elin Toona. *Pagulusse*, lk 448.

⁵Toivo-Peep Puks. *Udu kahel kaldal: Elin Toona*, minu kursiiv.

⁶Elin Toona. *Pagulusse*, lk 455.

⁷Sealsamas, lk 10.

EVE PORMEISTER *Sa oled öelnud, et sinu praegune kodu on tegelikult “esimene kodu”⁸ pärast seda, kui sa lahkusid ema ja vanaemaga Haapsalu promenaadilt 1944. aasta 23. septembril. Kas ka sinu kodu Floridas oma eluarmastuse Donald Frederick Gottschalki ja poja Timothy-Reinuga ei andnud sulle pärast Inglismaal kogetut seda päris kodutunnet?*

ELIN TOONA: Praegune kodu Taeblas on *tõesti* minu esimene tõsine kodu, mis pole ei üüritud ega ametiga seotud elamispind. Enne mehe surma elasime päris luksuslikult. Pärast seda kui ta 1983. aastal 46-aastaselt suri, pidin ma enda ja poja eest ise hoolitsema. See tähendas aga rida odavaid üürikortereid ning tuhandet ja üht ametit, et kaaluda majanduslikke ja vaimseid vajadusi, vahepeal aga külastada ka Eestit.

Masinakirja ja kiirkirjaga sain ma sekretäriks, pärast seda kohtuametnikuks, lisaks kaubamaja pildistajaks, poodides toitude ja kaupade degusteerijaks, vahepeal isegi katuseparandajaks. Pärast poja ülikooli astumist võisin ma tänu eksamil “dokumenteeritud” ametitele hakata pöetama vanureid. Minu viimane patient oli üks vanahärra Kanadast, vedurijuht ja vabamüürlane. Ma hooldasin ja pöetasin teda ligi kümme aastat ühes Mobile Home’i pargis⁹ asuvas üle 55-aastaste pensionäride kompleksis, kus mul oli oma tuba ja vannituba ning rohkesti vaba aega kirjutamiseks. Kui ta suri, jättis ta majakese mulle. Ma müüsin selle ära, et tulla Eestisse.

Rikast tädi Elin Toonat Ameerikast — saatuse tahtel või loomusunnil — pole niisiis kunagi olemas olnudki?

Jah, mul ei ole peaaegu kunagi olnud raha, ainult juhused on mind nagu võluvaibal maailma ühest otsast teise kandnud. Näiteks poollagunenud populaarne Inglise buss “The Indiaman” (omanik Paddy Garrow-Fisher), millest olin ainult juhuslikult kuulnud ja mis on minu poolelioleva romaani “Tähesadu” lähteks, oli samuti

⁸Elin Toona. Kõige olulisemaks on jäänud mälestused: Vestlus Märt Treieriga Vikerraadios 25. detsembril 2021.

⁹S.t haagiselamute pargis.

juhus. Saatuslik juhus! See oli viimane buss ja oleks pidanud olema juba ammu väljunud, kui keegi poleks sellega kogemata kraavi sõitnud. Pealevõtmisega oli sama lugu. Kõigepealt kategooriline "EI!", kuni lühikese vestluse käigus selgus, et olen eestlane; bussijuhi isa, kooliõpetaja Austraalias, teadis aga DP-lastest¹⁰ ja -noortest ning hariduse piiramisest Inglismaal. Nii võeti mind peale hääletajana. Pealegi lubasin ma omanikule maksta £100, kui jõuan tagasi Londonisse. Tegingi seda!

Ikka ja jälle oled sa rõhutanud, et lõplikku tagasipöördumist ja tõelist kojusaabumist tähendanuks sulle Haapsalu. Sellel taustal sähvatas mul seoses leerijumalateenistuse ajal sulle peale kukkunud Eesti lipuga pähe kummaline võrdluspilt: Eesti lipp kukkus sulle mingil määral peale ka siis, kui Haapsalu linnapea 2010. aastal antud lubadus teha kõik mis võimalik, et lahendada sinu omandiprobleemid, täiesti arusaamatul kombel uttu triivima jäigi. Sa küll ütled, et sa pole kunagi olnud omandihimuline, ent on ilmselge, et paik, kus möödusid sinu lapsepõlve esimesed seitse aastat ja kus vanaema leidis asu pärast "armsa Äрни" surma, on sinu jaoks eriline. Ka ilma majata, mille vanaema õde Alma Saul oli ehitanud teile kolmele ja mis lammutati 1976. aastal.

Jah, ma ei ole kunagi olnud omandihimuline. Ma ei salli asju, sest iga kord, kui olen pidanud kolima, on olnud vaja kõik maha jätta. Püüan hoida ainult raamatuid ja isiklike mälestustega seotuid esemeid. See on võib-olla ka põhjus, miks meie kodukrunt Haapsalus oli minu jaoks nii tähtis. Mitte sellepärast, et seal oleksid olnud põrand, seinad ja katus, vaid sellepärast, et seal oli see ainus, mis mulle Eesti elust oli alles jäänud: *vaade meie köögi-aknast*. See oli minu mälestuste ainuke püsiv jalajälg. Minu side maailmaga pole kunagi olnud materiaalne, vaid ainult vaimne.

Aga nüüd pean ma pihtima, et tulin Eestisse suurema koormaga, kui olin läinud kunagi kuhugi mujale. Võib-olla sellepärast, et mul on 85 aastaga kogutud mälestusi, mis ei kuulu mitte ainult

¹⁰DP on ingliskeelne lühend fraasist *displaced person*, s.t ümberpaigutatud isik, ümberasutatud isik.

mulle, vaid on osalt ka minu poja mälestused lapsepõlvest Inglismaal ja Ameerikas.

Muuseas, kui Eesti lipp mulle just siis pähe langes, kui pastor mind leeritunnis õnnistas, kargas ema jalule ja ennustas, et on võimalik, et ma jõuan Eestisse tagasi. Ma hakkas nüüd aru saama, et tema ennustus ei olnud täiesti huupi pandud, kuid samas kogesin ma ema nägemuses ka pettumust. Sest mind tabas hoop just sealt, kust seda kõige vähem oleksin oodata osanud.

“Armsa Ärniga” meenub mulle pamp Ernst Enno raamatute ja paberitega suurrätis, mida sinu Mämmä kaitses nagu “oma mehe hinge”.¹¹ Just selle pambu materjalist — koos Oskar Kuninga poolt 1960. aastal Alma majast Haapsalus leitud vanaisa Ernst Enno paberitega —, ehitasid sa 2000. aastal Enno eluloo Rõõm teeb taeva taga tuld (2000) vundamendi. Kas sa nõustud minuga, et Erni suurrätti võib mõnes mõttes vaadata kui vastupanu sümbolit pagulusele ja okupatsioonile — ka vaimses mõttes?

Nüüd ehk näete, kuidas ja miks ma olen jäänud vanaema mõju alla. Vanaema leidis, et vanaisa luuletused on tähtsamad kui nuga, millega arbuusi süüa! Kuigi Ärni raamatute pamp oli raske, vinnas ta seda läbi Berliini rusuhunnikute, keldrite, kalmistute ja mööda kogu pagulusrada. See oli tema mälestuste *teorada*, et vaimset suunda pidada, ükskõik mis kõrval plahvatas. Neid sümboleid on minu elus olnud niisama palju. Samuti piisavalt plahvatusi, mis panevad kõrvad kinni ja muudavad südamerütmi.

“Kuskil mu rännakuteedel olid mu silmad läinud lahti ja ma nägin,”¹² tunnistab Puuingli peategelane. Millal ja kuidas teravnesid sinu kui kirjaniku nägemine, kuulumine ja kuulamine?

Minu silmad läksid lahti sõja ajal, kui alustasin *oma teoraja* kujundamist, et võõrastes linnades, võõrastes ümbrustes mitte kao-

¹¹Elin Toona. *Ella*. (Loomingu Raamatukogu, nr 27–30). Tallinn: Kultuurileht, 2008, lk 43.

¹²Elin Toona. *Puuingel: Romaan*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1964, lk 224.

tada vanaema, et leida tee tagasi koju. See hirm oli tõsine sõjakeerises, aga sai harjumuseks. Kui mind emast ja vanaemast esimesel päeval Inglismaale jõudes lahutati, olin ma juba hakanud oma teekonda märkama. Nii näiteks jätsin ma meelde kõik bussipeatused, kui ema saatis mu ühe sõbranna juurde teise linna, sest ma ei tohtinud ilmselt üldse nende juures haiglas olla, ka mitte nende toas, ja leidsin tee tagasi ema ja vanaema juurde, koguni tagatrepi kaudu nende tuppa. Mäletan, et ema minestas, kui mind nägi.

Niisiis lähtuvad minu silmade avanemine ja kuulmine hirmust sõjakeerises kaotsi minna. Teeäärsed märgid olid ainult üks viis, kuidas kohaneda. Kuulmine ja nägemine mängisid suuremat rolli. Et Saksamaal koolis kui “verfluchter Ausländer” mitte peksa saada ja Inglismaal mitte “bloody foreigner’iks”¹³ jääda, et saada nähtamatuks, sulanduda seltskonda, oli vaja kiiresti õppida keeli, eriti murrakuid (ühe puruvaese vanadaami juures õppisin koguni prantsuse keelt, et vanaema saaks talle natuke raha anda). Siis sain vabalt ringi liikuda. Sedasi pääsesin ka kergesti teatrikooli!

Sisemine silmade avanemine tuli, kui hakkasin lugema. Alguses ema valitud raamatuid, mis laiendasid teadmisi. Ta sundis mulle muide peale ka eestikeelseid raamatuid. Mul polnud aimugi, millest ma seal lugesin. Alles nüüd loen A. H. Tammsaare *Tõde ja õigust*, mille leidsin Tallinna bussijaamast. Ma ei saa küll paljudest sõnadest aru, kuid lugu on ju üldiselt teada.

Kui Londonis sain valida raamatuid juba omapead, siis avastasin ma nn eksistentsiaalsete vaadetega kirjanikud, kes mind kõik vaimustasid, eriti prantsuse omad, õieti kõik, kes veel praegugi sellesse žanrisse kuuluvad. See oli minu “ärkamine” pagulasmentaliteedist ja ümbrusest, pöördumine maailmakirjanduse ja sealse vaba, kuidagi teistmoodi mõttelaadi poole, mis ongi jäänud minu vaimseks toeks. Ma ei ole ju kunagi õieti koolis käinud. Esimesed koolipäevad elus — Saksamaal — olid hirmuäratavad! Laagri koolis oli külm, meil ei olnud riideid ega jalatseid ja ma olin pidevalt haige. Inglismaal lastekoduga ühendatud algkoolis lubati õppida ainult 15. eluaastani, ja sealgi oli juttu peamiselt Ingli-

¹³Sks k ja ingl k kuradi välismaalane.

se aadlikest, kuningatest ja inglaste üleilmsetest saavutustest. Kui sain 15-aastaseks, tuli minna otse tööle tekstiilivabrikusse.

Minu silmad ja kõrvad olid paratamatult pidevalt lahti. Ümb-rust õppisin silmade läbi, keeli kuulmise järgi, mispärast minu eesti keeles kirjutamine ongi tänapäevani vigane; ma ei tea, miks mõned sõnad on liidetud ja teised eraldi.

Küllap avardasid sinu silmapiiri ka kogemused, mis sa said 1963. aasta jaanuari lõpul alustatud mitmekuisel tagasiteel Singapuri, kus sa oleksid peaaegu otsa leidnud. Sinu tee viis läbi mitme kõrbe. Kõrb on läbi aegade olnud inimesele erilist mõjujõudu avaldav paik. Kõrbest kui “suurest ravilast”¹⁴ räägib ka Austria kirjanik Ingeborg Bachmann, kes pöördus 1964. aasta mais sinna hingelise tasakaalu saavutamiseks. Kas sina kogesid kõrbet purgatooriumina või hoopiski õudu sisendava, tühjust ja kõledust õhkuga paigana?

Hoopis vastupidi! Kõrbed vaimustasid mind.

Suurem osa sõidust Indiast Euroopani kulges mööda kuulsat Siiditeed. Ühel pool Afganistani mäestik ja teisel pool Lähis-Ida kõrbed. Vahel kordusid kõrbed ka paremal pool, kus liiva asemel oli tihti ainult tuulest jahvatatud hall kiviklibu.

Sealsete kõrbete võlu oli osalt seotud piibliga, millega puutusin kokku lastekodu pühapäevastes piiblitundides. Sellel teekonnal kangastus mu silme ette pilt Egiptusesse põgenevast pühast perekonnast, kui ma nägin Siiditee veerel autode, busside ja veoautode heitgaasis kaameli või eesli seljas pampude otsas üleni paksudesse riietesse mässitud ema, laps süles, ja nende ees meest, kes juhtis nõõriga looma, kelle turjal tema perekond, otse piibliajast järgmisesse sajandisse või lihtsalt läheduses asuvasse kaubanduskeskusesse.

Kaamelid olid eriti tähelepanuväärsed. Nad õõtsusid nagu galeoonid läbi liiva. Ka võlus mind kottpimedus ja silmapiirilt silmapiirini laotuv taevas. Karavanseraides peatusid ja löid oma

¹⁴Ingeborg Bachmann. *Ausgewählte Werke*. Bd. 3: *Romane*. Berlin—Weimar: Aufbau, 1987, lk 427.

telgid üles nomaadid. Kõrbeliival valmistati pisikestes söe grillides õhtueinet. Mina istusin sõbraga kõrgel liivaluitel, ja ainus asi, mida me pimeduses nägime, olid nomaadide tulukesed — telke me enam ei näinud — ja üleval kott pimeduses aeglaselt mööduvad tähed, õieti planeedid. Jõudnud horisondi servani, libisesid nad sealt üle serva tagasi tühjusesse. Osutasin kõrbele ja ütlesin sõbrale:

“Vaata, mõned tähed on rivist alla kukkunud ja hõõguvad seal kõrbeliival edasi.”

“Sa eksid”, ütles sõber, “nomaadid kasutavad neid toiduvalmistamisel kütuseks.”

Sinu “esimene armastus” ja sisemine kutsumus on olnud joonistamine. Sa oleksid tahtnud Inglismaal kunstikooli minna,¹⁵ kuid olud või saatus ei lasknud sul seda teha. Sinu romaani minategelasele Karenile ehk Puuinglile ehk Kiisule aga pakuti seda võimalust. Pärast seda, kui ta lõpuks suutis joonistada nägu. Vanaema Ella küll ütles sulle, et “puid ja käsi on kõige raskem joonistada, sest et need nõuavad täit keskendumist”.¹⁶ Milline on sinu enda kogemus?

Kõik, mis minuga on juhtunud, on tulnud väljastpoolt, minu joonistamine samuti. Joonistamine ja luuletuste kirjutamine said alguse Haapsalus vanaema¹⁷ ja tädi Almaga elades. Olen sellest kirjutanud. Mind anti pärast sündimist ja pärast teatrite suvepuhkust vanaema ja tädi Alma kasvatada, kellega elasin koos seitse aastat. Tädi Alma oli klaveriõpetaja, ja kui ma hakkasin kolmenelja-aastaselt uudishimulikult kõigest osa võtma, oli vaja minu tähelepanu suunata eestoa klaveritundidest muule tegevusele, et ma õpilasi ei segaks. Kohe kui kuulsime eestoa klaverimängu, käskis vanaema mul kiiresti istuda köögilaua taha ja kirjutada üks

¹⁵Vt Kai-Riin Meri. Vastab kirjanik Elin Toona. — *Kultuur ja Elu* 1990, nr 7, lk 22–24, siin lk 23.

¹⁶Elin Toona. *Pagulusse*, lk 245.

¹⁷Ella Enno (Olga Elfriede Saul; 1879–1973) oli noorena Kristjan Raua (1865–1943) ja hiljem Helsingi Ateneumis Akseli Gallen-Kallela (1865–1931) õpilane.

luuletus. Kui see oli valmis, klaver aga veel kostis, käskis ta mul luuletuse juurde joonistada pildi. Kui eestois ikka veel mängiti — ilmselt mõni vanem õpilane, kes harjutas pikka ja keerulist pala klaverikontsertideks —, jõudsime kriitilisema teema juurde, nagu jooned, perspektiiv jm. Sealt siis mulle õpetus, et ka “vaikelu liigub”.

Ma ei mäleta, millal me puid või käsi joonistasime, aga kuna joonistasime pidevalt, siis kindlasti ka neid. Meil olid maja ees suured puud. Mäletan aga, et kui joonistasin suurte silmadega kärbsed, oli igas silmas midagi meie köögist, ka kärbsespiits.

Kas Sa mõtlesid puuingli kujundi loomisel mingil määral ka Hermann Hessele?

Oli veel vara! Siis alles kuulatasin ja otsisin raamaturiiulitelt vastusekajad omaenda häälele. Hesse oli üks esimesi, kes vastas.

Need varased aastad Eestis ja Inglismaal oli üldse üks segane unenägu, kus ma pidevalt liikusin teiste inimeste ilmavaadete, elureeglite, keelte ja kultuuride tõekspidamiste rägastikus, kuid igast asjast jäi midagi meelde ja igas olukorras olid konfliktid vastuolud, millega pidi arvestama.

Kui jõudsin Hesse ja tema klaaspärlimängu juurde, sain kohe aru, et olin “tänu” kogetule põgenikelaagris Saksamaal, lastekodus ja kudumisvabrikus Inglismaal ning pealesunnitud laveerimisele tõe ja vale vahel — vanaema ei tohtinud teatud tõsiasjadega ärritada — selles mängus juba vilunud. Ma olin oma pärlid juba jaganud vastavate teemade lahtrisse.

Need aastad olid mulle jätnud sellise mulje, et mul endal ei olegi maailma, et mind ennast polegi üldse olemas.

Täiskasvanud haritlastele tähendasid aastad Põhja-Inglismaa vabrikutes ja haiglates vaimset surma. Ainult need, keda saatkond või isiklikud suhted said päästa, sokutati parematele kohtadele. Vanemad, kellel oli vaja lapsi koolitada, läksid kiiresti edasi Uus-Meremaale või Austraaliasse.

Sinu teiseks kutsumuseks kujunes aga maailma tajumine ja tunnetamine sõna abil. Kuigi Inglismaal polnud sul enam kass Tondut,

kellega sa Haapsalus tihti köögiaknal istudes ja merd vaadates päätsid oma luulepaelad valla, jõudsid sa Inglismaal siiski tagasi poeesiarajale. Kuidas see kujunes?

Tahtsin tegelikult saada näitlejaks. Selleks oli vaja kõrvaldada vabrikus omandatud madalklassi Yorkshire'i murrak. Hakkasin õhtukoolis õppima häälikuid. Õppematerjaliks olid Inglise kuulsad luuletajad — alates William Blake'ist, kes oli minu esimene vaimustus. "To see a World in a Grain of Sand / And a Heaven in a Wild Flower / Hold Infinity in the palm of your hand / And Eternity in an hour".¹⁸ Ma teadsin, et vanaisa oli luuletaja, aga olin hoidnud neid kahte maailma lastekodust saadik kramplikult lahus. Hääldustunnis taipasin kohe, et kui kõrvaldada keelelised ja kultuurilised erinevused, on tunded universaalsed. Kui jõudsin õhtul koju, ema juba magas. Vanaema oli mulle pannud teki alla sooja pajaroa, mis ühtlasi soendas voodit. Istusime siis veel ainsa laua ääres gaasipõleti sinises valguses ja mina tsiteerisin vanaemale vaikselt mulle koolis üles antud luuletusi. Vanaema ei saanud inglise keelest aru, aga leidis, et kõik kõlab nagu muusika.

Kui ma leidsin, et olin jõudnud teatud tasemini, kust sai edasi minna, panin kudumismasinad kinni ja astusin keset päeva vabrikust välja päikesepaistesse, mida ei olnud veel kordagi viie aasta jooksul juhtunud. See oli minu jaoks uskumatu elamus. Ma ei vaadanud kordagi tagasi!

Sinu looming on täis muusikat, ka sõna otseses mõttes: Mahleri 5. sümfoonia, Raveli Bolero, Bizet' Carmen, Mozarti flöödikontsert, Max Bruchi viiulikontsert, Chopini, Beethoveni, Bachi muusika lapsepõlves vanaema ja tädi Alma juures Haapsalus. Ja äkitselt ilmuvad sinna sekka romaani Kolm valget tuvi minategelase

¹⁸"Näha maailma liivateras / ja taevast metsalilles, / peopesas hoida lõpmatust / ja igavikku ühes tunnis" (tlk Märt Väljataga). Neli esimest värsirida William Blake'i luuletusest "Süütuse ended" (Auguries of Innocence).

Katrini sõnad “Ma ei salli ooperit”.¹⁹ Milline on sinu enda suhe muusikaga?

Ma olen kogu oma elu elanud muusika saatel. Kodus mängisid tädi Alma, ema ja vanaema klaverit. Kui saime esimese korraliku korteri Leedsis ühiselamus, oli minu esimene eesmärk osta just klaver, ja ma tegingi seda tekstiilivabriku palgast.

Meie korterisse kogunesid nädalavahetusel kõik meie ümburusse sattunud põgenikud, kes olid varem olnud elukutselised kunstnikud-esinejad: Elena (Lepik) ja Jaan Villard Estoniast, näitleja ja hilisem lavastaja Lea Holst-Murani,²⁰ üks läti ooperlaulja ja üks balletitantsijanna (nime ei mäleta), ka ema ühe sõbranna mees, kellel oli ilus hääl ja kellele ema tõlkis eestlaste üritustel laulmiseks populaarseid ingliskeelseid laule.

Meie pühapäevased muusikaüritused algasid klaveriga, aga kui ostsin meile radioola, mindi üle plaatidele ning liiguti operettide ja ooperi suunas. Klaveri- ja viiulikontsertidega sain ma hakkama, aga ooperitega oli jama. Meie “ooperid” kestsid tihti poole ööni, nii et oli võimatu magada hirmsa kriiskamise saatel. Mina aga pidin tõusma hommikul kell pool viis, et jõuda kella seitsmeks vabrikusse, mis asus üsna kaugel Leedsist. Terasest süstikute ja hüplevate telgedega kudumismasinate taga tuli olla erk ja ettevaatlik, ent mul tuli tihti uni peale. Sel ajal ei olnud kudumismasinatele veel turvatõkkeid, kujudajad said pidevalt vigastada.

¹⁹Elin Toona. *Kolm valget tuvi: Romaan*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1992, lk 98.

²⁰Lea Holst-Murany (1912–1999) oli Draamateatri näitleja 1941–1944; elas pärast Saksamaa põgenikelaagreid Inglismaal, juhatas eestlaste näiteringe Halifaxis ja Leedsis ning jäi paiksiks Bradfordis, kus teenis leiba raamatupidajana. Ühtlasi oli ta Eesti Kodu näiteringi lavastaja (kokku 19 lavastust, kõik teadlikult eesti näitekirjanike teoste alusel) ja näitleja, oli tegev ka Bradfordi Civic Playhouse’is lavastaja ja näitlejana.

“Kauge tuuleil / päikese linnast. Rohkem / kas ongi tarvis?” küsib Viivi Luik oma luulekogus Taevaste tuul.²¹ Ka sina mängid oma loomingus väga kujundlikku mängu tuulega, selle erilise helikunstnikuga, ning lood lummavaid võrdlusi. Kust on pärit sinu tuuletundlikkus ja -lembus?

Ma arvan, et minu tuulelembus on pärit Haapsalu lapsepõlvest. Kui ema tuli sõbrannadega meile külla, olid vanaema ja tädi alles hiljuti võtnud topeltklaasid akendelt eest ja avanud need. Oma aknast nägime Öhtu kaldal (nn Šokolaadipromenaadil) tihti purjepaate, mis liuglesid nagu luigeema oma poegadega sirges reas aeglaselt ja uhkelt mööda.

Külalistel oli kombeks varem või hiljem tädi “Bechsteini” ümber koguneda ja klaverit mängima hakata. Mina aga leidsin kiiresti koha tugitoolis, sest mulle meeldis pealt kuulata. Tihti, kui ma seal niiviisi istusin, tõusis merelt tuul ja meie kardinad lehvisid muusika saatel nagu purjed. Ma kujutasin ette, et purjetame Roots. Olin täiskasvanute jutuajamistes tihti kuulnud sõna “Rootsi” ja kuidas sinna saab laevaga. Mina purjetasin ainult muusikahelidega. Täiskasvanud aga rääkisid juba ilmselt põgeneemisest, millest mina veel midagi ei teadnud.

Räägime pisut ühest su teisest motiivist: kassist, kes kõnnib nii füüsilises kui ka kujundlikus kehtuses omapäi ringi kogu sinu loomingus. Sinu kasside rivi alguses seisab 1944. aastal koju Eestisse maha jäänud Tond. See loomake on olnud sinu kuulajaks vanadest aegadest vestmisel ja soojuseandjaks voodijalutsis, ent ka südamevalu põhjustajaks. Lotukata vandus, “et ei kunagi enam! Ei iial enam elus ma endale ühtki looma ei muretse, ei armasta ega sõbraks ei võta. Ja et ma sellest töotusest iial ei tagane. Ei elu sees!”²² Sinul on aga hiljem olnud taas kass ja Inglismaal töötasid sekretärina ühes loomade eest hoolitsevas asutuses. Kass oli ka sinu Ameerika-kodus.

²¹Viivi Luik. *Kogutud luuletused 1962–1997*. Tallinn: Tänapäev, 2006, lk 74.

²²Elin Toona. *Lotukata*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1969, lk 183.

Räägime siis kassidest! Nendega on alati olnud südamevalu. Kohe kui Taeblassse jõudsimel, saime endale kassi, mitte oma kassi, vaid naabri kassi, kes käib meie juures iga päev, omal ajal ja omal volil. Meie korteril, mis asub neljandal korrusel, on kolm rõdu, mille vahebalustraad on umbes kaks tolli lai. Ma vaevalt julgen vaadata, ja hoian iga kord hinge kinni, kui kass sealt ilmub.

Praegu huvitavad teda pääsukesed, aga ta tuli juba siis, kui meil ei olnud veel pääsukesi. Ta tuli niisama vaatama, kes me oleme. Jäi meiega rahule ja tuleb nüüd iga päev meie korterit patrullima, kindlaks tegema, et meil ei ole vaenlasi, ei voodite all ega kappide otsas. Ma teda ei sööda, kuid panen siiski kausikese vett rõdule.

Me oleme head naabrid. Kui kiisu on meid tervitanud, jalgade juures lipitsenud ning kõrvade tagant ja lõua alt sügatud, läheb ta edasi, mööda teisel pool maja asuvat kitsast rõduäärt koju. Ma ei tea tema nime, tema ei tea minu oma. See polegi tähtis! Meie sõprus on neutraalsel tasemel ja ohutu. Siin ei ole tegemist armastusega, ei ole karta südamevalu. Ainult tere ja head aega! Alati on tore teineteist näha!

“Miks kassid mind alati välja valisid”²³ ongi sulle vist mõistatusks jäänud?

Ma pean selle üle veel järele mõtlema! Aga kui sa küsiksid ise kassilt, saaksid sa kindlasti huvitava vastuse. Minu lemmikraamat kassidest on Don Marquise luulekogu *archy and mehitabel*.²⁴ Kuna kassid olid vanad hinged juba iidsetes Egiptuses, on võimalik, et me tegeleme sugulastega, kes meid veel mäletavad.

Paguluses räägid Sa, et teie elu peamiseks osaks Inglismaal olid unenäod, millest te pühapäeviti üksteisele pajatasite. Sinu müstikahuvilise, kaarte paneva ja tulevikku ennustava ema Liki Toona jaoks oli neil kindlasti eriline koht. Ja tema tähendamised pidasid vist enamasti paika?

²³Elin Toona. *Pagulusse*, lk 307.

²⁴Donald Robert Perry Marquis (1878–1937) oli Ameerika romaani- ja näitekirjanik, luuletaja ja ajakirjanik.

Minu ema teekond müstika, üleloomulike nähtuste ja tarkuse poole algas kindlasti lapsepõlves, pärides oma vaimsed ilmavaated isalt Ernst Ennolt. Kümneaastasele lapsele näis tarkus olevat tähtsam kui kõik muu ja ta oli isa kõrval, kui nad tõlkisid koos kuulsat kirjanikku ja maalikunstnikku Joseph Anton Schneiderfrankenit ehk Bô Yin Râ'd saksa keelest eesti keelde. Seal tutvus ema ka juutide kabalaraamatutega, mida Enno samuti parajasti tõlkis.

Meil oli kodus ka Vana-Egiptuse surnute raamat. Sealt siis minu ja vanaema hommikune tervitus meie köögi rõdult päikesejumalale Râ'le. Ja Enno viimased sõnad "Ella, Ella! Kõik on hoopis teisiti!"²⁵ olid kindlasti ühenduses kõige sellega, mis meie perekonnas oli igapäevane, tema usklike vanemate silmis aga põhjustas vastumeelsust ja vaenulikku suhtumist oma miniasse ja pojatütresse. Neil polnud aimugi oma poja metafüüsilisest maailmavaatest ega ühestki ilmavaatest, nad ei hoomanudki oma poja luuletuste psühholoogilist sügavust.

Kui Ernst Enno keskendus vaimsele müstikale, siis minu ema langes mustade kunstide ja ebausü võrku, mis viis teda kaardipanamise ja hiljem seansside juurde. Ta liitus roosiristlastega, ja kui Enno suri, jätkas kabala tekstide tõlkimist eesti keelde. Kui ema suri, lõpetasin mina selle ettevõtmise, aga avastasin, et kabala ennustusi põhjendavad häälikud, nn *enohhialikud helid*, mistõttu ei saa seda süsteemi üle kanda inglise keelde, kus kirjutatakse ühteviisi, aga hääldatakse teisiti. See käsikiri on mul praegugi veel alles.

Kaartide ladumine ja palju muud, millest ma praegu kõnelen, ei olnud jama. Ema rääkis seanssidel tädi Almaga. Ka mina nägin oma esimest meest peeglis aastaid varem, kui temaga kohtusin — ta oli peeglis vanem. Ema tahtis ka näha, kuidas minu järgmine abielu kujuneb, ja viis mu selgeltnägija juurde. Seal juhtus aga nii, et selgeltnägija andis tagasi nii raha kui ka laulatusõrmuse ja ütles, et "sellest ennustusest ma teile ei räägi".

Unenäod on ka üks kirjanduslikke võtteid. Kui oluliseks oled sa pidanud seda motiivi oma loomingus?

²⁵Elin Toona. *Ella*, lk 28.

Vähemalt veerand minu lühiloomingust on olnud unenägude taustal. Minu viimane lühilugu “Mea culpa” on aga algusest lõpuni unenägu.²⁶ Olen koos esimeste inimestega siinilmas kõrge mäe tipul, kus Jumal tutvustab meile imelist toitu, mis peab olema meie esimene söögikord siin planeedil. Oleme vaimustatud, kuni selgub, et kausis on harilik kartul. Kõik kiidavad ja imetlevad seda haruldast söögipoolist. Üks hoiab kartulit õhus ja ütleb: “Kui haruldane! Meie esimene pidusöök!” Siis märkavad nad aga, et mina ei ole nii vaimustatud kui nemad, kuid ma näen, et kõik ootavad mult vastust. Ma tean, et kui ma räägin tõtt ja ütlen, et olen kartulit varem sünninud, käib mu käsi halvasti. Argpiüks nagu ma olen, tõusen siis samuti püsti, hoian tavalist keedukartulit õhus ja valetan: “Kui haruldane!”

Ja mind võetakse omaks!

“Ärge öelge: “Ma olen leidnud tõe”, öelge parem: “Ma olen leidnud ühe tõe””²⁷ (Khalil Gibran). Surma teema läbib kogu sinu loomingut ja sa püüad seda suurt tundmatut — nii füüsilist kui ka vaimset surma — igati tabada, kuid... Mind vapustasid väga sureva Ernst Enno sõnad “Ella! Ella! Kõik on hoopis teisiti!”. Sind parafraseerides võiks öelda, et elu ja surm tähendavad kohal olekut ja kohalt puudumist.²⁸ Kuidas mõistad sina oma vanaisa sõnu?

Me kõik teame, et surm ei ole lõpp; isegi siis, kui elu lahkub, jääb meile materia, mis meie silmis mädaneb. Me võiksime ka väita, et see, mida kutsume hingeke, on seotud elektriga, sest haiglas näeme selgesti, et kui monitor enam ei näita pulssi, on inimene surnud ja lahkub ka hing. Sama lugu on lambiga. Kui pirn põleb läbi või mõni traat katkeb, kustub lamp. Jääb vaid lambi seadeldis, kest. Me näeme seda igas röövikus. Aga ka kest toidab teisi

²⁶Elin Toona. *Mea culpa*. — *Looming* 2022, nr 7, lk 993–994.

²⁷Khalil Gibran. *Der Prophet. Der Narr. Der Wanderer*. Köln: Anaconda, 2010, lk 62, minu tõlge.

²⁸Vt Elin Toona. *Sipelgas sinise kausi all: Romaan*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1974, lk 19.

eluvorme. Me ei taha küll sellele mõelda, aga nii see on. Ja lõpuks jääb vaid muld ja liiv.

Ma olen viibinud mäestikes ja kõrbetes, mis näivad olevat staatilised, kuid tegelikult liiguvad kogu aeg ja muudavad maastikku nii kaua, kui on tuult ja vihma. Meile, inimestele, on antud mõtlemisvõime, sedasi me suhtleme maailmaga. Oma tundeid lahkunust hoiame mälestustes. Minul on vanaema sõlg, vanaisa suurrätik, ema vanad prillid. Me teame juba piiblist, et haud on tühi. Ilmaline metamorfoos kestab kauem, aga koos lahkunuga. Ka mälestused säilivad ainult nii kaua, kui me elame, sest lahkunus on osa meie eluloost.

Oled sa vahepeal surmafenomenile lähemale jõudnud?

Minu vanuses lehvitage teineteisele juba!

Romaanis Mihkel, muuseas: Lugu läbikatsumata eludest on juttu kalmistute hooldamisest. Kensingtoni kalmistu vanas osas kasvas umbrohi, uuema osa eest aga hoolitseti "võib olla liigagi hästi".²⁹ Sama vastanduse üle mõtiskleb oma teoses Valerie oder Das unerzogene Auge (Valerie ehk Kasvatamatu silm) ka Šveitsi kirjanik Erica Pedretti, kes kirjeldab lagunevat juudi surnuaeda Marrakechis,³⁰ kus surmale, lagunemisele ei seata vastu esteetiliselt korda, kuid sellegipoolest on selles anarhilises korras tunda rahu, vaikust ja ilu: "Nii ei ole lagunemine ükskõiksuse märk, elavad olid sunnitud oma surnud selja taha jätma."³¹ Bernis asuvas Bremgarteni surnuaias³² lamab korrastatud ilus aga anarhist

²⁹Elin Toona. *Mihkel, muuseas: Lugu läbikatsumata eludest*. Tallinn: Varrak, 2018, lk 33.

³⁰Vt Erica Pedretti. *Valerie oder Das unerzogene Auge*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986, lk 81–84. Vt Eve Pormeister. "“Aber das Sterben scheint ansteckend zu sein”: Zur Spannung zwischen Tod, Kunstwerk und Selbstwerdung in Erica Pedrettis “Valerie oder Das unerzogene Auge”". — Michael Grote, Kjetil Berg Henjum, Espen Ingebrigtsen, Jan Paul Pietzuch (Hrsg.): *Perspektiven*. Stockholm: Stockholm University, 2013, lk 189–201, siin lk 193.

³¹Erica Pedretti. *Valerie oder Das unerzogene Auge*, lk 84.

³²Samas, lk 109.

*Bakunin. See ilu on surma selja taha jätnud, ei sea end surmale vastu, vaid võtab selle endasse vastu.*³³ *Kas sinu mõttekäik oli toona sarnane?*

Ma ei mõelnud selle üle sel moel. Inglased kaunistasid oma tühjad hauad lihtsalt moe pärast, sest kultuuripärand püsis. Tuntud inimeste haudade säilitamisel on aga pikem elulugu, ajalugu ja vahel kogu kultuuripärandi lugu, kuhu kõik kuulume.

Mulle oli oluline, et Mihkel, kes oli pagulane, oli lahutatud nii surnutest kui oma elavatest. Tema plats oli puhtaks tehtud. Ka Mihkli vaimsed hauad olid rüüstatud ja kättesaamatud. Ta ei saanud neile ligigi.

*Michel de Montaigne on kirjutanud, et “õppides surema, heidame endilt kõik ikked ja ahelad”.*³⁴

Mina leian hoopis, et osata elada vabastab meid igast ikkest ja sundusest.

*Raamatus Pagulusse kirjeldad kudumisvabrikus pealtnähtud äsja sündinud hiire tapmist ja ütled, et olid alati arvanud, et “surm peaks olema midagi väärikamat kui lihtsalt tanki alla jäämine”.*³⁵ *Tahes-tahmata mõtled seda praegu lugedes sõjale Ukrainas. Märtsis viibisid sa tervise tõttu Inglismaal. Kas sul ei käinud korraks peast läbi kartus, et sinust võib uuesti saada pagulane?*

Lugedes ja vaadates pilte sellest, mis praegu Ukrainas juhtub, tundub olukord olevat võrreldes sellega, mida meie, pagulased, kannatasime sõja ajal Saksamaal ja hiljem Inglismaal, veelgi hullem. Kes aga ütleb, mis on hirmsam? Päris surm või vaimne surm?

³³Vt Peter Utz. Rosen für Valerie. Zu Erica Pedretti: “Valerie oder Das unerzogene Auge”. — *Schweizer Monatshefte* 5, 1986, lk 445.

³⁴Vt Michel de Montaigne. Sellest, et filosoferimine on surema õppimine. Tlk Krista Soomere. — Toomas Haug (koost.). *Valik III: Esseid maailmakirjandusest*. (Loomingu Raamatukogu nr 51/52). Tallinn: Peiriodika, 1988, lk 22.

³⁵Elin Toona. *Pagulusse*, lk 346.

Kui olin märtsis tagasi Inglismaal, siis nägin, kuivõrd ajad on seal muutunud. Londoni tänavatel oli raske näha ühtegi endise mõiste järgi “inglast”, ühtegi valget nägu. Rahvamurrud, mis saagisid kõnniteedel, olid nii tihedalt kokku litsutud, et osalt valgusid tänavale ja liikusid autodega kõrvuti. Ajad on ka Inglismaal muutunud. Nüüd näib, nagu oleks kogu maailmast saanud põgenike maailm. Mina pääsesin kurjast oma hea ja vastava inglise keelega. Keegi ei küsinud, kust ma tulen. Aga tankid ähvardavad meist kõigist üle veereda. Oleme kõik kudumistelgede vahele sattunud ja kudumisvabriku hiired, kelle pesad on ohus. Olgu pesad kuskil lossi pööningul või keldritrepi all, me kõik kardame tanke. Ma kardan, et ükskõik kui hästi me püüame elada ja kui väärikalt surra, saavad vähesed praeguses maailmas elu lõpetamise diplomi kätte.

Mind hämmastas Kolmes valges tuvis Katrini mõte: “Olen alati rohkem huvitatud sõjaväest kui eraelust. Sõjaväes on kindlad reeglid. Eraelus pead neid ise õppima.”³⁶ Kas ka kirjanik Elin Toona näeb seda nii?

Ma räägin elureeglitest ja nendest kinnipidamisest. Mina ei poolda sõjaväereegleid ega rügementi, kuid nõustun, et elus peab olema teatud distsipliin, iseäranis inimese kujunemisaastatel, kui tahad ühiskonnas vastu panna ja läbi lüüa. Elamine on nagu autojuhtimine: kui reegleid ei tunne, siis sõidad vastu seina.

Ma ei oleks ühtegi päeva Inglise lastekodus vastu pidanud, kui ma ei oleks kiiresti õppinud selles “asutuses” kohanema. Ka vanaema kohanes, kui teda õmblustoas rünnati. Ta vastas kõigepeale “yes loff” (*yes love*) ja ta jäeti rahule. Nii õppisin ma murrakute nüansse, et inglise ühiskonnas vastavalt häälitseta ja mitte tõmmata endale tähelepanu. Kui rügement möödub ja kõik peavad sammu, näed sa ainult seda, kes komistab! Mina muutusin nähtamatuks seal, kus meie täiskasvanud paistsid silma. Pidin õppima ka mõlema poole reegleid: lastekodus ei rääkinud ma emast ja vanaemast ega Eestist ja haiglas ei rääkinud ma vanaemale mitte midagi, mis minuga lastekodus juhtus — pealegi oli ema selle

³⁶Elin Toona. *Kolm valget tuvi*, lk 117.

nagunii ära keelanud. *Kolmes valges tuvis* olin ma pidevalt hädas, kuni õppisin rügemendi reeglid selgeks. Mis minu mõtetes toimus, mis oli minu arvamine, see oli minu asi. Olin selle seisundi kohta õppinud oma emalt, kellele Inglismaa elu oli täielik põrgu.

*Üks Vana Testamendi käsusõna ütleb, et vanemate patud nuheldakse laste kätte veel kuni seitsmenda põlvni. Sina põhjendad Pagulusse tänuavalduses mõne nime muutmist selles raamatus väitega, et “pole tarvis heita varju eelmise põlvkonna järeltulijatele, kelles esivanemate käitumine oli kooskõlas nende ajaga. See, et me praegu teame paremini, ei tähenda, et oleksime nende olukorras teistmoodi käitunud”.*³⁷ *Kas sinu raamatut võib käsitada omamoodi lunastusena, eetilise lunastusena ka inimsuse vastu eksinud hingede? Või pigem arusaamana, et siin ilmas ei saa mitte midagi näha mustvalgena?*

Mõlemad väited on võrdsed. Meie oleme oma ajastu produktid. Hea vabandus! Kuulus on ka ütetus “Meie ei tea, mida meie ei tea!”. Aga kahjuks, kui me ka teame paremini, ei tähenda see veel, et me sellepärast paremini käitume.

*Karl Ristikivi laseb Hingede öös pastor Rothil öelda: “Armastus on tee — lunastus on eesmärk. Aga kuhu see tee lõpuks viib, teab ainult Jumal üksi. Meie oma lühikesel matkal ja piiratud ruumis näeme ainult teed ja peame sellega leppima.”*³⁸ *Kas sinu jaoks on lunastus eesmärk? Ja mida tähendab sinu jaoks lunastus?*

Lähem tagasi elu ja surma ning elavate ja surnute pideva vahekorra juurde, ühed siinpool ja teised sealpool meie taju. Me arvame, et saame aru, mis on armastus kui konkreetne tunnetus. Aga iga tunnetus siinilmas on petlik, see muutub nagu elavhõbe ja võib tõugata sind hoopis kõrvalteele ja rägastikku. Armastusel on mitu teeharu. See, mis piibli lunastuseni viib, peaks olema see õige, aga me elame hukkunud maailmas ja oleme juba näinud, kuidas ka seal võib eksida. Kõik, mida me siinilmas vaimsest tajume, on

³⁷Elin Toona. *Pagulusse*, lk 6.

³⁸Karl Ristikivi. *Hingede öö*. Tallinn: Eesti Raamat, 1991, lk 55.

meie enda väljamõeldis. Nüüd ma armastan, nüüd ma ei armasta! Lunastus on pattude andeksandmine. Kuigi me oleme kiriklikus mõttes kõik patused ja võib-olla sellepärast siia maakerale toodud, et oma hinge puhastada, ei tähenda, et vajame tingimata kirikut ja pastoreid, et Jumalale ligineda. Martin Luther tegi selle juba selgeks. Oleme lunastatud usu kaudu. Meie ei vaja vahendajaid, esindajaid, agente ega eeskostjaid, ja eriti mitte pastoreid. Me võime Jumalaga ise rääkida. Pastorid koostavad ja esindavad kogudust, millel on ka väärtus, aga vestlus Jumalaga ja Püha Vaimuga “teadmatuses”, millest meil tõesti pole vähimatki aimu, ka mitte pastoritel, on oletus. Armastus on maine ja petlik. Tõelise lunastuse, Jumala armastuse ja hingepäästmise asjus vajame kõrgemat kohut. Ja seal kuulatakse meid kogu aeg, ööd ja päevad, mitte ainult pühapäeval. Tegelikust lunastusest, isegi pattudest, millest meil on vaja vabaneda, andeks paluda, ei tea me ka mitte midagi muud, kui et piibli teksti põhjal oleme kõik patused. Lunastus tähendab minu arvates uuesti ühendamist Jumalaga. Genesis 6:7 seisab, et Issand kahetses, et oli loonud inimesed maa peale, ja ta süda oli väga mures ja ta ütles: “Ma tahan inimese, kelle ma olen loonud, maa pealt kaotada, niihästi inimesed kui loomad ja roomajad ja taeva linnud, sest ma kahetsen, et ma nad olen teinud!” Need hävitati, aga osa, kelle Noa päästis oma laevas, olid ikkagi nendesamade patuste seast nopitud, ja meie oleme nende patuste järeltulijad, kelle patud ei ole veel andeks antud, ja Jumal õiendab meiega tänapäevani.

*“Ja ta ütles: Teie valu on koore lahtimurdmine, mis ümbritseb teie arusaamist. Nii nagu puuvilja kivi tuleb enne lahti murda, et näidata tema südant päikesele, nii peate ka teie oma valu tundma.”*³⁹ *Nii sõja kui ka surma üheks emotsionaalseks ja füüsiliseks saatjaks on valu. Sina oled ikka rohkem rääkinud hingevalust. Kuidas sa said hakkama oma valuga, ka 1960. aastatel kogetud Weltschmerz’iga?*

Weltschmerz’i all kannatasin ma üsna raskesti, eriti siis, kui olin hakanud lugema maailmakirjandust. Nii sain ma aru, et ma ei

³⁹Khalil Gibran. *Der Prophet*, lk 59, minu tõlge.

kuulunud kuskile⁴⁰ ega elanud kunagi normaalselt. Ka ühes emaga ei olnud ma varem elanud. Meie vahekord oli võõras, maailmavaated ei klappinud. Ma jäin vanaema lapseks. Tema oli minu ainuke kindlus. Tema jaoks ei pidanud ma midagi muutma, ei keeli ega reegleid, ega kiiresti kohanema momendiga. Ema elu oli seevastu pidev lavastus, kuid tema kõrval valmistusin ma hästi teatrikooliks. Tagasi vaadates näen ma, kui raske tal oli olnud Eestist lahkumisest saadik kuni surmani välja.

Kui mina, endine kudumisvabriku tööline, sain sekretäriks ja olin ennast vabastanud pealiskaudsetest arusaamadest, mis meie pagulasühiskonda piirasid, sattusin hoopis teistsugusele Inglismaale. Need on kõik need “suitsu ja peegli” olukorrad, millest lahtimurdmine on ainuke vabanemine, kuigi valus.

Gert Helbemäe oli ainuke täiskasvanud eestlane, kellega ma Inglismaal sain normaalselt suhelda. Minuvanused olid ülikoolis, minust nooremad õppisid kas erakoolides või olid mudilased. Ema põlvkonnas ei olnud ma enam teretulnud, sest mul olid inglise sõbrannad, ja kõik, mis minuga ühenduses, ei sobinud eesti pagulasühiskonna arusaamadega. Et ma esinesin TV seebikates, kirjutasin BBC-le, oli neile samuti vastumeelne. Eriti häiris meie kõrgelt haritud minu koolitatus. Olin niisiis jäänud oma ühiskonnas võõraks. Ka ema silmis.

Nende aastate *Weltschmerz* oli minu jaoks tõsine tõbi! Olin oma hingehoiakuga jooksnud ummikusse. Vajasin hädasti omasuguseid ja isegi omavanuseid, minuga sarnaselt mõtlevaid inimesi. Aga nagu vihjasin, oli see Londoni eestlaste seltskonnas võimatu. Ja isegi koolivaheaegadel ei kutsutud mind akadeemilistele kohvijoomistele saatkonda, olgugi et ema kui Ernst Enno tütart kõik teadsid. Ka ei kutsutud mind külla peredesse, kus vanemad lootsid leida oma koolitatud poegadele elupartnereid.

Londonis olin ma siiski vaba otsima omasuguseid, kes samuti kisendasid hingelise abi järele. Nii astusingi ma Hermann Hes-

⁴⁰Inglismaale jõudes oli ametlikus dokumendis Elin Toona koda-kondsuseks märgitud koguni “austerlane” ja ta oli jäetud ilma oma vanematest ja vanaemast: “Ei vanemaid ega hooldajat.” Dokument asub kirjaniku isiklikus arhiivis.

se jälgedesse. Seal oli ka palju teisi: Kirkegaard, Kafka, Nietzsche, — “Also sprach Zarathustra: “Man muß sich der Menschen Schwäche zu nutze machen.””⁴¹ Arvan, et need sõnad tulid ema suust; see lause jäi just sellisena eriti meelde. Nendega liitusid Jean-Paul Sartre, Anatole France, Simone de Beauvoir, iseäranis Franz Kafka, Fjodor Dostojevski, Albert Camus, Eugène Ionesco, Aldous Huxley jt. Kuid Hesse jäi mu lemmikuks.

Mind paelusid üldse kõik sarnaselt mõtlevad hinged, hinged, kes olid võrdselt vangistatud teiste inimeste kitsastesse tõekspidamistesse, nagu ainult nemad teaksid, kuidas peab elama. Kuigi ma ei teadnud normaalsest elust suurt midagi, ainult sõjast, põgenikelaagritest, Inglise asutustest ja vabrikutest.

Ma olin juba lugenud, tunnetanud ja teadlik, et on olemas üks teine, vaimne maailm, milles inimese hing on vaba, kuigi ühiskonnast ja kõrgelt haritud seltskonnast lahutatud. Mis seda vaimset eraldust eriti rõhutas, oli see, kui kuulasin oma pisikeselt lindistajalt Londoni ärklitoas Pariisi tänavatel lõõritava laululinnu Edith Piafi südantlõhestavat kaebust. Ma tõmbusin üksildusse, pöördusin tagasi klaveri, viiuli, muusika juurde. Olin rohkem enesega ja hakkasin tõsiselt kirjutama.

Sain siis ka aru, et meie põgenikud Inglismaal põdesid sedasama ühiskonnast eraldatust kui mina, kuid teisel viisil. Kui ilmus romaan *Puuingel*, ei räägitud minuga üldse ega küsitud minult mitte midagi, ei toimunud enam mingit ühiskondlikku psühholoogilist arutelu ei nende võõrdumisest briti mõtteviisist ega minu ainulaadsest olukorrast noorukieas. See oli aeg, kui tõmbasin endale KGB tähelepanu, sest arvati, et olin DP-de ühiskonnas küllalt pettunud ja piisavalt küps, et mind Eestisse tagasi meelitada, kus mind ootas “suurepärane elu”. Muuseas, väiksel koosviibimisel Haapsalu raamatukogus minu sünnipäeva puhul, kui naised olid lahkumas, tuli minu juurde üks härra, esitles ennast ja ütles,

⁴¹“Nõnda kõneles Zarathustra: “Inimeste nõrkusest tuleb kasu saada.”” Vt Eufemia von Adlersfeld-Ballestrem. *Komtesse Käthe in der Ehe: Humoresken*. Leipzig: Philipp Reclam jun., u 1900, www.projekt-gutenberg.org/adlersfe/kaethe/chap003.html.

et tema töötas ka teatud asutuses, kui Toomaru⁴² kui üks edukam töötaja saadeti Inglismaale mind veenma ja meelitama tagasi Eestisse. Kui ettevõtmine nurjus, langes tema täht, ja kuigi teda ei lastud töölt lahti, polnud ta enam esireas. Minu jaoks oli huvitav elamus näha mõlemaid pooli, nn lavastust ja lavatagust.

Suurt hingevalu põhjustas sulle kindlasti üks vägagi kindel kuupäev: 1. mai 1948. Minu lapsepõlves tähendas 1. mai paraadile minemise kohustust, sinu, 11-aastase tüdruku jaoks, sundusliku minekut kveekerite lastekodusse Headingley Orphan Homes'i, kuhu Sa jäid 1. jaanuarini 1954 ja kus sind "kasvatati inglaseks". Küllap on see kuupäev sööbinud igaveseks sinu mällu?

Kui ma mõtlen 1948. aasta 1. mai sündmuste peale, on mul meeles vaid kaks asja: kuidas vanaema jooksis meie taksole järele, kui mind ära viidi, ja kuidas ma ühel laupäeva hommikul nägin, kuidas majaemanda üks lemmikutest astus minu uutes riides eesuksest välja. Saksamaal olin ma ikka pidanud kandma paigatud ja pikendatud riideid. Polnud ime, et koolilapsed võtsid mul ühel päeval riided seljast ja toppisid need väljakäiguauku. Õnneks sain ma nad siiski veel kätte. Kui ma laagrisse jõudsin, oli minu suurim soov saada niisugune kleit nagu teistel lastel. Neid esimesi uhkeid riideid, mis ema oli mulle lastekodusse minekuks ostnud, ei näinud ega kandnud ma enam mitte kunagi.

Sellel 1. mai hommikul ei teadnud ma ka, miks mind arreteeriti ja vangi viidi, kus mind kõigepealt üheksaks kuuks täielikult isoleeriti, enne kui lubati ema ja vanaema külastada. Kuna ma olin Saksamaal laagris lastega juba "vangilaagrit" mänginud, olid need üheksa kuud küll vangipõlv, kuid kui ma kujutasin ette, mis sõjavangidega juhtus, tundsin, et minu kohustus on vastu panna.

⁴²Eero-Lembit Toomaru (1920–1993), Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi informatsiooni ja statistika osakonna juhataja, lõpetas TRÜ õigusteaduskonna kaugõppes 1951, KGB operatiivtöötaja 1957–1959, ENSV välisministri abi 1959, NSVLi Londoni saatkonna II sekretär 1964–1967, taas välisministri abi, a-st 1977 ENSV Ministrite Nõukogu asjadevalitsuse kohalike nõukogude organite osakonna juhataja. *Toim.*

Et ma ei vullanud keelt, ei teadnud ma ka, mis minuga oli juhtunud. Alles hiljem sain teada, et selle põhjuseks oli minu pissimiselu pumbakaussi minu jaoks naaberkülas üüritud öömajas, millest olen pajatanud ka teoses *Pagulusse*.⁴³

Need olid karmid aastad! 1. mai 1948 jäi tõepoolest meelde, aga niisiis hoopis teises kontekstis.

Romaanis Mihkel, muuseas räägib kirjanik Mihkel Laasma sellest, “kuidas inimene võib ennast eluaeg otsida, ja kui arvab end leidvat, on see üks hoopis teine “mina”, keda ta üldse ei tunne”.⁴⁴ Sa oled selle teema juurde ka paaris intervjuus pöördunud. Kuidas näed ja tunnetad sa oma “mina” antud hetkel?

Antud hetkel? Mis mind kõige rohkem hilisematel aastatel Inglismaal häiris, oli minu saamata jäänud haridus ja lastekodus kaduma läinud eesti keel. See lahutas mind eestlaste pagulasühiskonnast. Seal ei olnud ühtegi minusugust. Oleks ma olnud nõdra mõistusega, oleks mulle andeks antud, aga ei, ma olin ennast pagulasühiskonnast ja -mentaliteedist lihtsalt lahti kiskunud ja uue “mina” leidnud, mida ei tahetud tunnistada. Olin astunud üle läve inglise maailma, ja mõne meelet seega reetja. Inglise ühiskonna silmis aga ei olnud ma enam piiratud, parandamatute puudustega. Ent siiski, see oli kahepalgeline olemine: liikusin nüüd küll vabalt, kuid teine “mina” oli lavastatud, teda polnud ei minu mõtetes ega mälestustes.

Kui külastasin Eestit, tõin oma endise “mina” kaasa, ent ma olin nii kaua ära olnud, et võõrastasin keelt. Ometigi võeti mind vastu, nagu ma olin, ja nüüd on mulle antud võimalus neid kahte “mina” ühildada tänapäevases mitmekihilises maailmas.

Muidugi teen ma veel vigu, aga vähem. Varem olin ma külalaline, vaatasin ringi. Ma olin vaimne turist muinasjutumaailmas. Nüüd, mil olen ületanud kodukünnise, on need 77 aastat muutunud minu uueks muinasmaaks.

⁴³Elin Toona. *Pagulusse*, lk 204–206.

⁴⁴Elin Toona. *Mihkel, muuseas*, lk 60.

Hermann Hesse seletab Stepihundi najal, et uue mina saavutamiseks tuleb endalt “mask” eest ära tirida. Sina aga õppisid Londonis teatrikoolis just, kuidas kasutada “maske” erinevates situatsioonides, et vältida väljaspool olemise tunnet ja saavutada kuuluvustunnet. Kõike seda peegeldad sa ka oma loomingus. Kuidas siis on maski eest ära tirimisega ja selle kandmisega?

Ma õppisin maskide kandmise vara ära, kuid olen meelega püüdnud vältida seda endas, kui võimalik. Ma panin kahepalgelist olekut tähele juba lapsena, kui ema, isa ja nende sõbrad tulid meile külla ja nende kogu meil-olek oli lausa lavastus. Oli põnev ja huvitav kõrvalt nautida nende lõbusat “etendust” meie vähem põnevas ja igapäevases elus Haapsalu promenaadil. Seepärast istusin ma alati kuskil ligidal tugitoolis ja nautisin, mida nägin, kuulsin. Külaliste, kellest enamik olid muidugi näitlejad, ja ka ema päris nägu nägin ma ainult siis, kui nad arvasid end olevat üksi.

Londoni teatrites sain ma aru, et ka kuulsate inimeste elus pole kõik hästi. Laval üks nägu ja lava taga, garderoobis hoopis teine nägu, tihti pisarates.

Minul endal ei ole enam vaja maski. Vanaduse mask ei ole mask. Minu nägu on elu jooksul kannatuste, rõõmude, suurte sündmuste, vaiksete ja väiksete elukogemustega ning harjunud sõrmedega voolitud vana inimese nägu. Olen nüüd see, kes pidin olema!

Sa oled ühes kirjas mulle öelnud, et saatus mängib suurt rolli meie elus — “Igikeste lootus ja paratamatu saatus veeresid meist üle nagu Vene tankid”⁴⁵ — ja suurem osa, mida me teeme, on juba ette määratud.⁴⁶ Romaanis Sipelgas sinise kausi all kasutad sa vägagi huvitavat kirjanduslikku võtet ja kujundit. Sa paned peategelase Ants Karusoja malelauale mängima Saatuse mängu. Kust pärineb see idee? Oled sa ka ise (male)mängur?

Minu saatusemängu kujund on pärit sellest ajast, kui tõesti mängisin malet. Mitte osavalt, vaid lõbu pärast, omasugustega. Mõte

⁴⁵Elin Toona. *Pagulusse*, lk 194.

⁴⁶Elin Toona e-kiri Eve Pormeistrile 13. IX 2021.

võrrelda malelauda elukäiguga vaimustas mind. Isegi kui tead, kuhu tahad välja jõuda, pead sa pidevalt arvestama partneri, teiste inimeste sihtide ja soovidega.

Selle võrdluse peale tulin ma Inglismaal, kui jälgisin kõrvalt meie pagulasühiskonda. Kuivõrd lõksus me kõik olime! Hea küll, lepingud, neist polnud pääsu, vanem põlvkond ei vallanud paratamatult keelt, kuid mis mind üllatas, oli see, et isegi kui oleks olnud võimalus ennast vaimselt vabastada, oldi nagu halvatud. Ümbrus oli hirmuäratav, ülemused õelad ja töötingimused haritud inimeste jaoks uskumatult alandavad. Nad viibisid nagu halvastunenäos. Nad olid sattunud olukorda, mida nad ei osanud ette kujutada, ja nad olid haritlased, kellel puudus vaesemast ja halvemate elutingimustega ühiskonnas kasvanute ja elanute alalhoiuvõime.

Emä pidi taluma oma ülemuse kirjeldamatut käitumist. Ta ütles, et see oli sellepärast, et kartis meie tagasisaatmist Saksamaale. Aga sõda oli lõppenud. Ja kui talle pakuti töökohta Hollandis, puudus temal, kes ta oli julgenud keset merd hüpata köisredelile ja nõuda, et tema emä ja laps ka võetaks pardale, rahuajal see julgus.

Olid need saatuslikud tõkked või oli see enesepiiramine? Romaani *Sipelgas sinise kausi all* protagonist Ants tegi oma parima, ent jäi ikkagi pagulaseks, DP kinnise mõttelaadi ja hirmude ohvriks.

Kuigi sinult on küllap juba mitu korda küsitud, kas sul on malelaua veel käia mõni käik, uudishimutseksin ma ses suhtes nüüd, kus sa oled jõudnud 85. eluaasta künnisele, siiski veel kord?

Minu teekond malelaua jõudis lõpule lihtsalt nii, et keerasin oma malenupu ümber ja ütlesin saatusele, et siinilmas on ka teisi elureegleid, mis ei sõltu minu malekäigust, vaid kõrgematest jõududest, mis ei piirdu ainult malelauaga.

Luuletaja Triin Paja on kirjutanud, et “kuulamine on palvetamise viis / samuti kirjutamine, samuti andmine”.⁴⁷ Usun koos temaga

⁴⁷Triin Paja. *Nõges*. Tallinn: Kultuurileht, lk 59.

oma kogemuse najal, et kirjutamine on palvetamise viis. Kas sina tunnend samamoodi?

Mina ei ole kunagi sidunud kirjutamist ja palvetamist. Need on minu jaoks teineteisest täiesti lahutatud. Kui palvetan, räägin ma Jumalaga. Kui kirjutan, räägin ma lugejatega.

*2021. aasta oktoobris — meil oli just seljataga minu raamatu Näen, kuulan, tunnetan (2021) esitlus Tallinnas — kirjutad sa mulle, et vaatamata kurtmistele oma vigase keele pärast kirjutasid sa tänu Bernard Kangro manitsemistele ja innustamisele eesti keeles ikka edasi: “Nii olen ma kirjutanud tänaseni. Ma NÄEN, KUULAN, ja KIRJUTAN.”*⁴⁸

Sellel päeval Lundis, kui kohtusin esimest korda Kangro ja teiste eesti kirjanikega, oli mul tõesti põhjust häbeneda oma vigast eesti keelt. Kuid tänu Gert Helbemaële ja Hellar Grabbile, kes lubasid teha mul kirjavigu, parandasid neid ise ega laitnud mind minu hariduse puudumise pärast, olin ma jõudnud hoopis teistsugusesse seltskonda. Ma tõesti näen, kuulan ja kirjutan, ja olen tänulik, et kui keegi nagu Eve Pormeister juba hoopis nooremast generatsioonist mõistab, et kõik sellised välised mõjud, milles oleme piiratud hinged, on ainult ajutine. Meenub üks hiljutine elamus, mis mind väga vapustas. Olin ühel teatrietendusel. Hiljem istusin koos näitlejatega aias söögilauas, kus tähistasime õnnestunud lavastust. Minu kõrval istus üks näitlejatest, Aleksander Eelmaa, kellega vestlesime vähemalt tund aega. Rääkisime maast ja ilmast. Ja kuna tema oli pisut eakas, ütlesin talle: olgugi et oleme vanad, aga kui paneme silmad kinni ega vaata peeglisse, on meie hinged noored! Ta suri samal õhtul. Juba siis oli tal kepp käes ja matkasaapad jalas. On põhjust küsida, mis keeles hinged omavahel suhtlevad?

⁴⁸Elin Toona e-kiri Eve Pormeistrile 30. X 2021.

Soovin sulle indu, jaksu ja rõõmu nii meeldivate kui ka hirmasate momentide endast välja laskmiseks, iseäranis aga India-romaani “Tähesadu” lõpetamiseks!

Aitäh, Eve!

Juuni–juuli 2022, Tartu/Taebla

EVE PORMEISTER (1956) on lõpetanud germanistina Leipzigi Ülikooli 1980, filosoofiamagister saksa kirjanduse alal 1992, filosoofiadoktor saksa keele ja kirjanduse alal 2003 (mõlemad TÜ). TÜ filosoofiateaduskonna õpetaja 1980–1992, saksa filoloogia õppetooli lektor 1992–2004 ja saksa filoloogia osakonna uuema saksakeelse kirjanduse dotsent 2004–2014; Tartu Linnaraamatukogu raamatukoguametnik a-st 2016 ja raamatukoguhoidja a-st 2022. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Kirjandus ja kultuurilugu kuuluvad keeleõpetuse juurde” (1999, nr 7, lk 1505–1509), “Mida tänapäeval tähendab Šveits” (2001, nr 5, lk 977–987), ““Kirjutan, et mu valudest saaks pidu”: Kohtumine Gertrud Leuteneggeriga 28. juunil 2002 Zürichis” (2003, nr 4, lk 813–820), “Ingeborg Bachmann: Välditamatu poeet ja kõhklev lootja” (tlk Krista Räni; 2006, nr 1, lk 184–210), “Kas maailm on tunnetatav: Salapärane kass, ema ja kõrb Eugen Ruge romaanis *Cabo de Gata*” (2016, nr 10, lk 1733–1760), “Ma näen aega” (2019, nr 3, lk 518–528) ning “Maastiku lummuses ja köidikus: Julio Llamazarese romaanist *Kuidas vaadata vett*” (2022, nr 5, lk 857–871); intervjuud Jaak Jõerüüdaga “Igavene otsimine: Teekond iseendani” (2020, nr 7, lk 1246–1277) ja Kärt Hellermaga “Valgus — meie maailma alus” (2021, nr 9, lk 1602–1628); tõlkinud Gertrud Leuteneggeri essee “Avalikult ja otsustavalt lahti öelda oma sajandi põhimõtetest” (1989, nr 4, lk 704–710), Leuteneggeri luuletusi (2003, nr 4, lk 809–812) ning Torsten Hoffmanni artikli “Vastu võtta terviklikkus: Kaaskiri Schilleri *Wallenstein*’i proloogi tõlkele” (2009, nr 11, lk 2100–2105).

PEETER PAASMÄE. *Paphiopedilum* Black Jack (2022)

ARVUSTUS

SISSEJUHATUS SAKSAKEELSESSSE KIRJANDUSSE EDASIJÕUDNUILE

Eve Pormeister. *Näen, kuulan, tunnetan: Vaatlusi, mõtisklusi maailma tajumisest ja eneseotsingutest sõna abil*. Tallinn: EKSA, 2021. 514 lk.

Germanist, kirjandusteadlane, kriitik ja kultuurivahendaja Eve Pormeister on olnud saksakeelse (Saksamaa, Austria, osa Šveitsist) ja eesti kirjanduse sillaks pikki aastaid, aga ometi on esseede ja intervjuude kogumik *Näen, kuulan, tunnetan* tema esimene eestikeelne teos. Kogumik sisaldab laiemalt võttes käsitlusi kirjandusest. Peaaegu kõik artiklid on aastatel 1995–2021 ilmunud *Loomingus*, *Sirbis*, *Postimehes*, *Akadeemias* jm, aga ka järelsonadena või näiteks Tartu Linnaraamatukogu kirjandusveebis. On ka artikleid, mis on valminud ettekannete põhjal ning ilmuvad nüüd esimest korda. Kõiki kogumiku palasid on aga muudetud ja täiendatud ning ilmselt seetõttu tundub ajaliselt ja žanriliselt kirev raamat ka sidusana. Artiklid ei ole järjestatud ajaliselt, vaid on jaotatud peatükkidesse žanriliselt, temaatiliselt või ka puhttunnetuslikult. Esimesse rühma kuulub näiteks “Tunnetuslik avatus elule ja ajale: Vestlusi”, teise “Elu läbi maastike” ja kolmandasse “Liikumine alguskokkukõla poole”.

Teos on vormiliselt kirev: jutuajamised kirjanikega, esseed, arvustused, lühemad ja pikemad mõtisklused, miniatuurid, milles autor kirjeldatakse vaadeldava teksti südant, hinge ja mõistust, käsitledes teoseid sellise lugupidamisega, nagu need oleksid elusolendid. Ka vesteldes tekstidega kui inimestega, sõpradega. Juri Lotmanist lähtudes ongi kunstiteosed elus: “Iga keel on õigupoolest ka mõtlev struktuur. Ja samamoodi on ka nii keerukate asjadega, nagu kunst ja kultuur” (lk 107). Ta lisab ka, et kirjanduslik tekst suudab igal uuel lugemisel pakkuda erinevat infot, andes sellega märku pigem elava organismi omadustest. Raamatutest, mis on astunud Eve Pormeistriga vestlusse, leiab lugeja pärast teose *Näen, kuulan, tunnetan* lugemist kindlasti uusi mõtteid ja tähendusi, sest autor avab teoseid värskete nurkade alt või läheb oma põhjalikkuses sellis-

te kihtide ja seosteni, mille peale lugeja kõrvalise abita ei pruugi tulla. Seejuures on Pormeister kaugel efektitsemisest, vastupidi, tema suhtlus objektidega on viisakas ja rangelt materjalikeskne, peaaegu puritaanlikult askeetlik ja ennast taandav. Tema lähenemise paradoksaalsus seisnebki selles, et luues distantsi oma autoripositsiooni ja vaadeldava teose vahele, jõuab ta teosele nii lähedale, et pääseb peaaegu teisele poole teost. Seejuures on Pormeister esseistina pigem tänulik lugeja kui jõulise eoga kriitik, kes tahab objekti kaudu ennast tõestada. Tema mõtisklusi kannab avastamisrõõm, mida ta vahendab omakorda lugejatele. Usun, et palju täpsemini Pormeistri lähenemist iseloomustada ei saagi, kui seda teeb raamatu eessõnas Kärt Hellerma: “Eve Pormeister on kirjandusuuriija, kes positsioneerib end väga selgelt: ta soovib tajuda Maa ilma Hinge koos kirjanikega, kelle loomingut ta käsitleb” (lk 13).

Maksimalistlik, idealistlik, isegi romantiline vaade kirjanduse ammendamata tõe ja tunnetuse allika potentsiaalile on sümpaatne ja silmatorkav ajal, mil tõe otsitakse rohkem igalt poolt mujalt: uudismeediast, ühismeediast ja üldiselt kohast nimega internet. Seejuures ei libise Pormeister ise programmilisse tõekuulutamisse kirjanduse kui universaalse abimehe toki najal. Tema meetodiks on peamiselt tunnetuslik mõttearendus, mille puhul võib aimata, et kirjutama hakates ei teadnud ta ette teekonna lõppu, nagu teevad ka parimad romaanikirjanikud, näiteks on nii öelnud Andrei Ivanov (Kiisler 2020). Lugejana võime tunnetada Pormeistri sisemist sundi ja me ilmselt ei pahanda, kui sealjuures tajume autori tungivat soovi enda ja ühtlasi käsitletavate teoste lugejaid asju samamoodi nägema panna, sest tal on viisakas vahekorras veenmisjõudu ja delikaatsust oma vaadete esitamisel.

Kirjanikud, keda on eraldi analüüsitud või kelle mõtetele lisamõtteid antud ning kelle nimed käivad läbi ka peatükkidest, milles neid otseselt ei käsitleta, on näiteks Ingeborg Bachmann, Eugen Ruge, Hans Platzgumer, Gertrud Leutenegger, Peter Stamm jt kaasaegsed või 20. sajandi kirjanikud, Eesti autoritest Jaan Kaplinski, Viivi Luik, Kärt Hellerma jt. Niit, mis köidab küllaltki kireva sisuga raamatu ühte, on armastus kirjanduse vastu, ja nii lihtne see ongi. Sest kirjandus kuulub inimese esmavajaduste hulka. Nagu ütleb intervjuus “Ma näen aega” Viivi Luik: “Ma ei tea, kas kirjandusel on muud eesmärki peale selle eesmärgi, mis on inimesel. Inimene tahab argipäeva kütkest vabaks ja ihkab armastust. Kirjandusest otsib ta selleks tuge ja abi” (lk 454).

Siinkohal ei saa edasi anda kogu seda tuge ja abi, mida pakub luigejaile Eve Pormeister, toon vaid mõne näite lehekülgedelt, mis suutsid üllatada. Eredaimalt avaldub Eve Pormeistri suhtumine kirjanduse tähendusse raamatu viimases osas — vestlustes. Tema vestluskaaslaste kaudu ilmnevad ka autori vaated elule, ajale, hingele ja sõnale ning selle kõige nägemisele kirjanduse vahendusel. Need jutuajamised ei ole klaaspärlimängud elevandiluust tornides. Jah, vesteldakse küll ka kõrgetel ja ilusatel teemadel, sest üks kirjandus lennutabki inimesi ja nende mõtteid. Samas leidub teravat kriitikat ühiskondlike päevakajaliste nähtuste ja suhtumiste kohta. Pihta saavad büro-, tehno-, pluto- ja muud -kraadid ja kratid. “Poliitika ja äri künism ajab südame pahaks, aga mitte päeva lõpuks, nagu nad ise korrutavad igal võimalikul juhul, vaid juba varahommikuks,” ütleb intervjuus Jaak Jõerüüt (lk 484, “Igavene otsimine: Teekond iseendani”). Viivi Luik on kriitiline vanade puude mahavõtmise suhtes, võrreldes vana Euroopat põlise puuga ning märkides, et spenglerlik õhtumaa allakäik väljendub meie kaasajal inimeste suhtumises puudesse: õhtumaa võrdkuju on suur puu. “Puud ühendavad maad taevaga ja õpetavad meile kannatlikkust ja väärikust,” räägib Luik (lk 434) ja annab mõista, et koos puudega kaob ka tänapäeva eurooplaste väärikus:

Tänapäeval võid proletaarlast otsida tikutulega. Tänapäeval kuulatakse põhjakihti vaimselt. Vaimselt põhjakihti kuuluvaid inimesi võib praegu leida kõigist ühiskonnakihtidest ja igalt elualalt. Alustades presidentidest ja lõpetades rektoritega, kes vanaaegsete mõõdupuude järgi peaksid olema põhjakihist mõõtmatus kauguses. Vaimsesse põhjakihti kuulumise juurde käib alati ka musta valgeks rääkimine, teiste veenmine selles, et nad eksivad, kui nad sisimas tunnevad, et asi pole õige (lk 436).

Lugedes vestlusi Viivi Luige ja Jaak Jõerüüdiga tunnen, et istun kohvikus vestlejate kõrvallauas ja jään neid täiesti häbitult kuulama, kolmas tee on jahtunud ja ma ei lähe kuhugi. Millegipärast on see Tartu kohvik. Mitte Tallinna.

Mõnevõrra teises laadis on intervjuud väliskirjanikega. Nad on palju lühemad, asjalikumad, nagu päris ajakirjanduse lood. Mõtteid on aga kaasa võtta nendestki. Üks tuntumaid Šveitsi kirjanikke Peter Stamm ütleb intervjuus “Kirjandus — tunnetuslik avatus ajale” oma loomemeetodit kirjeldades: “Ohtlik on see, kui teatakse täpselt, mida öelda

tahetakse, siis saab sellest heal juhul essee” (lk 419), ja teisel: “Mu tegelased käituvad üldiselt ikka nii, nagu nad tahavad, vahel ma ei tea kuni lõpuni, mis teoses täpselt juhtub” (lk 420). Ta nimelt kohtab oma tegelasi nagu inimesi tänaval, kelle kohta ju ka lõplikku tõde teada ei pruugi.

Ülejäänud raamat, “Vahepalade” osa arvestamata, kus maht seab si-sule oma ahtad raamid, on liigitatud pigem tunnetuslikult kui žanriliselt, millele osutavad alajaotuste pealkirjadki: “Tulemine ja minemine: Liikumine maailma kahe põhisamba vahel”, “Liikumine alguskokkukõla poole” ja “Salapärane maailm”. Raamatu kõigi osade all leidub peatükke, mida ei saa ja pole mõtetki žanriliselt kindlasse paika loksutada: paljud kirjandusjutud paigutuvad kuhugi essee ja arvustuse vahelisse valdkonda, mistõttu teose alapealkiri *Vaatlusi, mõtisklusi maailma tajumisest ja eneseotsingutest sõna abil* on väga täpne määratlus. Lugeja saab osa kirjanduslikest elamustest, isegi kui ta varem polnud kõnealuse autori või mõne kindla teosega tuttav. Ja Eve Pormeistri kirk ärgitab. Mina näiteks läksin ja ostsin Austria kirjaniku Valerie Fritschi romaani *Winteri aed* (eesti k 2016) kasutatud eksemplari paari euro eest — autor ja teos, kellest ja millest ma varem midagi ei teadnud; samas nägin (jah, *nägin* — see on verb, mida Pormeister raamatute mõistmisel või tajumisel sageli kasutab) uue pilguga lühiromaani, mille just olin läbi lugenud: Saksa kirjaniku Eugen Ruge *Cabo de Gata*, mille kohta Pormeister ütleb näiteks nii:

Peatükke on kokku 23, sedagi arvu ümbritseb salapära, alates sellest, et eostamishetkel saab loode mõlemalt vanemalt 23 kromosoomi, ja lõpetades surma tähistava arvuga Piiblis. Popkultuuris saab sellest õnne ja õnnetust toovast numbrist pärast biitkirjanduse esindaja William S. Burroughsi lühijutu “23 Skidoo” (1967) ilmumist müstiline arv, mida kasutatakse mitmes linateoses, näiteks USA režissööride Joel Schumacheri filmis “Number 23” (2007) ja Burt Kennedy filmis “Latigo” (1971) (lk 88–89).

Jne jne. Lisaksin omalt poolt, et Burroughsi lühijutu järgi võttis nime ka briti postpunkbänd 23 Skidoo, ehkki Pormeister on küll niigi juba igas detailis põhjalik. Artikkel “Kas maailm on tunnetatav?: Salapärane kass, ema ja kõrb Eugen Ruge romaanis “Cabo de Gata”” on raamatu üks põhjalikumaid ja põnevamaid ning kujutab endast semiootilist analüüsi, kus märksõnade kaupa on antud tähendused romaani erinevatele

motiividele: alapealkirja “Kass” all on seejuures antud ülevaade kassikirjandusest Homerosest kuni Mati Undini ja Goethest kuni Bulgakovini. “Kõrbe” all aga räägib Pormeister sellest, kuidas on loodud ideaalne geograafiline, kliimaatiline, sotsiaalne ja eremiitlik maastik, millel on nii raamatusisene hõng kui ka ohrasti lisatähendusi kultuuriajaloos. Mulle jääb pärast sellist analüüsi tunne, nagu oleksin lugenud midagi märksa kõhnemat ja lahjemat kui Eugen Ruge *Cabo de Gata*, kuigi ka mina sain sealt oma elamuse.

Eraldi analüüsi vääriks Eve Pormeistri käsitus Austria luuletajast, prosaistist ja filosoofist Ingeborg Bachmannist (1926–1973), kelle kohta on kaks või pigem poolteist peatükki alajaotuses “Näen, vaatan, kuulatan”: “Kui mitte enne, siis Roomas saad sa seda näha ja kuulda: Viivi Luik 70 ja Ingeborg Bachmann 90” ja “Vältimatu poeet ja kõhklev looja — Ingeborg Bachmann”, aga tema nime mainitakse teoses mujalgi, vaadeldavatest kirjanikest üldse enim — seitsmekümne neljal leheküljel. Ludwig Wittgenstein on öelnud: “*Minu keele piirid* osutavad minu maailma piiridele” (lk 175). See lause mõjutas keerulise elusaatusega Bachmanni, ja ta tahtis minna kaugemale, nihutada piire:

Erinevalt Wittgensteinist tahab Bachmann niisiis muuta keele ja maailma piirid viljakaks, kutsuda lugejat avardama neid äärmuslikke piire, mis kammitsevad meie silmaringi. Seepärast peavad ka tema luuletused “näitama”, mida veel ei ole (lk 175).

Julgen kinnitada, et selle artikli piir ei ole siin, kus ma panen punkti. Piir ei ole ka vaadeldud teose viimase lause taga: “Suur tänu mõnusa, meelierutava vestluse eest!” Nii ütleb Eve Pormeister viimases palas Jaak Jõerüüdale (lk 493), ja mina võin sedasama öelda Eve Pormeistrile. Piir ei ole ka Eugen Ruge, Ingeborg Bachmanni ja teiste loomingus. Piir on teispool meie kujutlusvõimet, seal, kuhu meie kujutlusvõime ei ulatu, ja see piir nihkub üha kaugemale, mida rohkem me loeme head ilukirjandust ja meelierutavaid käsitusi sellest, milleks kindlasti võib pidada raamatut *Näen, kuulatan, tunnetan* kogu tema eklektilisuses.

Valner Valme

Kirjandus

K i i s l e r, Vilja 2020. Tõenäoliselt maailmas kõige tuntum Eesti kirjanik Andrei Ivanov: Väljendan oma masendust ja vaateid romaani-des. — *LP: Eesti Päevalehe nädalalõpuleht*, 2. I

T a m m, Marek (koost. ja toim.) 2022. *Vestlused Lotmaniga*. (Bibliotheca Lotmaniana.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

VALNER VALME (1970) on lõpetanud Eesti Humanitaarinstituudi kultuuriteooria alal 2013. A-st 2021 väljaande Edasi.org kultuuritoimetaja ja SA Kultuurileht veebitoimetaja, ühtlasi Vikerraadio kirjandussaate “Loetud ja kirjutatud” üks juhte ja Raadio 2 elektroonilise muusika autorisaate “Lift” juht.

ABSTRACTS

ENE-MARGIT TIIT. **Language of statistics in Estonia**

The numerals from one to ten but also a hundred and a thousand are very old in Estonian — in linguists' estimation, up to 6000 years. Some measurements derived from body parts, for example fathom (süld), cubit (küünar) and span (vaks) are also comparatively old. The names of mathematical operations, however, date from as late as the 19th century when the first textbooks of mathematics appeared in Estonian; the idea and application of the decimal system was also explained there.

In the final decades of the 19th century, the publication of the first Estonian encyclopaedia started. It also included the word statistics (statistika) and the recommended Estonian equivalent arvustik, which, unfortunately, was not taken into use.

Purposeful development of the terminology of mathematics and statistics began in the early 20th century. This was done by the lecturers of mathematics of the University of Tartu and schoolteachers. Language development proceeded according to the principles developed earlier, which appreciated the briefness, clarity and mother-tongue origin of the terms. Immediately before World War II, statistics was taught even at secondary schools in Estonia, and all the necessary terms for it were available.

The work on terminology continued during the war and immediately after it. Lecturers teaching mathematics and statistics created new words if necessary. These were consolidated in the lectures delivered at the University of Tartu, Tallinn University of Technology and the Estonian University of Life Sciences and in study aids multiplied on the Rotaprint. The terminology of statistics was applied in many different areas of research and in state statistics; therefore, the unification of terminology was a serious concern. The terminology took

root after the publication of several groundlaying books and a dictionary. By now, the Estonian terminology of statistics has been recorded, in addition to textbooks and dictionaries of mathematics, in Sõnaveeb (the language portal of the Institute of the Estonian Language) and in the lexicon published in 2019 (Statistika leksikon). The Estonian terminology of statistics has also been included in an international dictionary of statistics in 30 languages and the Eurostat term base.

Thus, Estonia is in possession of terminology for the development of statistical literacy, and this also supports the publication of research results in Estonian. (Auth.)

DONALD S. LOPEZ. **Belief**

The essay studies the generally unquestioned assumption that adherents of any given religion understand that adherence in terms of belief. The focus is on two historical cases, one in medieval Europe, the other in colonial Sri Lanka, in which the term “belief” has figured prominently. In the first case, concerning inquisitor Peter Martyr, who was killed in retribution for his punitive actions against heretic sect called the Cathars, belief served as a substitute, an elusive interior state that masked a host of far more material circumstances. In the second case, concerning Colonel Henry S. Olcott’s attempt to create a belief-based religion out of Sinhalese Theravada Buddhism, belief served as a concave mirror placed rather forcibly before an Asian subject, enlarging the periphery and shrinking the centre.

Lopez concludes that the notion of belief is neither natural nor universal. It might be described as an ideology, not so much in the sense of false consciousness but as an idea that arises from a specific set of material interests. In the case of Peter Martyr, the interests were those of the Roman Catholic Church in northern Italy where the inquisition hunted and punished heretics in the name of belief. There, even when it appears with such priority, belief is the afterthought, belatedly depicted as having existed inside someone else’s head. In colonial Sri Lanka, Colonel Olcott compiled The Buddhist

Catechism (which became an immensely influential school-book) in the spirit of true Buddhism, which appears to be largely defined as a set of beliefs best expounded in negative terms or, more specifically, as that which is non-Roman Catholic. He hoped that his efforts would be repaid with the restoration of true Buddhism to Ceylon, thereby avoiding the influence of European and American missionaries who wanted to convert the Sinhalese to Christianity, causing them no longer to believe in Buddhism. By entering into a contract with belief, the Sinhalese were promised a certain salvation, the salvation of not losing the beliefs that they never knew they had. However, Lopez notes that no Sinhalese Buddhist had produced a text that reduced Buddhism to its belief and, ultimately, they also soured on Olcott's mission, which suggests that the category of belief is not so easily transferred from one society to another.

Lopez asks whether religion must be represented as something that derives from belief, as something with external manifestations that can ultimately be traced back to an inner assent to a cognitive proposition. The view of belief as an inner state, as an assent to a proposition, can only occur with a loss, when the believer has terminated the contract with the believed, leaving the object of belief as a lonely component of someone else's religion, either of another time or of another place. (Transl.)

LAURI KETTUNEN. The first trip to the Vepsians, 1917–1918. Part III

In the excerpt from the travel book published in 1945, the Finnish linguist recalls his trips to the Vepsians' settlement area in the north-western corner of Russia. The Vepsian language together with Finnish, Karelian and Izhorian belongs to the northern group of Baltic-Finnic languages. The number of Vepsians in 1897 is known to have been 25,600 of whom 7,300 lived on the shore of Lake Onega.

The language expedition took place in the most troubled times. Russia, in the north-eastern corner of which the Vepsians' settlement area is situated, was, like the other

Entente countries, engaged in World War I against Germany and its allies. The Russian Emperor had been dethroned in the February Revolution, and, in the first weeks of Kettunen's stay in the Vepsians' land, the Bolsheviks felled Alexander Kerensky's Provisional Government. A truce had been called between Russia and Germany, but after the peace talks bogged down, the Germans advanced behind Narva and were threatening Petrograd (thereafter, the peace treaty was concluded). The Bolsheviks' political decrees confused people, money was losing its value, and general confusion and chaos spread all over the country.

In Finland, a general strike took place; a declaration of independence was adopted, and Russia's recognition of Finland's independence was achieved. Internal tensions in Finland developed into a coup and a civil war in which the legal government was supported by Imperial Germany (the troops of Count Rüdiger von der Goltz landed in Hanko), and Russia supported the "reds" with its soldiers stationed in Finland but primarily with weapons. The government, which had retreated to Vaasa, was supported by infantrymen trained in Germany who had received combat experience in Courland.

In Estonia, a sharp conflict was going on between Estonia's own political forces, which was influenced by events in Russia. The elections of the Constituent Assembly were called but were interrupted by the Bolsheviks. On 24 February 1918, the independent Republic of Estonia was proclaimed, although on 25 November 1917, the German occupation of Estonian islands had begun (South Estonia had been occupied even earlier).

The strength of Kettunen's text is that he has written it amidst the events he describes. The diary includes an overview of the preparations for the expedition and the journey to the Vepsians' land. He describes in detail the living conditions in Vepsians' houses, his language informants and research activities which also deviated into the fields of folkloristics and ethnography. The diary also reflects the events in Russia at the time of the expedition and their reverberations in Vepsian villages. Although far from his homeland and in

isolation, Kettunen's philosophical and political reflections in the diary are constantly in touch with events in Finland.

The commentary to the translation introduces the persons mentioned in Kettunen's diary, explains the events in Finland and Russia and draws parallels between the Vepsian and Estonian folk culture and everyday life. The differences which seem big at first sight need not always be so — they may be caused by the different attitudes and practices of the church and the local and state authorities in the Orthodox and Lutheran cultural spaces. (Edit.)

PEETER ILUS. Poetry

LEHO LAMUS. Problems of translating Upanishads into Estonian

The article compares the differences in the Estonian translations of Upanishads by three authors: Andres Herkel (Aitareya-upaniṣad, 1996), Martti Kalda (Upaniṣadid: valik upaniṣade [Upanishads: A Selection of Upanishads], 2008) and Mait Raun (Upaniṣadid [Upanishads], 2020). Based on Peeter Torop's, Willard Quine's and Umberto Eco's principles of translation, a recoding model was created for assessment of their translations of Upanishads. The translation process was divided into three parts according to a classification known from linguistic semantics: the levels of word (morphology, lexis), sentence (syntax) and text (interpretation). At the word level, the initial selection of potential equivalents (analysis, hypothesis) takes place, and the exact grammatical form of each word is determined. The formation of sentences follows, proceeding from the translated ideas and target language orthography (synthesis-recoding, recursion). Correspondence between the references of source language and target language sentences is found. Thereafter, a comprehensible whole is formed from the meanings of individual sentences so that the same equivalents are used in the whole text, and the sentences are connected into a cohesive whole. Raun compiled a precise recoding system at the word

level, but cohesion of the text is undercoded. Herkel's and Kalda's texts are more comprehensible at sentence and interpretation levels. In the comparison of the translations of Upanishads, inconsistent application of transliteration systems of foreign names (Herkel) and inconsistency in the use of some terms (Kalda) were discovered. All translators had used different recordings of some terms of epistemology. This shows the need for a textbook of Sanskrit grammar in which a system of transliteration and principles for the precise usage of basic forms of words could be agreed upon. (Auth.)

EVE PORMEISTER. "It is interesting to be human, isn't it?": A talk with Elin Toona

The idea for an electronic interview with the writer Elin Toona (born in Tallinn on 12 July 1937) took root during preparations for her 85th birthday exhibition. One of the incentives was my conviction that Elin Toona who had to flee from Estonia with her mother and grandmother in 1944 and who started her career in exile would need to be more deeply consolidated in the classics of Estonian literature now when she has conclusively returned to her homeland which gave her the impulse to her creation.

Lotukata (1969), Elin Toona's only novel that has been translated into English which describes the escape and life at a DP camp in the British occupation zone in Germany through the eyes of a girl aged 8–10 and its sequel Three White Doves (Kolm valget tuvi, 1992) which describes her own and others' life experiences in England deserve as great attention as Viivi Luik's famous novel The Seventh Spring of Peace (Seitsmes rahukevad). As remarkable compared to these works of literature is the English-language Into Exile: A Life Story of War and Peace (2017) which The Economist selected as one of the best books of memoirs in 2013 and which is also very highly appreciated among Estonian intellectuals. While Viivi Luik describes the hardships of post-war Soviet life and (internal) resistance to the system in her poetic language, Elin Toona depicts the frightening experiences of refugees at the end and after the war and the intricacies

of preserving the Estonian mentality through the eyes of those who had left the homeland.

Elin Toona's other books, including the bulky study of the biography and creation of her grandfather, the poet Ernst Enno (Rõõm teeb taeva taga tuld. Ernst Enno [Joy Lights the Fire Behind the Skies. Ernst Enno], 2000) and the book about her grandmother (Ella, 2008) also deserve attention.

In our talk, we travel around the geographical and creative world in the past and at present. We talk about the writer's childhood and youth experiences, about her mother and grandmother, the mentality of the refugees, Weltschmerz and the turns of fate, about mysticism and dreams, love and redemption, the desert, cats, wind, etc.

Elin Toona has constantly written to let out both her pleasant and dreadful moments. But her enthusiasm about people has not faded. She has always written not to forget "who she is, where she comes from, where she is going." For Elin Toona, writing seems to be something that vibrates together with her soul and that has given her peace of mind since the beginning. (Auth.)

Review

VALNER VALME. An advanced introduction to German-language literature

Eve Pormeister. Näen, kuuln, tunnetan: Vaatlusi, mõtisklusi maailma tajumisest ja eneseotsingutest sõna abil. [I can see, hear, feel: Observations and reflections on perception of the world by word.] Tallinn: EKSA, 2021. 514 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part L**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

PEETER ILUS (1948), Estonian poet and publisher

LAURI KETTUNEN (1885–1963), Finnish linguist, prose writer, poet and playwright

LEHO LAMUS MTheol (1971), lecturer in philosophy at St Platon Seminar of the Orthodox Church of Estonia

DONALD SEWELL LOPEZ JR PhD (1952), professor of Buddhist and Tibetan studies at the University of Michigan

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

PEETER PAASMÄE (1963), Estonian graphic designer and photographer

EVE PORMEISTER PhD (1956), Germanist, librarian at the Department of Exile Estonian Literature in Tartu Public Library

ENE-MARGIT TIIT PhD (1934), principal methodologist at Statistics Estonia, emeritus professor of the University of Tartu

VALNER VALME (1970), cultural editor of the journal Edasi.org and web editor of SA Kultuurileht

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

L

20. detsember [1949]. Seltsimees Stalini 70. sünnipäeva tähistus-aktus Tartu Riiklikus Ülikoolis.²³²⁷

Päevakohaselt dekoreeritud aulas seisab presiidiumi poodiumil punaste ja valgete kangastega drappeeritud niši taustal rohelusesse uppuv J. Stalini büst. Selle postamenti ilustab valge kilp kullatud "70"-ga, millest on läbi põimitud stiliseeritud puuvõõriku valge oks. Büsti pea kohal ripub punastes tähtedes valgepõhjaline loosung "Au Suurele Stalinile".

Rõdu serval kulgeb teine loosung suure õpetaja surematute sõnadega: "Teadust sellepärast nimetatakse teaduseks, et see ei tunnusta fetišeid, ei karda kätt tõsta kõduneva ja vana vastu ning kuulatab teraselt kogemuste ja praktika häält". Sõnad on toodud valgetes tähtedes punasel kangal.

Kummalgi pool büstist asetsevad kahes reas ilupõõsastikku kaduvad presiidiumilauad, millele taga ripuvad aula sammaste [vahel] veel kaks loosungit. Nendel on jäädvustatud valges kirjas punasel foonil sõnad: "J. V. Stalin — V. I. Lenini võitluskaaslane võitluses bolševike partei ja nõukogude riigi loomise eest", ja "J. V. Stalin — kogu töötava inimkonna juht ja õpetaja võitluses rahu, demokraatia ja sotsialismi eest".

Rõdu ühel otsal on aset võtnud Akadeemiline Naiskoor pikades valgetes kleitides, teisel — Akadeemiline Meeskoor tumedates ülikondades. Kooride vahel külgmise barjääri taga, kus vanasti rippus tsaari pilt, seisab ootuses kooride juht helilooja Richard Ritsing.

Aula on pidulisist tulvil.

Siis ilmub presiidium eesotsas rektor A. Koortiga ja võtab laudade taga istet. Presiidiumis on EK(b)P Tartu Linnakomitee esimene sekretär V. Leede, teine sekretär P. Kalju, ülikooli ametiühingu esimees I. Paul, prorektorid R. Antons ja A. Marland, haldusprorektor B. Vörse, kaadrite osakonna juhataja H. Kurg, kaugõppeprorektor Ed. Ertis, sõjalise õpetuse kateedri juhataja

²³²⁷Vt H. Kall, "Tartu Riiklikus Ülikoolis". — *Edasi*, nr 299, 21. XII 1949, lk 4.

kaardiväepolkovnik A. Feldman, san.-alampolkovnik A. Vill, dekaanid J. Mäll, V. Reiman. E. Karu, A. Eenlaid, E. Peebsen ja F. Kudu, prof. Elfriede Ridala, kommunistlike noorte organisatsiooni sekretär Heinrich Tiido²³²⁸ ja mõned tundmatud isikud.

Piduliku aktuse avab rektor A. Koort,²³²⁹ esitades seltsimees Stalinit kui kaasaja suurimat geenius, kommunismi teadusliku teooria väljaarendajat ja nõukogude rahva kõigi ajalooliste võitude initsiaatorit, innustajat ja organiseerijat, kes pärast Lenini surma kannab kindlalt edasi Lenini võitmatut lippu. Stalini juhtimisel teostati Nõukogudemaal sotsialistlik industrialiseerimine ja põllumajanduse kollektiviseerimine, tema nime kannavad viisaastakud, mis on muutnud varem mahajäänud maa ees-

²³²⁸ Heinrich Tiido (1921 – 17. VII 1995 Tallinn) õppis TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna vene keele ja kirjanduse osakonnas 1945–1949, lõpetades ülikooli; ajalookandidaat 1961 (kinnitati 1962), ajaloodoktor 1982 (mõlemad EKP KK Partei Ajaloo Instituut). Vladimirovka 7-klassilise kooli algklasside, vene keele ja võimlemise õpetaja Gulripši rajoonis Abhaasi ANSVs 1940–1942; mobiliseeriti Nõukogude armeesse 1942, 61. teedeväerühma jaokomandör Taga-Kaukaasia rindel 1942, 36. kaitseehitusvalitsuse rühmakomandör Põhja-Kaukaasia rindel 1943–1944, 27. kaitseehitusvalitsuse asjaajaja 1. Ukraina rindel 1944–1945, 1. üksiku inseneriõppebrigaadi kursant Moskvast 1945, sai Sani jõe forsseerimisel haavata, demobiliseeriti 1945. a augustis; Vladimirovka 7-klassilise kooli loodusteaduste õpetaja Abhaasi ANSVs 1945; TRÜ vene keele kateedri õppeülesandetäitja 1948, õpetaja 1949, assistent 1949–1950, marksismi-leninismi aluste kateedri õpetaja 1950–1951 ja 1952, ühtlasi ELKNÜ TRÜ algorganisatsiooni sekretär 1949–1951; Leningradi Riikliku Ülikooli j.a Marksismi-leninismi Õpetajate Kvalifikatsiooni Tõstmise Instituudi ettevalmistuskursuste kuulaja 1951–1952; EKP Eesti Põllumajanduse Akadeemia algorganisatsiooni sekretär 1952–1953 ja 1953; Tartu linna TSN Täitevkomitee esimees 1953, EKP Tartu Linnakomitee sekretär 1953–1956; EPA marksismi-leninismi aluste kateedri, seejärel NLKP ajaloo ja filosoofia kateedri õppejõud 1952–1965, kateedri juhataja 1962–1964; Tallinna Polütehnilise Instituudi NLKP ajaloo kateedri dotsent 1965–1981, professor 1982–1990, ühiskonnateaduste teaduskonna dekaan 1974–1983.

²³²⁹ Vt ka A. Koort, “Me oleme suure Stalini õpilased”. — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 40, 21. XII 1940, lk 2; A. Koort, “Meie suur eeskuju”. — *Edasi*, nr 299, 21. XII 1949, lk 3.

rindlikuks. Stalini rahvuspoliitika on ühendanud kõik nõukogude rahvad ühtseks sõpruspereks, stalinlik on konstitutsioon, mis toonud õnne nõukogude rahvaile. Täites Stalini juhendeid nõukogude teaduse, kirjanduse ja kunsti parteilisusest, loovad teadlased ja kultuuritegelased kõrgeideelisi väärtusi, mis vaimustavad töötajaid võitluses kommunismi ülesehitamise eest. Tema nimiga sammuvad töötajad võiduteed sotsialismilt kommunismile.

Avasõnale järgnevad NSVL ja ENSV hümnid ühendatud akadeemiliste kooride esitusel.

Siis annab rektor sõna polkovnik A. Feldmanile, kes teeb ettepaneku valida aupresiidiumi ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo eesotsas seltsimees Staliniga.

Puhkeb kauakestev ovatsioon. I. Paul sosistab midagi P. Kaljule kõrva ja hüüab seejärel suure vaimustuse ja äraseletatud näoilmega: "Hurraa Suurele Stalinile!" Vastuseks kostab sama vaimustatud vägev hurraa!

Kui lõpuks ovatsioon vaibub, astub kõnetooli prorektor R. Antons, kes pikemas sõnavõtus kujutab seltsimees Stalinist Nõukogude riigi ja rahvaste suure ja targa juhina, inimkonna geeniusena, teaduse korüfeena ja väsimata võitlejana töötajaskonna hüvangu ja õnne ning kommunismi võidu ja püsiva rahu eest.

Järgnevad tervitused delegatsioonide poolt. Viie- kuni seitsmeliikmelised delegatsioonid rivistuvad üksteise järel presiidiumi ette, kusjuures tervitust ütlev esindaja eraldub rivist ja astub kõnetoolile.

Õigusteaduskonna nimel tervitab van.-õpet. Ilmar Rebane. Ta kõneleb hästi, sisukalt, suurepärase diktsiooniga, kasutades loendamatu superlatiive. Teda on nauding kuulata.

Ajaloo-keeleteaduskonna poolt toob tervitusi kommunistlik noor Karl Siilivask,²³³⁰ kes võrdleb seltsimees Stalinist kalju-

²³³⁰Karl Siilivask (1927 – 18. XI 2017) lõpetas Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo osakonna 1951, ajalookandidaat 1954 (kinnitati 1955), ajaloodoktor 1968, ENSV Teaduste Akadeemia korrespondentliige 1977 ja liige 1989. Teise maailmasõja ajal evakuee-

kotkaga ja soovib temale sama pikka iga kui on omane kaljukotkaile.

Matemaatika-loodusteaduskonna nimel tervitab dekaan prof. A. Vaga, loomaarstiteaduskonna poolt assistent Liidia Kivi.²³³¹

Siis teatab rektor, et tervituseks on sõna üliõpilaste delegatsioonil. Uks avaneb ja aulasse sammub prof. A. Raatma, tema

rus 1941. a juulis Nõukogude tagalasse, kolhoosi Stroitel põllutöölise Tšeljabinski oblastis Šumihha rajoonis 1941–1942, partei-, nõukogude ja komsomoliaktiivi kursuste kuulaja Jaroslavli oblastis Mõškinos 1942–1943, Eesti lastekodu vanempioneerijuht Tšeljabinski oblastis Nižni-Uvelskis 1943–1945, Võru Keskkooli õpilane ja komsomoli alorganisatsiooni sekretär 1945, 9. keskkooli õpilane Tallinnas 1945, Võru Tööstustehnikumi komsomoli alorganisatsiooni sekretär 1945–1946; TRÜ NSVLi ajaloo kateedri aspirant 1951–1954, NSVLi ajaloo kateedri vanemõpetaja 1954–1957, dotsent 1957–1969, professor 1969–1974, seejärel professor kohakaasluse alusel 1974–1992, kateedri juhataja 1962–1974, ajaloo-keeleteaduskonna dekaan 1962–1964 ja 1971–1973, ajalooteaduskonna dekaan 1973–1974, ELKNÜ TRÜ alorganisatsiooni sekretäri asetäitja 1948–1949, ajaloo-keeleteaduskonna alorganisatsiooni sekretär 1949–1950; ENSV TA Ajaloo Instituudi direktor 1974–1983, sektori juhataja 1983–1992.

²³³¹Liidia Leesment (Kösta; Kivi; 1924 – 31. III 2018 Tallinn) lõpetas Tartu Riikliku Ülikooli loomaarstiteaduskonnas veterinaariaerialal 1949, veterinaariateaduste kandidaat 1962 (Eesti Põllumajanduse Akadeemia). TRÜ rakendusmatemaatika kateedri laborant 1944, loomaarstiteaduskonna loomataudide ja mikrobioloogia kateedri assistent 1949–1950; Audru sovhoosi vanemveterinaararst 1950–1952, ENSV Sovhooside Ministeeriumi Loomakasvatuse Valitsuse vanemveterinaararst Tallinnas 1952–1953, Vabariikliku Veterinaar-Bakterioloogia Laboratooriumi direktor Tallinnas 1953–1957, bakterioloogia osakonna juhataja 1957–1962, Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Teadusliku Uurimise Instituudi noorem teaduslik töötaja Sakus 1962, Tallinna Keemia- ja Farmaatsiatehase vaneminsener-farmakoloog 1962–1963, Tallinna Epidemioloogia, Mikrobioloogia ja Hügieeni Teadusliku Uurimise Instituudi (Profülaktilise Meditsiini Instituudi) biokeemia ja söötmete laboratooriumi juhataja 1963–1967 ja sanitaar-bakterioloogia laboratooriumi vanem teaduslik töötaja a-st 1977, Tallinna Polütehnilise Instituudi sanitaartehnika laboratooriumi vanem teaduslik töötaja 1967–1977.

järel E. Aunap, kes eredast valgusest kissitab silmi ja tunneb end silmanähtavalt ebamugavasti. Aunapi kannul astuvad E. Siirde ja arstiteaduskonna delegatsiooni kuuluvad üliõpilased.

Aulas puhkeb diskreetne naer. Muhelevad ka presiidiumi liikmed. Rektor parandab varjatud muhelusega kiiresti oma eksitust.

Tervituse ütleb prof. A. Raatma. Ta loeb oma kirjutise tasa ette ja paneb selle siis presiidiumi lauale P. Kalju ette. Teised pole seda varem teinud.

Järgnevad põllumajandus-, metsandus- ja kehakultuuriteaduskonna delegatsioonid. Tervitajad on tundmatud noored suured komnoorte märgiga rinnas.

Viimasena esineb üliõpilaste delegatsioon, mis koosneb eranditult kommunistlikest noortest. Tervitaja on tundmata.

Enamik sõnavõtjaid deklareerivad, et kollektiivid, keda nad esindavad, on oma peale võtnud suure tähtpäeva tähistamiseks mitmesuguseid sotsialistlikke kohustusi. Nad lubavad neid tähtajaliselt täita ja isegi ületada.

Delegatsioonid on läbi.

Rektor teeb teatavaks, et koosolijate poolt on tulnud ettepanek saata seltsimees Stalinile tervitus. Puhkeb tormiline aplaus. Selle vaibumisel loeb saatevalmi tervituse teksti ette: eesti-keelse dekaan E. Peebsen, venekeelse — H. Tiido. Tekstid kiidetakse vaimustatud aplausiga heaks.

Siis teatab rektor, et on tulnud veel üks ettepanek: tervitus kohe teele saata ja vastavad volitused anda H. Tiidole. Seejärel paneb rektor tervituse tekstid lahtisesse puhtasse ümbrikusse ja ulatab selle H. Tiidole, kes kiirsammul lahkub aulast.²³³²

Ühendatud kooridelt kõlavad taas riigihümni helid. Rektor kuulutab aktuse lõppenuks.

Järgnevas kontsertosas esitavad akadeemilised nais- ja meeskoorid helilooja R. Ritsingu juhatusel rida laule Suurest Stalinist,

²³³²Vt "TRÜ õppejõudude, üliõpilaste, tööliste ja teenistujate tervitus suurele Stalinile". — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 41, 30. XII 1949, lk 1; "Tartu Riikliku Ülikooli kollektiiv tähistas vaimustusega J. V. Stalini 70. sünnipäeva". — Samas.

Leninist, Vorošilovist, Budjonnõist ning Nõukogudemaast ja rahvast.

Laulude teatavaks tegemisel vääratab teadustaja — käharpäine kommunistlik noor, öeldes, et koore juhatab helilooja Ritsingu Richard. Puhkeb lõbus naer. Naeratab isegi rektor, keda ülikooli kollektiiv on harjunud nägema raidkuju kivistunud näoilmega, naeratab ka Ritsing ise.

Solistina esitavad mõned päevakohased laulud vanemuislased Elsa Lamp,²³³³ Enn Raa, Endel Ani²³³⁴ ja uus ooperijõud Mihhail Iljon,²³³⁵ kes lähemal ajal esineb “Vanemuise” laval Jeniki-

²³³³Elsa Lamp (Morgen; 1913 – 24. III 2009 Tartu) õppis TÜ õigusteaduskonna kaubanduse osakonnas 1933–1938 ning laulmist Tartu Kõrgemas Muusikakoolis 1935–1936 ja hiljem Tiit Kuusiku juures Tallinnas; korp! Indla liige. Raamatupidaja, äri muusikaosakonna sekretär, Estomuusika Tartu osakonna kassapidaja, Tartu Õlletehase töötaja; Vanemuise koorilaulja 1944–1946, solist (sopran) 1946–1963, trupijuht ja kontsertmeister; tennisist.

²³³⁴Endel Ani (1925 – 15. XII 1985 Tartu) lõpetas Tartu Tööstus- ja Majandusõpilastekooli 1943, Vanemuise draamastuudio õpilane ja koorilaulja 1942–1943, õppis laulmist ka Tartu Muusikakoolis. Treiali õpipoiss Gustav Peetsi masinavabrikus Tartus 1940–1942; Saksa sõjaväes mobiliseerituna 3. eesti SS-brigaadi välitagavarapataljonis Poolas 1943. a novembrist kuni 1944. a jaanuari lõpuni, mil oma sõnul põgenes väeosast Eestisse ja hakkas end varjama, vangistati juunis ja paigutati Tartu vanglasse, kust õnnestus taas põgeneda ja varjata end Tartus kuni Nõukogude teise okupatsiooni alguseni; Tartu linna TSN Täitevkomitee elamutevalitsuse töötaja 1944, Vanemuise ooperikoori laulja 1944–1950, draamanäitleja 1949–1950 ning ooperi- ja operetisolist (tenor) 1950–1985, esines ka sõnalavastustes.

²³³⁵“Mihhail Iljoni pärisnimi on Judeikin. Ta on nende ridade kirjutaja assistendi Dora Judeikini mehe [Maks (Morduch) J.] vend, kõrgema haridusega majandusteadlane. Iljon on kunstniku ema neipõlvenimi.” *Herbert Normanni märkus.* — Mihhail Iljon (tegelikult Moses (Meische) Jedeikin (Judeikin); Moshe J.; Mois(s)ei J.; 1906 – 27. VIII 1972 Tartu) lõpetas Tartu Ülikooli õigusteaduskonna majandusteaduse osakonna 1932, õppis laulmist Tartu Kõrgemas Muusikakoolis. Töötas a-st 1930 kuni isa surmani 1937. aastal riide-, valmisriiete- ja moeäri S. Judeikin ja Pojad raamatupidajana Võrus, 1937–1940 koos vendadega tekstiilitööstuse ASi Transiito siidi- ja trikootaävivabriku kaasakt-

na B. Smetana²³³⁶ "Müüdnud mõrsjas". Ta kannab ette kaks laulu seltsimees Stalinist ja Neeme aaria E. Kapp'i "Tasuleekidest".

sionär Tallinnas, riide- ja valmisriiete äri Vennad Judeikinid kaasomanik Võrus ning majade kaasomanik, mida välja renditi; pärast firma-de ja majade natsionaliseerimist Võru Tarbijate Kooperatiivi raamatupidaja 1940, Võrumaa Tarbijate Kooperatiivide Maakondliku Liidu pearaamatupidaja 1941; vangistati ENSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi operatiivstaabi otsuse alusel 14. VI 1941 Tallinnas kui "sotsiaalselt ohtlik element", s.t vabrikant, suurkaupmees ja eraomanik, kes ekspluateerinud võõrast tööjõudu ja elanud mittetöistest tuludest; NSVLi Siseasjade Rahvakomissariaadi Erinõupidamise otsusega 24. VI 1942 mõisteti VNFSV kriminaalkodeksi § 35 alusel viieks aastaks "paranduslike tööde" laagrisse (alates 14. VI 1941); kandis karistust Vosturallagi ja Sevurallagi laagreis Sverdlovski oblastis; vabanes 26. XII 1945 amnestia alusel, töötas lühikest aega Vosturallagi 1. jaoskonna raamatupidajana ja Tavda paberivabriku agitbrigaadi solistina; pärast naasmist Eestisse 1946. a tegutses ENSV Riikliku Filharmoonia Võru kammerorkestris ja Võru Maakondlikus Keskkultuurimajas, oli Tartu Nahakombinaadi tööliste varustamise osakonna pearaamatupidaja 1947–1948, Tekstiili-õmblus-trikotaaži Töõndusliidu artelli Utiiltoode vanemraamatupidaja 1948, ENSV Kohaliku Tööstuse Ministeeriumi Metallitööstuse Peavalitsuse revident-raamatupidaja Tallinnas 1948–1949; vangistati taas 29. IV 1952 Tartus, sest NSVLi Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi 5. V 1947. a direktiivi järgi tuli ta pärast karistuse kandmist saata eriasumisele Tomski oblastisse, kuid olevat tulnud ebaseaduslikult Eestisse; peeti esialgu kinni Tartus vanglas, NSVLi RJMi Erinõupidamise otsusega mõisteti 22. III 1952 eriasumisele Tomski oblastisse kui "natsionalistliku sionistliku organisatsiooni liige", töötas Kolpaševo linnas artelli Kirpitšnik plaanija ja normeerijana 1953, juhtis töökoha kunstilist isetegevust, seejärel Tomski Oblasti Riikliku Filharmoonia solist Tomskis kuni eriasumiselt vabastamiseni, juhtis ühtlasi 8. märtsi nimelise artelli kunstilist isetegevust ning oli Tomski garnisoni ohvitseride maja koormeister 1954–1955 ja Tomski Topograafiatehnikumi kunstilise isetegevuse juht 1956, vabastati eriasumiselt ENSV Ülemkohtu määrusega 3. novembrist 1956; Vanemuise ooperisolist (tenor) 1949–1952 ja 1957–1972.

²³³⁶Bedřich Smetana (1824–1884), Tšehhi helilooja, tšehhi rahvusliku muusika rajajaid. Tema koomilise ooperi *Müüdnud mõrsja* (libreto Tšehhi kirjanikult ja ajakirjanikult Karel Sabinalt) algversiooni esietendus oli 1866. aastal Prahast, lõppversioon jõudis lavale 1870. aastal ning sai üleilmselt tuntuks 1890. aastail.

Esinemine on korrektne, hää! kõlab sümpaatsena. Järgneb rohke aplaus.

Siis esitavad ühendatud koorid hoogsalt Rahvusvahelise Üliõpilaste Liidu hümn ja kontsertosa on läbi.

Tänaval kostavad veel kaua kõrvus hümn sõnad: "Murdma tu meel, sõpruse teel, aatomipommidest võimsam on veel"...²³³⁷

21. detsember. Ajaleht "Edasi".²³³⁸ Esiküljel "Eesti Rahva tervitus Suurele Stalinile", mille sõnasõnaline tekst oli arutusel arsti-teaduskonna koosolekul 13. dets. 1949.

Nagu nähtub märkmest tervituse all, on see vastu võetud "ühel häälel ja määratu suure vaimustusega" "Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi töötajate koosolekuil, millest võttis osa 504 416 inimest".

22. detsember. Nõukogude eesrindlikule teadusele pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli konverentsi esimene plenaaristung.²³³⁹ Rahvast on aulas piinlikkuseni hõredalt. Noorem põlv teadlasi puudub peaaegu täiesti.

Istungi avab teadusala prorektor A. Marland, andes sõna kaardiväepolkovnikule A. Feldmanile, kes pikemas ettekandes "Nõukogude sõjateaduse üleolekust kodanlikust sõjateadusest" näitab, et nõukogude sõjateadus ammutab oma võimsuse sotsialistliku korra paremustest ja omab sellist jõudu, mida ei oma ega saagi omada ükski imperialistlik riik. Kodanlik sõjateadus on võimetu ette nägema sõja tagajärgi ja ei saavuta kunagi elanikkonna moraalset püsivust. Nõukogudemaa pole kunagi pidanud ega pea röövvalutussõdasid, ei tunnista rahvavastast sõda. Nõukogudemaa peab vaid õiglasi sõdasid ja nõukogude tagala moodustab üksmeelselt liitunud kõrge moraaliga rahvaste pere. See on stalinliku sõjateaduse üleolek kodanlikust sõjateadusest.

²³³⁷"Rahvusvahelise Üliõpilaste Liidu hümn sõnad on loonud Lev Ošanin, need eesti keelde tõlkinud Johannes Semper. Muusika on Vano Muradelilt." *Herbert Normanni märkus*.

²³³⁸"Edasi" 2, nr. 299 (505) — 21. dets. — lk 1, (1949)." *Herbert Normanni märkus*.

²³³⁹Vt O. Kask, "Nõukogude eesrindlikule teadusele pühendatud konverents". — *Edasi*, nr 302, 24. XII 1949, lk 2.

Teisena kõneleb “Nõukogude ajalooteadusest” ajaloo-keeleteaduskonna dekaan, ajalooteaduste kandidaat V. Reiman, kes tõstab esile seltsimees Stalini tähtsuse nõukogude ajalooteaduse arengus. Seltsimees Stalin oma töödes, nende hulgas ÜK(b)P ajaloo lühikursuses annab parimaid juhiseid nõukogude ajalooteadlastele ajaloo mõistmiseks ja käsitlemiseks, eriti dialektilise meetodi relva. Kindla suuna on seltsimees Stalin näidanud ka ajalooõpikute koostajaile. Määratu tähtsuse ajalooteaduse kujundamises omab samuti maailmaajaloo suurim sündmus — Suur Oktoobrirevolutsioon.

23. detsember. Nõukogude eesrindlikule teadusele pühendatud konverentsi teine plenaaristung. Rahvast on pisut enam kui esimesel istungil, kuid seegi kord prevaleerib teadlaste vanem põlv. Assistente ja üliõpilasi võib loetleda sõrmedel.

Istungi avab konverentsi korraldava komisjoni esimees prof. V. Hiie.

Esimesena kõneleb Eesti NSV Teaduste Akadeemia Põllumajandusinstituudi direktor, põllumajandusteaduste kandidaat R. Toomre²³⁴⁰ “Sotsialistliku põllumajanduse arenguteest”. Ta

²³⁴⁰Richard Toomre (Tomson; 1907 – 16. IV 1993 Tallinn) lõpetas Tartu Ülikooli põllumajandusteaduskonna agronoomia osakonna 1934, *mag. agr.* 1938 (põllumajanduskandidaat 1945), põllumajandusdoktor 1964 (Moskva; kinnitatud 1965), EÜSi liige. TÜ fütopatoloogia katsejaama, taimehaiguste kabineti ja taimehaiguste katsejaama katsetehnik, abijõud ja nooremassistent 1929–1938; Vahi põllutöökooli taimekaitse, botaanika ja keemia õpetaja 1936–1937, Põllutööministeeriumi taimekaitse ja seemnekontrolli ameti taimekaitseinspektor 1938–1940, ENSV Põllutöö Rahvakomissariaadi seemnekontrolljaama vanem teaduslik töötaja 1940 ja laboratooriumi juhataja 1940–1941, ENSV Põllutöö Rahvakomissariaadi taimekarantiini inspeksiooni juhataja 1941; mobiliseeriti 1941. a juulis Punaarmeesse, 788. tööpataljoni tööline ja seejärel brigadir Sverdlovski oblastis Reži linna lähedal 1941–1942, 8. Eesti Laskurkorpuse 249. laskurdiviisi staabipatarei rühmaülema abi 1942, 249. laskurdiviisi 779. suurtükipolgu staabipatareis 1942–1943, võttis osa lahingutest Velikije Luki all, pärast rindel raskelt haigestumist mitmes hospitalis 1943, Tööinternaadis nr 3 (s.t invaliidide kodus) Jaroslavli oblastis Kostromas 1943–1944, ENSV Põllutöö Rahvakomissariaadi Loomakasvatuse Peavalitsuse juhataja kt Leningradis ja

pudistab kiirelt oma ettekande käsikirjalt, neelab seejuures poolled laused ja teeb igasuguse jälgimise võimatuks. Kõrvu ulatub vaid Stalini nimi, mis korduvalt ja korduvalt töös esineb. Õnneks pole ettekanne pikk.

Siis astub kõnetooli Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevliige, keemiateaduste doktor prof. P. Kogerman,²³⁴¹ kes esitab

Moskvas 1944, ENSV Põllutöö Rahvakomissariaadi seemnekontrolli ja taimekarantiini inspeksiooni juhataja 1944–1946; ENSV TA bioloogia, põllumajanduse ja meditsiiniliste teaduste osakonna teaduslik sekretär 1946–1947, ENSV TA Põllumajanduse Teadusliku Uurimise Instituudi direktor Tallinnas 1947–1950, vabastati ametist ja heideti välja kommunistlikust parteist Kaitseliitu kuulumise pärast Eesti Vabariigi ajal, põllumajandusinstituudi noorem teaduslik töötaja 1950–1954 ja vanem teaduslik töötaja 1954–1956, ENSV Maaviljeluse ja Maaparan-duse Teadusliku Uurimise Instituudi kultuurrohumaaade osakonna juhataja Sakus 1956–1969 ja ühtlasi teadusdirektor 1957–1959, professor 1967, konsultantprofessor 1969–1991.

²³⁴¹Paul Kogerman (Paul Nikolai K.; 1891 – 27. VII 1951 Tallinn) õpis Tartu Ülikoolis keemiat 1913–1918, *M. Sc.* 1922 (Londoni Ülikool), *dr. sc. techn.* 1934 (Zürichi Tehnikaülikool), ÜSi Ühendus ja seejärel ÜS Raimla liige, Eesti Teaduste Akadeemia akadeemik ja loodusteaduste sektsiooni juhataja 1938, ENSV Teaduste Akadeemia akadeemik 1946. Kooliõpetaja Harju-Jaanis 1909–1911, koduõpetaja 1912–1913, Jakob Vestholmi eragümnaasiumi õpetaja ja Tallinna Tehnikumi lektor 1918–1919, Tallinna Rahvaülikooli üks asutajaid 1917, ajalehe *Tallinna Teataja* toimetuse liige 1917, Tallinna linna keemik 1918; vabatahtlik Vabadussõjas Tallinna kaitsepataljonis 1919. a veebruaris ja märtsis; TÜ stipendiaat Londonis 1919–1921, TÜ dotsendi kt 1921–1922, dotsent 1922–1923, orgaanilise keemia erakorraline professor 1923–1925 ja korraline professor 1925–1936, keemia instituudi õlikivide uurimise laboratooriumi üks asutajaid ja juhataja a-st 1925; Tallinna Tehnikaülikooli (Tallinna Tehnikainstituudi) rektor 1936–1939 ja orgaanilise keemia korraline professor 1936–1941; Rahvuskogu II koja liige 1937 ja Riiginõukogu liige 1938–1939, Jüri Uluotsa valitsuse haridusminister 1939–1940, Eesti-Inglise Kirjastusühingu P. Kogerman ja Ko. ajakirja *The Baltic Times* peatoimetaja 1939–1940; süüdistatuna Eesti Vabariigi ministriks olemises ja osavõtus Vabadussõjast (hiljem lisandusid kuulumine Tööerakonda ja Valgetähe teenetemärgi saamine) vangistati 14. VI 1941 Tallinnas, abikaasa, tütar ja poeg küüditati, NSVLi Siseasjade Rahvakomissariaadi Erinõupidamise otsusega 4. III 1942 mõisteti süü-

kõrgeideelise ülevaate “Nõukogude teaduse saavutisist keemia alal”. Mitmesuguste probleemide kõrval peatub ta üksikasjaliselt sünteetilise kautšuki tootmisel, mille alged on tihedalt seotud I. Kondakovi nimega, kes pikemat aega tegeles Tartu Ülikooli farmaatsia ja farmakognoosia professorina. Kondakov oli esimene, kes hakkas valmistama kautšukki isopreenist ja hiljem tegeles metüülkautšuki küsimusega. Valgustust leiab ka Eesti põlevikivi probleem.

Prof. Kogerman kõneleb hoogsalt, vabalt, käsikirja kasutamata. On tunne, et kõnetoolil seisab tõeline teadlane, millist tunnet süvendavad veel kõneleja hallid juuksed. Aeg-ajalt ta naeratab. . .

Ta lõpetab “Rahva Hääle” 17. detsembri numbri juhtkirja²³⁴² viimase lõikega, mis ütleb:

Nõukogude rahvad, sealhulgas ka eesti rahvas, sammuvad kultuuri, teaduse ja kunsti arendamisel kogu eesrindliku inimkonna avangardis, näidates talle teed kultuuri tippudele. Meie sotsialistliku kultuuri praegune, stalinlikul ajastul saavutatud tase tähistab uut etappi kogu inimkonna kultuuri arengus. Nõukogude kultuuri valgus helendab ja näitab ainuõiget teed kaugele üle meie maa piiride, näitab teed sotsialistliku kultuuri, teaduse ja kunsti kõrgustele, mis me oleme saavutanud maailma suurima teadlase — seltsimees Stalini juhtimisel.

distatuna “revolutsioonilise liikumise vastases võitluses” VNFSV kriminaalkodeksi § 58-4 alusel viieks aastaks “paranduslike tööde” laagrisse (alates 14. VI 1941), kandis karistust Sverdlovski oblastis Sevurallagis ja seejärel Vosturallagis Tavdas, ENSV võimuorganite palvel vabastas NSVLi SARKi Erinõupidamine ta 17. II 1945 ennetähtaegselt “paranduslike tööde laagrist” kui põlevikivi eriteadlase ning lubas tal elada Eestis, vabanes NSVLi Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi siseanglast Moskvast 5. III 1945, rehabiliteeriti täielikult 1989; Tallinna Polütehnilise Instituudi orgaanilise keemia kateedri juhataja 1945–1951, ENSV TA Keemia Instituudi direktor 1947–1950.

²³⁴²“Rahva Hääle” X, nr. 296 (2106) — 17. detsembrist — lk. 1, (1949): “Stalinliku ajastu teadus ja kultuur.” *Herbert Normanni märkus*.

Viimasena kõneleb Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevliige, arstiteaduste doktor prof. V. Vadi "Nõukogude meditsiini saavutisist reumatismi ja liigeste haiguste uurimise alalt". Ettekanne valgustab aktuaalset reumatismiprobleemi, on kahjuks aga tüütuseni pikk.

Istung lõpeb prof. V. Hiie tänuga referentidele ja kuulajaile.

24. detsember. Tartu Linna Täitevkomitee arhitektuurivalitsuse peaarhitekti kabinet.

Istun mugavas tugitoolis peaarhitekti A. Matteuse vastas ja palun kostust küsimusele, kas jutud Jaani kalmistu tasandamisest vastavad tõele.

Jah, see olla nii, kuid kultuurilise väärtusega hauasambad säilitatakse.

A. Matteus tõuseb, avab ukse kõrvalruumi ja palub oma sekretäri tuua täitevkomitee vastav otsus. See on tehtud 9. dets. 1949.

Otsuse kohaselt lõpetatakse matmine vanale Jaani kalmistule ja sellega piirnevale Maarja kalmistu maa-alale kuni peateeni 1. jaanuariks 1950. Kalmistule rajatakse park. Tulevase pargi planeerimiskava peab lõpetatud olema 1. juuniks 1950. Arhitektuurilise ja kultuurilise väärtusega mälestusmärgid säilitatakse. Mälestusmärgid, mis kuuluvad säilitamisele, määrab kindlaks komisjon, kuhu kuuluvad täitevkomitee, Riikliku Kunstiinstituudi ja ülikooli esindajad.

– Kas oleksite nõus selle komisjoni tööst osa võtma? — küsib A. Matteus.

– Meeleldi, selleks annan kohe oma nõusoleku, — vastan lühidalt, — sest vaevalt tunneb keegi Tartu kalmistuid paremini kui mina.

– See rõõmustab mind, — jätkab A. Matteus, — ma küsin vaid veel igaks juhuks rektor Koortilt, kas ta on nõus teid tunnistama ülikooli esindajaks; kui mitte, siis esitan teid täitevkomiteele kinnitamiseks kalmistutest huvitatud teadlasena-asjatundjana.

– Olen teile siiralt tänulik, — vastan innukalt, — meie vanade kalmistute saatuse on mulle väga lähedane.

– Komisjoni koosseis peab selguma lähemal ajal, — seletab veel A. Matteus, — sest juba uue aasta alul tuleb asuda eeltööde

tegemisele. Kui teie kinnitus on toimunud, saadan teile käskkirjast väljavõtte ühes ärakirjaga täitevkomitee otsusest 9. detsembrist 1949.

Jutuajamine on lõppenud. Surume tugevasti üksteisel kätt.

Lahkumisel kabinetist näen, kuidas A. Matteus süütab vahepeal kustunud piibu ja võtab laualt mingisuguse plaani.

Olen saavutatud kokkuleppega rahul. Ehk suudan hävitamisest päästa Tartu kunagiste professorite ja teistegi kultuuritegelaste kalmud, milliseid vaikselt korrastanud juba rida aastaid. . .

*

On jõuluõhtu... Peetri kirikust voolab pimedusse orelihelistest saadetuna lõputa inimmeri, mustav ja voogav... Vastu rühib teine inimmeri. See ruttab järgmisele teenistusele.

Kiriku uks on avatud. Kahel kõrgel kuusel säravad altari ruumid küünlad. Silmi ette kerkib kauge lapsepõlv, jõulude unustamatu võlu. . .

Ülikooli aulas on välja kuulutatud "Lehvitamise Ühingu" tegevliikme A. Tšernovi²³⁴³ ateistlik ettekanne "Kommunistliku

²³⁴³ Apolloni Tšernov (Tshernow; Tshernov; Tschernov; Tsernov; Černov; 1909 – 8. IV 1989 Tallinn) lõpetas Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna slaavi filoloogia alal 1932 ja tegi keskkooliõpetaja kutseksamid Tallinna Pedagoogiumi juures 1933, korp! Fraternitas Ruthenia ja seejärel Boeteia liige. Enne õpinguid ülikoolis ja nende ajal ühtlasi ASi Pantelejevi pärijad telliskivitehase tööline Narva vallas 1924 ja 1926–1927, Goldbergi lauavabriku tööline Siivertsis 1925–1926, ASi Forrest lauavabriku tööline Siivertsis 1928–1930, Kreenholmi turbatööstuse tööline 1931; kooliõpetaja-praktikant Narva vene gümnaasiumis ja 7. algkoolis 1933–1934, Zagrivje algkooli õpetaja Skarjatina (Karjati; Raja) vallas 1934–1938, Keldrimäe kooli õpetaja Narva vallas 1938–1940; Nõukogude anneksiooni järel Narva linnavalitsuse vene koolide inspektor Viru- ja Tartumaal 1940–1941, Narva linna Täitevkomitee rahvahariduse osakonna juhataja 1941; Teise maailmasõja ajal 34. armee ajalehe *Geroitšeski šturmi* kirjanduslik kaastööline Looderindel 1941, ravil Sverdlovski Riikliku Ülikooli haiglas 1941–1942, pärastervenemist 7. eesti laskurdiviisi 27. laskurpolgu 45 mm patarei komissar 1942, seejärel patareikomandöri asetäitja poliitalal 1942–1943, Krasnojarski kraisi poliitkoosseisu täienduskursuste kuulaja Frunze-nimelises

partei suhtumisest ususse ja kirikusse". Kuulajaid on üsna vähe, peamiselt arstid...

Pimendatud akende vahelt paistab siin-seal tänavale küünlates jõulukuuski. Põletamine toimub vargsi.

Eriti küünlarohke on jõulupuu... ülikooli haldusprorektori B. Vorse korteris. Nii vähemalt teatakse rääkida. Tema abikaasa on kulaklikust perekonnast...²³⁴⁴

29. detsember. Tartu Riikliku Ülikooli pearaamatukogu direktori kabinet. Toimub raamatukogu nõukogu esimene koosolek uues koosseisus.

Koosoleku avab ja esitab ühtlasi raamatukogu 1949. a. teise poolaasta aruande raamatukogu direktori ajut. kt. K. Noodla.²³⁴⁵

suurtükiväekoolis Atšinskis ja 26. suurtükiväehvitseride üksikus õppepolgus Minusinskis 1943–1944, 8. Eesti laskurkorpuse suurtükiväe juhataja üksikpatarei luurejao komandör Leningradi rindel 1944, demobiliseeriti 1944. aasta juulis ja määrati ENSV Ministrite Nõukogu käsutusse; Narva linna TSN TK rahvahariduse osakonna juhataja Narva operatiivgrupis ja seejärel Narvas 1944–1946; EK(b) P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna lektor Tallinnas 1946 ja 1947–1949, koolide osakonna juhataja asetäitja 1946–1947; Eesti NSV Riikliku Teatriinstituudi (suleti 1950) marksismi-leninismi aluste kateedri juhataja 1949–1950, Tallinna Riikliku Konservatooriumi marksismi-leninismi aluste kateedri vanemõpetaja 1951–1955; Tallinna Riikliku Tarbekunsti Instituudi (a-st 1950 ENSV Riiklik Kunstiinstituut) marksismi-leninismi aluste kateedri (hiljem ühiskonnateaduste ja kunstiajaloo kateeder) lektor, õpetaja, dotsent ja professor a-ni 1982, osalise koormusega õppejõud a-ni 1986, pikemat aega ka nimetatud kateedri juhataja, olnud ühtlasi instituudi EKP algorganisatsiooni sekretär; NSV Li meistersportlane purjetamises.

²³⁴⁴Bronislav Vorse farmatseudist abikaasa 1948–1959 Helvi (1925–2008) isa oli Ahja vallast Valgesoo külast pärit August Ottan (1884–1965), kes oli vangistatud 1945. aastal ja mõistetud viieks aastaks sunnitöölaagrisse, vabanes Akmolinskist Kasahhi NSVs 1950. aastal; 1949. aastal avati ka Helvi Ottani enda kui kulakliku pere liikme kohta Põlva rajooni TSN Täitevkomitees toimik.

²³⁴⁵Kaja Noodla (Hilda Helene Negfeld; 1915 – 1. V 2009 Tartu) õppis Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas klassikalist filoloogiat ja ajalugu vaheaegadega 1933–1940 ning lisaks bibliograafiat 1940–1941,

Selgub, et raamatukogu on oluliselt täienenud poliitilise kirjanduse poolest, mis aga ruumi ja aja puudusel paiknes pikemat aega pörandal. Alles seltsimees Stalini 70-ks sünnipäevaks võtnud raamatukogu kollektiiv oma peale sotsialistliku kohustuse asetada poliitiline kirjandus riulitele. Ruumi vähesuse tõttu lahendatud küsimus sääraselt, et riulitest tõstetud seni seal asunud raamatud pörandale ja pandud asemel poliitiline kirjandus.

Raamatukogu 1950. a. tööplaani on võetud endise ülikooli kiriku ümberehitamine lugemissaaliks üliõpilastele. Saal varustatakse vajalike õpikute ja käsiraamatutega. Ümberehituseks on kõik eeltööd tehtud. Esialgu on kirikus raamatute ladu.

Nurisetakse teaduslike ajakirjade limiidi väiksuse üle. Paljude kateedrite juhatajad pole seetõttu saanud omale 1950. aastaks ajakirju tellida. Ajakirjade tellimist kateedritele takistab väikese limiidi kõrval veel krooniline rahanappus ülikoolis...

31. detsember. Talvine kalmistu... Tasa õõtsuval lumisel kuusel tülitsevad kaks pikasabalist harakat, inetu kaleda häälega üksteisele oma meelepaha ja põlgust väljendades. Äkki aga vaikivad mõlemad nagu veendumusele jõudnud lahkhelide ületamatuses, ja peagu üheaegselt õhku tõusnud, lahkuvad eri suunades...

Üle kitsa kalmudevahelise jalgte keksleb väike väle orav, naljakalt oma kohevat püstsaba raputades...

Lähedase põllutööriistade tehase "Võidu" õuelt levitab raadioväljahäldaja propagandat ja tantsumuusikat.

omandas TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas uuesti bibliograafi kutse 1946, ÜS Veljesto liige. Viljandimaa Poeglaste Gümnaasiumi ladina keele õpetaja 1939–1940, Õpetatud Eesti Seltsi raamatukoguhoidja Tartus 1940–1941 ja ühtlasi seltsi asjaajaja 1942–1944, ENSV Riikliku Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu raamatukoguhoidja 1941, Väike-Maarja Ühisgümnaasiumi ladina keele ja ajaloo õpetaja 1941–1942, Tartu 2. gümnaasiumi ladina keele õpetaja 1942–1943; TRÜ bibliograafia-kateedri assistent 1944–1949, TRÜ raamatukogu direktori kt 1949–1951, üldosakonna juhataja 1951–1958, bibliograafiaosakonna juhataja 1958–1963, teadusdirektor 1963–1965, käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna juhataja 1965–1971; TRÜ õppeülesandetäitja raamatukogunduse ja bibliograafia alal 1954–1967.

Pilk peatub viltusel vanal ristil saksakeelse kirjaga: "Störet iheren Frieden nicht".²³⁴⁶

Asetan ema kalmule pärja...

*

Kellaosuti läheneb keskööle. Veel vähesed minutid ja 1949. aasta kaob tagasipöördumatult minevikku. Jäävad püsima vaid mälestused, enamikus ebameeldivad ja rasked, kuid varsti kaotavad ka need oma teravuse ja haihtuvad ei millegisse nagu kuri uni...

Ja tulevik?

Seda väljendavad kõige paremini Lermontovi sõnad:²³⁴⁷

Как цепь гремит за узником, за мной

Так мысль о будущем — и нет иной.

Я вижу длинный ряд тяжелых лет,

А там людьми презренный гроб — он ждет,

И до него надежды нет...

On see siis nii? Kas tõesti ei koida kusagil lootust paremale tulevikule?

Meeleolu on masendav...

Kuid juba on täitunud kesköötund. Optilise pettusena tundub, nagu peatuks kellaosuti lahkuva aasta hingushetkel tavalisest pikemalt, siis ruttub ta taas edasi.

Vana-aasta on lahkunud...

(Järgneb)

²³⁴⁶Sks k ärge häirige nende rahu.

²³⁴⁷"Lermontov: "Подражание Байрону"." *Herbert Normanni märkus.* — Vn k: Nagu vang ei pääse ahela(te) kolinast, nii mina / mõtte(i)st tulevikule, ja pole teist (teisi mõtteid). / Näen raskete aastate pikka rida / ja seal on inimeste poolt põlatud kirst, see ootab. / Ja enne seda lootust pole... Luuletuse algusvärsid: "Не смейся, друг, над жертвою страстей, / Венец терновый я сужден влачить".